

IRODALOMTÖRTÉNET

Devescovi Balázs, Kerényi Ferenc, Kiss Noémi,
Kunkli Enikő, Laczházi Gyula, Molnár Sára,
Szilágyi Márton, Tóth Tünde

2004/4.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2004. LXXXV. évf., 4. sz.

Új folyam XXXV. évf., 4. sz.

Főszerkesztő: SCHEIN GÁBOR

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba
Telefon/fax: 266-4903

Szerkesztőbizottság

BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KERÉNYI FERENC,
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, NÉMETH S. KATALIN, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TAMÁS ATTILA, TARJÁN TAMÁS, TVERDOTA GYÖRGY, WÉBER ANTAL

Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA
A Szemle-rovat szerkesztője: ORLOVSZKY GÉZA

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2004/4. szám

SZILÁGYI MÁRTON	
Meváltás és katasztrófa (Eötvös József: <i>Magyarország 1514-ben</i>)	433
DEVESCOVI BALÁZS	
Történettudomány versus szépirodalom <i>A Magyarország 1514-ben</i> mint történeti regény	454
KUNKLI ENIKŐ	
A szereplő jelleme az elbeszélés sorsa Narratívaképződés és értelmezésbeli következményei Reviczky <i>Apai örökségében</i>	485
MOLNÁR SÁRA	
„A vesztesnek még nincs vége” Kertész Imre és J. F. Cooper <i>Nyomkeresője</i>	511
KISS NOÉMI	
Görbe tükör – csábító önéletrajz Kortárs „női” elbeszélők: Szabó Magda, Polcz Alaine, Láng Júlia és Hillary Clinton	522
 <u>Szemle</u>	
LACZHÁZI GYULA	
<i>Történelem, kultúra, medialitás</i>	540
TÓTH TÜNDE	
<i>Régi Magyar Költők Tára, XVI. század, 12. kötet</i> <i>Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István,</i> <i>Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János</i> <i>és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele,</i> <i>Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek. 1587–1600</i>	544
 <u>Búcsú</u>	
Jakus Lajos (1915–2004) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	547

Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*)

Eötvös József 1847-ben kiadott regénye – részint a megjelenés szerencsétlenség bizonyuló, az 1848-as forradalomhoz túlságosan közel eső időpontja miatt, részint azonban szerzőjének politikai szerepvállalása miatt is – fokozottan ki volt szolgáltatva a politikai vagy ideológiai szempontú olvasatok primátusának.¹ A recepciótörténet tanúsága szerint a kezdetektől fogva elsősorban ilyen megközelítések uralták értelmezését (igen gyakran azzal a kimondott, kimondatlan előfeltevéssel együtt, hogy Eötvösnek a viszonyulását „a” forradalomhoz általában, s „a” magyar forradalomhoz konkrétan innen vagy legalább részben innen kell, lehet megérteni),² s éppen a regénypoétikai kérdések szorultak a kellesténél jobban háttérbe. Pedig a regényben megjelenített történelem víziója átfogóbb annál, hogysem egyszerűen aktuálpolitikai jelentést kellene tulajdonítani neki: a történelem elgondolhatóságának és megidézhetőségének problémájába szövődnek ugyanis bele olyan általános erkölcsi dilemmák, amelyeknek a hatóköre messze meghaladja egy közvetlenül politikai célzatú mozgósítás szintjét. Ezzel erősen összefügg a regény narratív szerkezetének bonyolultsága is: az Eötvös prózájára jellemző, sokat emlegetett, de viszonylag ritkán értelmezett erőteljes retorizáltság, amely egyébként a regénybeli szereplők szólalásainak részleges nyelvi egységesítésében is jelentkezik, pontosan azt a célt szolgálja, hogy ezáltal a narrátornak az általa elmondott eseményekhez való rekonstruktív és utólagos viszonyát is problematizálja;³ ezáltal segítvén azt, hogy – a történeti források felhasználásával – kiépített fikció vizionárius módon mutakozhasson meg, azaz úgy váljon fel- és megidézhetővé egy történelmi eseménysor, hogy annak jelentése egyrészt esztétikai és morális szempontból is túllépjen a tőlünk elválasztottnak nem tételezhető múlt egyszerű megelevenítésén, másrészt pedig ne csupán áthallásokra épülő példázat legyen.

Ebből a szempontból sokatmondó lehet a regény címével való számvetés. Nem véletlen ugyanis, hogy itt nem „Dózsa-regénnyel” van dolgunk – noha a szakirodalomban komoly hagyománya van annak, hogy így emlegetik a könyvet; igaz, ennek egyszerűen az is az oka lehet, hogy az eredeti regénycímet meglehetősen nehéz határozóragokkal ellátni.⁴ Mindazonáltal a címadás – ha valóban komolyan vesszük – rögtön elhárítja a „Dózsa-regény”-

ként való értelmezhetőséget. Nem érdektelen ugyan a Dózsa-ábrázolások tárgyátörténete felől nézni Eötvös művét, bár az eddigi legátfogóbbnak szánt ilyen áttekintés (Kulin Ferenc könyve)⁵ sem adott erről igazán teljes képet, részben a vállalt időbeli határok miatt (csak az úgynevezett „reformkori”, azaz 1820 utáni anyagra volt ugyanis tekintettel), részben azonban a feltárt és figyelembe vett irodalomtörténeti, történeti anyag hézagai miatt. Csak-hogy a cím és a regényszöveg poétikai kapcsolata is arra mutat, hogy itt a regény középpontjában egy ország (Magyarország) sorsa áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514).⁶ Ha pedig valamely értelmezés mégis egyetlen szereplő középpontba állításával kívánja megalapozni saját magát, akkor ennek az átfogó, panoramatikus regénykoncepciónak a lényegét véti el – nem csoda, hogy a művet elsősorban „Dózsa-regény”-ként tárgyaló értekezések is azonnal árnyalni kénytelenek ezt az elnevezést, mert olyannyira nyilvánvaló Dózsa szerepének fontos, de mégiscsak járulékos mivolta.⁷ Ráadásul azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Dózsára vonatkozó korabeli (azaz tágan felfogva, XVIII. század végi, XIX. század eleji) említések inkább azt mutatják, hogy személyét nem korszakot befolyásoló figurának, hanem csupán nagyszabású gonosztevőnek tekintették⁸ – mint ahogy 1514 is a zűrzavar és káosz időszakának számított, ahogyan ezt Fazekas Mihály *Lúdas Matyijának* (1817) tudatosan kijelölt történeti cselekvényideje is bizonyítja.⁹ Ilyenformán Eötvösnek is nyilván a leginkább egy ilyen szemléleti hagyománnyal kellett számot vetnie, s ahogy a regényhez fűzött, a későbbiekben még emlegetett történeti jegyzetanyag (leginkább azonban az ezek által is bizonyított tudós, történészi igényű felkészülés)¹⁰ bizonyítja, az író ezt a szembesítést el is végezte – s noha több ponton valóban szuverén módon átértelmezte a történetírói tradíciót, ezt a beállítást alapvetően megőrizte. Jellemző módon, amikor a regény elé illesztett előszavában a történeti regény egyik legfőbb kritériumául a hitelességet nevezte meg („az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhett”),¹¹ akkor az egyik példája éppen Dózsa személyének ábrázolására vonatkozott: azt látta szükségesnek hangsúlyozni, hogy nem változtathatott bizonyos „történeti igazságokon”, még akkor sem, ha ez népszerűbbé tehetné volna művét. Ahogy Eötvös fogalmazott:

Ha Dózsa alkotmányosság hőse gyanánt lép fel e kötetekben, hihetőleg több kedvesre számíthat, ha mások a lovagiasság ideáljaiként rajzoltatnak, némelyek előtt talán érdekesebbé vált volna művem: de, meggyőződéseim szerint, éppen ezáltal elveszté vala minden becsét.¹²

Azaz Eötvös deklaratíve nem kívánt változtatni azon a képen, amely Dózsról a számára elérhető történeti hagyományban kialakult – illetve, ami talán

még fontosabb, nem kívánta a XVI. századi magyar történelem olyasféle vízióját megalkotni, amelynek meghatározó figurája, azt is mondhatnánk, struktúraképző eleme Dózsa György személyisége lenne. Számára a történelem működésének eredendőbb elvei bizonyultak érdekesnek: nem az, hogyan határozhatja meg egyetlen személyiség is a történelem menetét, hanem inkább az, hogy a történelem működésének és értelmének egészében játszanak-e bármi szerepet az egyes emberek – erkölcsi határhelyzetekben megmutatkozó – saját döntései, illetve jellemének szerkezete.¹³ Erre a célra pedig az Eötvös számára hozzáférhető történeti hagyomány Dózsa-képe – különösen, ami személyének formátumát és hatásának negatív megítélését illeti – tökéletesen megfelelt.

A címben kijelölt esztendő a nemzeti történelem egészének szimbolikus megjelenítését hordozza: a regény egy olyan eseményt mutat be, amely sorsszerűségében a korábbi cselekedetek következménye, és előrevetíti a később bekövetkező tragédiákat is. Ezért lényeges az a megoldás, hogy már a regény első fejezetének indítása Mátyás korát határozza meg a közelmúlt bemutatási pontjaként, többször is utalva a nagy király halála óta eltelt idő erodálási szerepére (mint például: „Nem vala még szembetűnő a változás, mely Mátyás halála óta hazánk viszonyaiban történt”),¹⁴ s később is a szereplők egy részének (az idősebb generációhoz tartozóknak, mint például Telegdi-nek, Ártándi Tamásnak vagy éppen Bebek Katalinnak, akik egyébként éppen e miatt az emlékező pozíció miatt a jelen világában sikerteleneknek vagy menthetetlenül múltba utaltaknak bizonyulnak) megvan az a folyamatosan, a visszaemlékező szóbeli reflexiókban megidézett mércéje, Mátyás király ideje, amelyhez képest a regénybeli jelenidő hanyatlásnak tétéleződik – másfelől pedig a fiatalok számára, akiknek ez az időszak immár nem lehet személyesen megtapasztalt emlék, az 1514 utáni időszaknak kell a valódi, érett felnőttkort jelentenie. Vagyis mind hátra, mind előre megvannak a kivezető szálak (még hozzá a regény szereplőinek itt nem ábrázolt, hanem csak visszautalásokban, illetve finom anticipációkban megjelenített elő- és utóéletében), amelyek általánosabb érvénnyel ruházzák fel ennek a szűk egy évnek az eseményeit; Török Lajos a történelmi szekvenciaképzésnek ezt a módszerét a „tapasztalat” és „elvárás” fogalmi kettősségével írja le.¹⁵ Nem véletlen, hogy a mélyebb, egyébként ismételt Mátyás időszakához kapcsolott, de tartalmában majdhogynem földtörténeti gyökerű történelemfilozófiai általánosítás két olyan szereplő dialógusában jelenik meg a regény elején, akiknek az ifjúsága Mátyás király uralkodására esett. Telegdi és az idősebb Ártándi beszélgetése során az utóbbi fogalmaz a következőképpen:

Örvény előtt állunk, az szent igaz; mióta eldődeink e földet megszállták, mindég így vala. Egy olasz tudóstól hallám Mátyás udvaránál, hogy e hazának helyén valaha tenger volt, s Isten engem, úgy látszik, a föld megtartotta természetét: ingatag fővény, melyre állandóan építeni nem lehet, teli szirtekkal s örvényekkel, hol a becsületes ember elvész.¹⁶

A morális romlás személyes tapasztalata ilyenformán sorsszerű elrendeléseként jelenik meg, Magyarország pedig olyan elátkozott, Istentől eltávolodott térként, amelyben a becsületnek nincs helye. A becsület fogalmának itteni s ilyen értelmű felbukkanása nyilvánvalóan aligha független attól, amire – más összefüggésben – Peter Berger utal: nevezetesen, hogy a becsület társadalmi helye a stabil intézmények és társadalmi szerepek közegében maradhat sértetlen¹⁷ – márpedig a regényben ábrázolt világ éppen a megrendülés és káoszba süllyedés állapotában leledzik. Eötvös felfogásában azonban némileg másról is szó van: a becsület ugyanis – ahogyan ezt a regénynek a továbbiakban még értelmezendő poétikai elemei bizonyítják – olyan Istentől eredeztethető, transzcendens értéként mutatkozik meg, amelynek jelenléte és érvényesülése a morál alapjául kell hogy szolgáljon. Ezt bizonyítja, hogy éppen a két Ártándi jelenletében, Perényi Ferenc szájából hangzik el, immár Zápolya temesvári táborában az erkölcs egy ehhez nagyon hasonló értelmezése, pontosan Zápolya cselekedeteinek helytelenítéseként („oly fenséges nem lehet senkinek helyzete, honnan csekély dolognak tekinthetné azt, amit mi ideleln becsületnek nevezünk”), ehhez kapcsolódva pedig az öreg Ártándi mondja ki az ítéletét Zápolyáról ugyan, de úgy, hogy azt fia is magára veszi, ahogyan ezt a narrátor az önkéntelen elpirulás leírásával érzékelteti:

A dicsőség semmi más, mint a becsület nagyban – vágott szavába apja –, s ki erről megfedkezik, ki a dicsőséget tekervényes utakon keresi, ki a szerény koszorút, melyet ismerősei a becsületes férfiúnak homlokára tűznek, koronával cseréli fel: az királlyá emelkedhetik, előtte talán népek hajolhatnak meg, de elveszti a jogot követelni, hogy jóra való ember őt magához hasonlónak mondja.¹⁸

Az erkölcs kérdésének ilyenén kezelése jelentős eltérést jelent a XIX. századi magyar történelmi regények többségétől:¹⁹ hiszen itt nem egy közvetlenül kiváltható morális hatás didaktikus előidézésének szándékáról van szó. Eötvös művében ugyanis egy, poétikai érdekűvé tett, a cselekvény vezetésében, az egyes jellemek megrajzolásában és a tér- és időkezelés mélyszerkezeteiben megmutatkozó koncepcionális elem mutatkozik meg, s ilyenformán a narratori szólám retorizáltsága sem a szerzői értelemadás önkényéhez járul hozzá, hanem igen összetett poétikai funkciója van.²⁰

A moralitás regénybeli kezelése szempontjából lesz komoly jelentőségű annak a Telegdi Istvánnak a sorsa is, akinek számára az elsőként idézett, morális erózióról szóló mondatok elhangzottak: ő ugyanis halálát éppen ennek a becsületen alapuló erkölcsi tartásnak köszönheti. Azoktól a keresztesektől szenved el a kínhalált, akiknek személyesen soha nem vétett, s akiknek kiszolgáltatottságukból eredő, nem emberi indulataikat tökéletesen megéri – toborzásukat is kizárólag az ország közös sorsáért érzett aggodalom miatt

ellenzi. Telegdi számára ugyanis a nemzet olyan közösség, amelyben minden országlakosnak helye lenne, s éppen az a tragédia, hogy ennek az egyesítésnek hiányoznak a feltételei; ahogy ő fogalmaz ugyanebben a beszélgetésben: „s hol van a kötelék, mely e szétszakadozó részeket, e nemzetronyokat összetartaná?!“²¹ Vagyis Telegdi személy szerint nem kívánja kirekeszteni a keresztesekhez áramló szegényeket sem a nemzetből, s ilyenformán legfontosabb gondolati előfeltevésében közös álláspontot foglal el azzal a Lőrincsel, aki aztán majd kivégzését elrendeli; vagyis Telegdi áldozattá válik mások helyett, olyan főurak helyett, akik mit sem éreznek a rájuk is háruló felelősségből. Áldozati mivolta azonban csak a regény többi szereplőjének a viszonyrendjében nyerheti el az értelmét, hiszen Telegdinek a cselekvény folyamán nem adatik meg a sorsával való végső számvetés és a helyettesítő halálra való erkölcsi reflexió: a regényben ábrázolt események ugyanis jórészt nélküle zajlanak, azaz csupán hiányával van jelen a mű nagyobb részében.

Éppen ezért lehet Telegdi moralitásának részleges variációja a tőle felnevelt Orbán élete, hiszen az ő sorsa egészen a halál pillanatáig része lesz a narrátor által közvetített történetnek: ő az emberi világ számára becstelenségben hal meg, noha életének igazi tétje egy embertársáért (a szerelméért) hozott áldozat – ahogyan ezt a temesvári táborban az Ollóssival folytatott utolsó beszélgetése nemcsak a maga számára, hanem beszélgetőtársa számára is világossá teszi. Orbán áldozata a regény több szereplője számára kétségtelen lesz ugyan (Ollósi mellett ilyen például Farkas, Lőrinc, de voltaképp Ártándi Pál is), ám ezek a tapasztalatok nem állhatnak össze olyan tanúsággá, amely a diák emlékének megőrzését lehetővé tenné; az előbb említett jelenetben például ezt olvashatjuk:

Orbán parasztfiú – szólt [Ollósi] elgondolkozva magában –, ha az ütközetben elesik, pártütőnek, a föld legalávalóbb emberének fog nevezettni. Én egymagam ismerem erényét. Mi nemes hát a világon, ha ez nem az? Mi a dicsőség, ha ily emberekre szégyen vár?!²²

A szórványosan meglévő, ám közösségivé nem váló megítélést ugyanis elnyomja az Orbánt gonosztevőnek minősítő vélemény; ez utóbbit Ártándi Pál és Frusina esküvőjén Bebek Katalin és Zápolya megfellebbezhetetlennek bizonyuló – az öreg Ártándi és Bornemisza csak függőbeszédben szereplő, s ezáltal is gyöngének beállított ellenérveit lesöprő – ítélete képviseli.²³ Vagyis Orbán nem tud (s utolsó hosszabb dialógusa szerint nem is akar) az emberi világ torzzá vált normáinak megfelelni: erénye számára kizárólag a regényben megképződő, transzcendens nézőpont válhatik igazodási ponttá. Nem véletlen tehát, hogy Orbán halálában az ég felé fordul, s az a holdfény világítja meg, amely majd a regény utolsó, később értelmezendő jelenetében Lőrinc megmutakozásának is eszköze lesz:

Orbánt nem kereste senki. Hidegen, az ég felé fordult arccal fekszik a fűz alatt. Meredt szemén a holdsugár tükröződik, s nincs meleg kéz, mely azt örök álmra bezárja.²⁴

Orbán igazi célja a személyes áldozathozatallal megmentett Frusina számára is érzékelhetetlen marad, noha a tudatkövető narrációnak köszönhetően ez az olvasónak teljes egészében föltárul. Orbán így kirajzolódó személyiségképe sokat őriz ugyan az érzékenyjátékok szótlanul szenvedő és mindenkitől félreismert hőseinek jellemrajzából, viszont annyiban következetesen a regény alapkoncepciójához igazodik, hogy elmarad az életét végigkövető személyek előtt végbemenő apoteózis: Orbán emléke gyalázatos marad az emberi társadalomban, s éppen ennek révén mutatkozhatik valóban és kizárólag Istennek ajánlott életnek.

Ennek a sorsnak a harmadik típusa Dózsa György: miközben a regény főnrtartja azt a történetírói megalapozottságú hagyományt, amely szerint Dózsa erőszakos, véres, dicsőségre vágyó figura, Dózsa halála csak azután következik be, miután – elismervén bűneit, s eljutva a szentgyónás előfeltételének számító tökéletes bánatig – lélekben megtisztulva elérkezhet a becsület immár nem egyszerűen közösségi, hanem transzcendens, isteni felfogásáig. Ráadásul ezt is megelőzi – éppúgy, mint Orbánnál – a személyes áldozathozatal vállalása: ő testvéérért, Gergelyért ajánlja fel az életét fogságba kerülésük után.²⁵ Dózsa utoljára Temesvárott a börtönbéli jelenetben látható, ahol a porkoláb szavaiból értesülhetünk a tervezett kínhalál részleteiről. Dózsa reakciója azonban nem a félelem:

Az ítélet végre fog hajtadni, de nem gyalázat, melyet gyöngeségeimtől vár: örök dicsőség leend következése. Lelkemet nehéz vétkek terhelik; tetteket követtem el, melyeket nyugodtabb órákban meggondolva, megbántam, s melyekért az emberek talán átkot mondanának fölöttem, de kínjaim eleget fognak tenni mindenért. Isten s a jövő kor ítélőszéke előtt, hol egykor a hatalmas vajda is megjelen, utolsó pillanatom eltakarja múltamat, s a megvetés nem az áldozatra, hanem hóhérjára vár. Mondjátok meg ezt Zápolyának. Mondjátok meg, hogy dühét megvetem. A népért emeltem fegyvert, a népnek élőképe gyanánt fogok ülni izzó királyi széken, melyet számomra készítettett, de az égő koronát, melyet fejemre tett, gyöngye keze nem fogja levehetni homlokomról. A jövő ott találja azt, s meg fog hajlani a férfi előtt, ki azt panasz nélkül el bírta viselni. Menjetek.²⁶

Ezekben a sorokban nem elsősorban a történelem igazságtevő szerepe a hangsúlyos, bár az eddigi értelmezések hajlamosak voltak csak erre ügyelni; itt ugyanis a történelem is egy átfogóbb szemléletnek a következményeként mutatkozik meg. A középpontban a bűn nyilvános megvallása és a bűnbocsánat kegyelme áll, amely a logikailag és teológiailag tökéletesen felidézett gyónás alaphelyzetének felel meg; ezáltal pedig a kiállandó kínok is vezekléssé minősülhetnek át – ezért lehet a levehetetlen izzó korona metaforikusan

az „élet koronájával”, azaz az elnyert üdvösséggel azonos.²⁷ A lelki megtisztulás folyamatát pedig a fejezet zárata még egyértelműbbé teszi.

S ezzel Dózsa György ágyára feküdt, s rövid idő múlva elaludt, oly mélyen, oly nyugodtan, mint máskor csaták előtt szokása vala. – Gergely a feszület elébe térdelt, s imádkozott.

Dózsa nyugodt alvása a megtisztult lelkiismeret erejére vall, Gergely gesztusa pedig a Megváltó keresztje előtti leborulással az ima helyzetéhez vezet vissza a jelenetet, ezzel rajzolván ki hiánytalanul a halálra való felkészülés keresztényi folyamatát.²⁸ Ehhez képest már valóban funkciótlan lett volna magának a kivégzésnek a leírása, hiszen ennek a fejezetnek az igazi feladata annak érzékeltetése volt, hogy a legmélyebb, legreménytelenebb bűnösség állapotából is lehetséges eljutni a megbocsátás elnyerésének kegyelmi pillanatáig – Eötvös szemléletére egyébként is mélyen jellemző, hogy a regényben sem Telegdi, sem Dózsa szörnyű kínhalálát nem írta le, a halálról szóló tudósítást az előbbi esetben a többszörös közvetítettséggel megérkező, semmiféle részletet nem tartalmazó híresztelés formájában, a második esetben pedig szintén hírként, anticipációként beállítva hozza az olvasó tudomására. Vagyis számára láthatólag nem bizonyult érdekesnek a borzalmaknak az a részletező leírása, amelyet a – jegyzeteinek tanúsága szerint – forrásul felhasznált neolatin eposz, Taurinus *Stauromachiája* követ.²⁹ Dózsa heroikus-sá növelésében azonban van közös pontja a korábbi ábrázolási tradíciónak és Eötvös regényének: hiszen Eötvös maga idézi Brutus János Mihály kéziratot munkáját³⁰ arról, hogy Dózsa az igazi hősiességnak és lelki nagyságnak adta tanújelét,³¹ majd azt is hozzáfűzi:

Istváni s minden hazai történetíróink egyhangúlag mondják ki undorodásukat Zápolya kegyetlensége fölött, míg a részvétet, melyet Dózsa kegyetlen kivégeztetésénél mutatott lelki ereje által gerjesztett, a pórhad szerencsétlen vezérértől senki sem tagadhatja meg.³²

Dózsa azonban csak a regény végére válik „hőssé”, akkor is keresztényi értelemben, hiszen nyilvánosan, azaz Isten előtt is megvallva bűneit, képes engesztelésképpen saját halálát följánlani³³ – visszamenőleg azonban ez nem érinti Dózsa regénybeli szerepét, vagyis ő is csupán mellékszereplője marad annak az epikai konstrukciónak, amelynek főhőse maga az ország.³⁴

A regényben megképződő földrajzi tér karaktere erősen összefügg ezzel a szemlélettel.³⁵ Amikor a kiátkozás bekövetkeztével visszavonhatatlanná válik a lázadás, latens módon létrejön egy kétpólusú hatalmi viszonylat, amelynek egyik pontján az igazi király, Ulászló, a másikon pedig ellentétként maga a lázadó Dózsa áll. Ennek első, parodisztikus felbukkanása az a

híresztelés, amelyet Erzsi mesél el Szaleresi Klárinak még a lázadás kitörése előtt, hogy a közte és Ártándi Pál közti rangkülönbség hamarosan bekövetkező megszűnésével vigasztalja:

Már mindent kicsináltak egymás között. A király és a bíbornok ő eminenciája megmaradnak helyeiken, a többi mind változik. Dózsa György nádor lesz; testvére, Gergely, országbíró, s így tovább; elfelejtettem már az egész sort, csak azt tudom, hogy Ambrus gazda tárnok.³⁶

Láthatólag itt a király és Dózsa pozíciója egymással föl nem cserélhető – s ez a cselekvény folyamán sem módosul. Feltűnő ugyanis, hogy kettejüket nem köti össze semmiféle konfliktus: közös jelenetük, azaz személyes találkozásuk sincsen, Ulászló éppúgy nem gyűlöli Dózsát, és nem tesz ellene semmit, mint ahogy Dózsa sem tör a király ellen, sőt, saját tetteit a király iránti hűséggel is indokolja. Hatalmi és politikai értelemben ugyanis Dózsa igazi ellenfele nem a király, hanem azok, akikkel maga az uralkodó is szemben áll, legalábbis érzelmileg – Bakács az egyik jelenetben, még Dózsa kinevezése előtt arról beszél, hogy az ország igazi, hatalommal rendelkező ura egyébként is Zápolya, s ezt a kijelentést a regény utolsó jelenetei csak megerősítik.³⁷ Ulászló szerepe azonban a regényben ábrázolt hatalmi konstellációban mindenképpen szimbolikus: törvényes királyként az ország testét jeleníti meg. Ezen a ponton egyébként sokatmondó, hogy Dózsa kínhalálának a történeti forrásokban leírt, s a regényben is felidézett módja eleve ugyancsak ezt az organikus államszemléletet illusztrálta: az ország egysége ellen lázadó személy mintegy saját magának vagy szülőatyjának testébe mar bele, büntetése tehát ezért lehet saját testének szétszaggatása.³⁸ Eötvös ugyan nem vette át – semmilyen formában – az Istvánffynál is meglévő történetet arról, hogy Dózsa testét saját embereivel falatták fel,³⁹ csupán az izzó trón és izzó korona jelképeit használta föl, de az uralkodó testének és az országnak a párhuzama mégis megőrződött a regény térkonceptiójában és Ulászló alakjának megrajzolásában. Bornemiszának és a királynak az egyik dialógusában az előbbi szavaiként meg is fogalmazódik ez az azonosítás, ráadásul – jellemző módon – a Magyarországra váró szörnyű jövő kapcsán:

De sajnálom felségedet, sajnálom e nemzetet. Úgy látszik, eljött az idő, melyben e nép, mint az agg test, gyengeség által fog elveszni.⁴⁰

Dózsa felemelkedése és bukása ezért elővételezheti és mutathatja föl végletes formában az országot megtestesítő igazi király bukását, amelyet a regény parabolikus szerkesztése egyébként nem tesz explicitté, az anticipációk révén azonban félreérthetetlenül érzékeltet. A térképzés is ennek van alárendelve, hiszen a cselekvény – egy olyan, kontrasztos térszervezés jegyében, amely a

leginkább az erőszakos szembenállást megjelenítő regényekre jellemző⁴¹ – jórészt két központ körül kristályosodik ki: Buda (illetve az ezzel voltaképp összefüggőnek ábrázolt Pest), Ulászló székhelye az egyik pont, a másikká pedig Dózsa tábora válik Temesvárnál. Ezt a szembeállítást az készíti elő, hogy mindegyik centrum közvetve vagy közvetlenül Mátyás uralkodásához mérődik hozzá, azaz Mátyás idejének – méltatlan – örököséként jelenhetik meg: Buda kapcsán a narrátor kezdettől és folyamatosan Mátyás pompájához méri a pusztuló épületek és az omladozó királyi hatalom leírását, Zápolya temesvári tábora Mátyás hadi rendjét óhajtja imitálni („Mint Mátyás, ha kormányára végszakában seregeit maga vezeté: úgy a vajda fényes-udvart tartott táborában”),⁴² Dózsa pedig Zápolyát utánozza saját vezéri sátora felállításakor („Roppant sátort készítettett magának, hasonlót ahhoz, melyet hadaiban Zápolya használt”).⁴³ Ilyenformán a regény időkezelése és térkezelése igen szorosan összefügg egymással.⁴⁴ Nem véletlen az sem, hogy a szereplők nagy részének a mozgása, amely a cselekvény egyik legfontosabb dinamizálója is, alapvetően két pont közötti utazással azonosítható; igaz, azért megfigyelhető előbb egy nyugatról kelet, majd keletről nyugatra történő haladás is (az Ártándiak keletről, Biharból érkeznek Pestre, Telegdi pedig Pestről Biharba akar eljutni), ám a legfontosabb útvonal a Pestről Temesvárra vezető – ezen haladnak a keresztések Dózsa vezetésével, valamint Orbán és kísérete, majd a végső, vesztes csata után Ártándi Pál és Frusina, illetve a vereség után ideszállított Szaleresi Ambrus és lánya Temesvárról Pestre térnek vissza, s a regény utolsó jelenete is itt játszódik: Szaleresi és lánya Budáról, a pálos kolostor közeléből tekintenek le Pestre. Dózsa temesvári tábora a cselekvény előrehaladtával fokozatosan veszi át a regénybeli tér alternatív centrumának funkcióját. Ez a folyamat a temesvári csata előtti lakomajelenetben teljesedik ki. Egy öreg székely, Dózsa távoli rokona, akinek részegségét az elbeszélő egyébként külön hangsúlyozza, itt mondja ki ugyanis, hogy Dózsának királylányá kell válnia („Úgy van; György, te légy királyunk!”). Ennek megalapozásaként először a mitikus dinasztikus leszármazás érvét villantja fel („Székely király! csak Attila vérenek ivadékát illeti ez ország.”), majd az álomban látott igazság és egy jövődőlés beteljesedésének nevezi Dózsa királyságát:

Anyja megálmodta egyszer, hogy fiát nagy királyi széken látja, s fején korona ragyogott, kezében királyi pálca, oly fényes, hogy szeme kábult tőle, mintha izzó vasra nézne. Körülötte az erdélyi vajda s nagy urak és tömérdek nép, mely üdvözlésére egybegyűlt. Dálnokon egy hétig sem szóltak másról, mint Dózsané álmáról, s egy vén cigányasszony megjövendölte, hogy királyi széken fog meghalni.

A jelenlévők ezután ki is kiáltják Dózsát királynak („Király lesz; megjövendölték. Le Ulászlóval! Éljen Dózsa!”), amit Márton azonnal isteni akaratnak is nyilvánít („A nép szava Isten szava. Te király léssz.”).⁴⁵ Pervertált formá-

ban tehát az összes olyan elem jelen van itt, amely a király legitimációjához szükséges: a történeti-dinasztikus érvet a középkori magyarországi történet-szemlélet alapját jelentő hun–magyar azonosságtudat képviseli (s ezáltal Dózsa „ősibb” és „jogosabb” királynak bizonyulhat a Jagelló-családból való Ulászlónál), de megvan az isteni akarat, sőt, a királyválasztás mozzanata is. Dózsa székely mivolta ebben az összefüggésben különös jelentőséget kap, hiszen itt éppen a székely nemesi kiváltság jelenhetik meg úgy, mint a csupán a király fensőbbiségét elismerő egyenlőség társadalmi utópiája – átszöve egyébként mindazokkal a népkarakterológiai elemekkel is, amelyek a székelység ideológemájához már az 1840-es években hozzárendelődtek (bátorság, a halál megvetése, hűség stb.).⁴⁶ Dózsa ebben az értelemben „váltja le” (csak itt és ekkor) szimbolikusan Ulászlót, a tökéletesen szétesett és a formális katonai fegyelmet is nélkülöző temesvári tábor pedig parodisztikusan átminősül királyi központtá – amit egyébként az is támogat, hogy a tábor a társadalmi konvenciók szempontjából már korábban is a negativitást, a létező hierarchia megfordítását képviselte, még abban is, hogy saját egyházát is kiépítette: a kiközösítés után a táborban lévő szerzetesek, Lőrinc vezetésével átvették, s ezáltal mintegy újraalkották a katolikus egyházat is. Ezáltal a tábor a társadalmi konvenciók értelmében lehetetlen vágyak beteljesedésének lehetséges helyévé vált – torz formában ugyan, s nyilvánvalóan korlátozott időtartamra, hiszen Dózsa táborának fizikai megsemmisítése fölszámolta ennek az érvényét is; mégis nem véletlen, hogy itt és csak ezen tábor határain belül veszi lehet el érvényét a társadalmi ranglétra szigorú egymás alá rendeltége, valamint hogy itt és csak itt vehette el Orbán feleségül Frusinát, egy igazi esküvői szertartás paródiájaként – s tegyük hozzá, Ollósi is csak itt mondhatta ki azt nyilvánosan, hogy hajlandó lenne elvenni Bebek Katalint. Voltaképpen Dózsa királlyá való kikiáltása is egy ilyen vágyprojekciónak a változata (Eötvös itt híven követi azt a krónikáshagyományt, amely Dózsa nagyravágyását és féktelen hatalomvágyát hangsúlyozta), csak hogy a pervertált királyválasztásból poétikai értelemben az is következik, hogy a megsemmisítő, teljes pusztulást hozó csatavesztés is olyan helyettes áldozattá minősülhet át, amelyet az ál-király az igazi király helyébe lépve szenved el. Dózsa veresége ilyenformán az igazi ország pusztulásának előképévé válik, a halottakkal borított csatatér a pusztasággá váló Magyarország allegóriája – mint ahogy az volt már a korábban hihetetlen plaszticitással leírt csanádi csatatér is.⁴⁷ Ezt a párhuzamot erősíti Ulászlónak az utolsó regénybéli jelenete, amelyben a királynak és beszélgetőtársának, Bornemisza Jánosnak a szavai egyfelől az elkerülhetetlen, pusztulást hozó jövő miatti félelmet hangsúlyozzák, másfelől pedig az Isten előtti engesztelést mint egyetlen esélyt. Bornemisza mondja ki a következő szavakat: „Vajha a büntetés éppoly igazságos lenne, minő elkerülhetetlen!” Távozása után a király reakciója saját bűnösségének hangsúlyozása és a Gondviselésbe vetett hit megvallása

– mindez pedig majdnem azonossá válik Dózsa utolsó, más jellegű, de ugyancsak Istenhez forduló gesztusával:

Boldog Isten – sóhajtott Ulászló – ha mindennek én volnék oka! Nem akarám-e boldogítani népemet? [...] Nem tettem-e mindent, mi tőlem kívántatott? – A király ismét kezével takarta arcát, s zokogott. – E könnyek által megnyugtatta érzé magát. – Egyedüli bizalmam Istenben van – szólott végre, midőn körültekintve, magát Vencellel egyedül látta. – Imádkozzunk, talán a gondviselés jóra fordít még.⁴⁸

Ezzel a gesztussal a király és az őt szimbolikusan helyettesítő Dózsa egyesülni látszik a jövő megítélésében és az isteni kegyelemhez folyamodás végző reménykedésében.⁴⁹ Ilyenformán a regénybeli Magyarország alternatív centrumának, a temesvári tábornak a megsemmisülése – a parabolikus szerkesztés következtében – az igazi centrum, Buda pusztulását vetíti előre, Dózsa fizikai megsemmisülésének ténye pedig ezért idézheti fel az igazi király tragikus halálát éppúgy, mint az általa megtestesített ország bukását.⁵⁰

Ez a megoldás a regény időszerkezetének kiépítésében éppúgy tetten érhető, mint ahogy a sugallatos anticipációkkal operáló narrációban: tudniillik a regény tragikus történelmképének középpontjában valójában egy olyan esemény áll, amelyről a regényben csupán utalások találhatóak⁵¹ – ez pedig a mohácsi csata. Ebből a szempontból rendkívül tanulságos, bár kétségtelenül a regény szövegén kívüli érv, hogy Eötvös egyik datálatlan levelének tanúsága szerint a parasztháború történetének anyaggyűjtésekor egyúttal egy folytatásnak szánt, a mohácsi csatáról szóló regényhez is olvasmányokat keresett, vagyis az eredetileg koncipiált terv magába foglalta volna Mohács ábrázolását is.⁵² Azt ugyan nem tudni, mikor és miért tett le a folytatás elkészítéséről (erről a levél sem ad elegendő felvilágosítást), így az sem világos, a regény koncepciója már annak biztos tudatában alakult-e ki, hogy parabolikusan magába kell foglalnia a bekövetkező történelmi kataklizma lehetőségét is, vagy éppen az elkészült regény esetleges folytatásának terve későbbi: ez utóbbi mellett látszik szólni az, hogy Csengery Antal 1850-ben említi egy apjához intézett levelében Eötvös tervezett regényét, valamint 1851-ben jelenik meg három magyarországi lapban is (*Pesti Napló*, *Hölgyfutár*, *Remény*) a készülő mű híre.⁵³ A datálatlan levél azonban mindenképpen korábbi, hiszen még a *Magyarország 1514-ben* elkészülte előtti anyaggyűjtés állapotát rögzíti, ilyenformán valószínűnek látszik, hogy a terv eleve egy dilógia keretét rajzolta volna, s aztán Eötvös évekig nem tett le arról, hogy ezt valóra váltsa. Akárhogy is, ennek a keletkezéstörténeti adaléknak megvan az a kétségtelen jelentősége, hogy láthatólag a regény készülésének bizonyos fázisában egyazon történeti szemlélet kifejeződésének bizonyult a regénybeli 1514 és az ott már nem ábrázolt, ám számos módon érzékeltetett 1526. Vagyis az

a poétikai tapasztalat, amely éppen a hiány révén véli igazán érzékelhetőnek az itt csupán anticipált tragédiát, keletkezéstörténetileg és alkotáslélektanilag is alátámasztható – annál is inkább, mert a mohácsi csatavesztés korábbi irodalmi ábrázolásainak és említéseinek tárgyátörténete azt bizonyítja, a nemzeten belüli egyenetlenség, a „visszavonás” ennyire hangsúlyos ábrázolása eleve elegendőnek bizonyulhatott egy kortársi olvasói horizont számára az (elsősorban a király halála miatt) katasztrófának tekintett vereség felidézéséhez.⁵⁴ Sőt, akár az a kérdés is feltehető, bár természetesen a válasz lehetetlenségének tudatában, hogy egy ilyen folytatás elkészülte esetén lehetséges lett volna-e Eötvös művének mint a „forradalomhoz” fűződő viszony kifejeződésének az értelmezése, hiszen a mohácsi csatát is magában foglaló regényterv végleg nyilvánvalóvá tehetné volna azt, amit egyébként a *Magyarország 1514-ben* poétikai értelmezéséből is félreérthetetlenül ki lehet bontani, hogy itt azért alapvetően történelem és morál lehetséges kapcsolatairól van szó.⁵⁵ Ebből a szempontból lesz ugyanis különösen lényeges, hogy kimondatlanul is Mohácshoz mérődik hozzá az összes szereplő jelleme és múltbéli cselekedete, s a morális romlás Mátyástól induló folyamatának mélypontja is ide lokalizálható: ezért lehet olyannyira tragikus az erkölcs transzcendens eredetéről tudni nem akaró szereplők triumfálása. Ebből a szempontból a regény legrészletesebben, jellemrajzra alapozva kifejtett karrierjének, Ártándi Pál pályafutásának a leírása a központi jelentőségű: a narrátor ugyan többször hangsúlyozza, hogy Ártándi nem rossz ember, ám minden jelentős cselekedete, amelynek emelkedését és társadalmi presztízsét köszönheti, mások tetteinek kisajátítása és magának tulajdonítása: a keresztések terveiről egy Szaleresi Klárinál eltöltött pásztoróra alkalmával értesül, a Zápolyától Báthorinak küldött levél átadását is Klári vállalja magára, Frusina megmentését pedig Orbán végzi el. Ártándi erkölcstelensége abból fakad, hogy egy döntő ponton nem kapcsolódik a regény morális értékvilágához, ahogy a narrátor megfogalmazza: „Pál két nagy hibának csírát hordá magában – ő hiú és mi ezzel többnyire együtt jár, önző vala.”⁵⁶ Az önzés, azaz a kizárólag önmagunkra való ügyelés ugyanis az a pont, amely körül erkölcsi értelemben megoszlanak a szereplők; sokatmondó, hogy miközben a narrátor Zápolya bemutatásakor is erőteljesen korrigálni igyekszik a vajda korábbi történetírói jellemzésének túlzásait, pontosan ennek a tulajdonságának a megléte miatt tekinti szerencsétlennek hőstét.⁵⁷ Ennél is fontosabb talán azonban az, hogy Lőrinc saját életének megváltozását Orbánnal folytatott első beszélgetésében úgy határozta meg, hogy „önösségétől” a mások iránti szeretet irányába indult el.⁵⁸ Lőrinc alakjának is éppen ez a váltás ugyanis a kulcsa: a temesvári táborban Orbánnal folytatott beszélgetése azt tárja föl, hogy Lőrinc éppúgy ki van szolgáltatva az egyes embertől nem befolyásolható történeti folyamatoknak, mint a regény többi szereplője – ennek következtében ő is másnak látszik, mint amilyen valójában. Lőrinc itt saját

jellemzésekor azt állítja, ő nem vérengző, sőt, „talán nincsen ember, kinek a természettől érzékenyebb szív jutott volna”, mint neki⁵⁹ – az általános megítélés szerint azonban ő lenne a legkegyetlenebb a keresztesek között. Vagyis az igazi jellemnek és a látszatnak a kettőssége éppúgy megjelenik itt, mint Orbán esetében – ugyanakkor viszont éppen az embertársaiért érzett, szeretetközponitú felelősség mozzanata révén Lőrinc figurája mégis több, mint egy fanatikus gyilkosé, annak ellenére is, hogy éppen ő rendeli el Telegdi kivégzését, bár saját állítása szerint nem tudott az ítélet végrehajtásának kegyetlenségéről.⁶⁰ Igaz, a kivégzés pontos körülményei a regényben homályosak maradnak, így Lőrinc közvetlen felelőssége is megítélhetetlen. Lőrinc moralitása azért képes kapcsolódni a regény központi érték kategóriájához, mert éppen az önzés látványos megtagadására épül. Az önérdek, a dicsőségvágy és a szolidaritás, a szeretet áll ugyanis következetesen szemben egymással a regényben. Ártándi – mondjuk így – mikroszinten ábrázolt, ilyen értelmű immoralitásra alapozódó pályafutása ezért van tökéletesen összhangban a regénybeli Magyarország irányítására hivatott személyek (Bakács, Zápolya) karakterével, mintegy ez utóbbiak fölemelkedésének részletes leírását helyettesíteni is képes; mindeközben pedig a narratori szólam folyamatosan arra törekszik, hogy senkit se állítson be velejég gonosznak, hiszen a bűn állapota itt a jóra való restséggel azonos. A regény tehát egy olyan ponton fejeződik be, amely első pillanatra valóban teljes reménytelenséget sugall: a korszak felemelkedő hőse ugyanis Ártándi Pál személyében egy olyan figura, akinek nincs tudomása a becsület és az erény keresztényi felfogásáról – lelkiismerete működését ugyanakkor az a többször fellépő, gyorsan elpalástolt zavar mutatja, amelyet a belső tudatállapot változásaira is ügyelő narrációs technika tesz láthatóvá. A pusztulás felé mutató egyértelmű jelzések értékelésének távlatát az a regényzárlat állítja helyre, amely a magyar regénytörténet egyik legszebben megkomponált jelenete.⁶¹ Innen visszatekintve az egész mű koncepciója is rendkívül átgondoltnak látszik, s noha van igazság Rónay László megfigyelésében („Konfliktusaik [ti. a szereplőké – Sz. M.] nem mindig a jellemelek logikájából fakadnak, gyakran az író szándéka, egyfajta preconcepció mozgatja őket...”),⁶² a tőle emlegetett preconcepció mégis inkább egy keresztényi etika epikává oldásának kísérlete.⁶³ Ennek felismerése és tudatosítása pedig azért igen lényeges, mert az Eötvös gondolkodói útját legújabbban megrajzoló, kiválóan dokumentált, alapos értelmezés egy olyan folyamatban helyezte el az író munkásságát, amelyben kiemelt jelentősége van a kereszténység civilizációtörténeti jelentőségét kidolgozni akaró, csak töredékekig jutó tervnek is.⁶⁴ Ennek a koncepciónak az irodalmi alátámasztásához Gángó Gábor leginkább *A karthauzi szövegét* használta fel, nem joggatlanul, ám az eddig elmondottak értelmében a *Magyarország 1514-ben* is igen közel – ha nem közelebb – áll ehhez, a későbbiekben immár történeti vagy eszmetörténeti keretben kidolgozandó elkép-

zeléshez. Mintha Eötvös azt folytatta volna más műfajban, más gondolati keretben és némileg más, eminensebben történeti módszertannal, aminek szemléleti alapjait egy nagyszabású epikai alkotás kereteiben dolgozta ki: a történelmet Isten műveként felfogó és értelmező regénykoncepció legalábbis ugyanarra a dilemmára látszik választ keresni, nevezetesen arra, van-e helye egyfelől az egyéni akaratnak, másfelől pedig a Gondviselésnek a történelemben. Az ehhez kapcsolódó, az 1848 után keletkezett feljegyzésekből Gángótól idézett gondolatok némelyike például nagyon hasonlít a regény poétikájából kiolvasható koncepcióhoz. Hogy csak egyet idézzek: „A keresztény civilizáció célját csak a kereszténység által érheti el. Hatalmasnak tartom a keresztény érzést, s ezért hiszem, hogy elérjük a célt.”⁶⁵ Ez a mondat például akár a regény – feltétlenül részletes elemzésre méltó – zárójelentében is szerepelhetett volna.

Szaleresi Ambrusnak a bujdosása miatti teljes reményvesztése egy, az Istent megszólító, azaz az ima alaphelyzetét felidéző sóhajásban fejeződik ki:

Mindenható Isten! – szólt sóhajtván – hogy erre kelle jutnunk!... Előttünk fekszik a város, melyben házunk áll, s egész életemet mint becsületes ember töltém, és nem szabad visszatérni körébe. Számkivetve kell bolyonganom, s nincs hely, hol vén napjaimra fejeimet lehajthassam!

Innen jut el a gondolatmenet a rendkívül nagy súlyú, a világrendet kétségbe vonó megállapításig, amellyel éppen az ima lehetősége számolódik föl:

Ó, nincsen igazság a nap alatt!... az emberek fölött nem az isteni gondviselés, hanem vak, kérlelhetetlen sors uralkodik!

A szembeállítás keresztény és antik történelemfilozófiai kategóriák használatával látszik tagadni a történelemben megmutatkozó Gondviselés lehetőségét – hitelesen képviselve a regény cselekvényének eddigi tanulságait, pontosabban ezeknek a tanulságoknak egyik lehetséges értelmezését. Erre a kijelentésre azonban válasz érkezik, mintha a logikailag éppen most lehetlenné nyilvánított imádság dialogikus természete tárulna fel, a csoda pillanatát mutatva fel egy reménytelennek és elhagyatottnak mutatkozó szituációban. A felhangzó szavak ugyanis azonnal istenkáromlásnak minősítik Ambrus kijelentéseit: „Ne szitkozódjál Istened ellen, Szaleresi Ambrus.” Ráadásul a beszélő személye ekkor még teljesen ismeretlen marad, azonosítása csak akkor történik meg, amikor már az Ambrustól korábban kétségbe vont Gondviselés mellett hitet tett. Lőrinc itteni megjelenéséről azonban végig nem dönthető el egyértelműen, nem látomásról van-e csupán szó: a találkozás egy, a szakralitás révén a környezetétől elkülönülő térben (egy kolostor közelében emelkedő kőkereszt tövében) következik be, a „magas

alak” ehhez a kereszthez közeledik a másik oldalról, de úgy, hogy érkezésének korábbi fázisai ismeretlenek maradnak, az esti sötétségben ráadásul arcát csuklya is takarja. Csak akkor válik megnevezhetővé, amikor kilétét ő maga akarja fölfedni (csuklyáját visszahúzza éppen akkor, amikor a felhők mögül kilépő hold némi világosságot gerjeszt), arca azonban „halvány”, azaz nem természetes emberi arc; távozása pedig éppen olyan hirtelen és megmagyarázhatatlan, mint érkezése („Lőrinc eltűnt a fák között”). Ilyenformán az általa a történelem értelméről kifejtett gondolatok is minősülhetnek mélyebb, transzcendens reflexiónak a történelem működésére. Lőrinc ugyanis a korábban Ambrustól fölállított ellentétet úgy oldja föl, hogy a történelemben megmutatkozó isteni akarat kétségbevonhatatlanságát hangsúlyozza az emberi időtapszlatot meghaladó öröklét szempontjából:

Azt hiszed-e te – folytatá az idegen –, mert az isteni igazság rejtélyes utait gyöngé ember eszeddel felfogni nem vagy képes, ez igazság nem létezik?... s mert a gonosznak utai simáknak látszanak, s a jobb ember ezer nehézséggel küzd; mert annak láthatára derült, s ezét sokszor homály fogja körül – mert az aljasságot sokszor dicsőség, az erényt rágalom várja az emberek között –, te az örök igazságon kételkedel?

Lőrinc itt a regényben ábrázolt tragikus események gyökeresen másféle interpretációját adja, mint Szaleresi: ebből a nézőpontból ugyanis minden szenvedés értelmet nyer, s ennek legfőbb záloga az ember teremtettségének és Istennel való eljegyzettségének biztos tudata lesz. Nem véletlen, hogy Lőrinc utolsó kijelentése – s ilyenformán leghangsúlyosabb, végső érve – a következő:

Isten képmására teremté az embert... hogyan legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon?

Ambrus és Lőrinc (akik egyébként ebben a jelenetben a fikcionalitásnak nem is ugyanazt a szintjét képviseli, hiszen Ambrus jelenlétéhez képest Lőrinc megmutatkozása erősen allegorizálva van) kétféle szemlélet megtestesítője lesz: Szaleresi az emberi, a földi logikát, míg Lőrinc az isteni kinyilatkoztatást szólaltatja meg;⁶⁶ Lőrinc szavai és eltűnése után a másik, Szaleresi el is némul. Lőrinc szavai azért hangozhatnak el itt mintegy hitének megerősítésül, végső, erőt adó biznysággként, mert a pap korábbi beállítása és szölgama – minden, riasztóan embertelennek tűnő, az egyéni életet egy teleologikus történeti végcélba feloldó elemei ellenére is – mindig is egy üdvtörténeti kiindulású és érvrendszerű, szeretetközpontú antropológiának voltak alárendelve. A regény zárzata éppen ezért sugallhat egyszerre végső reményt és rövid távú pusztulást: hiszen mindazok, akik eljutottak a történelem transzcendens távlatának belátásával a hit vigaszáig (Orbán, Telegdi, Dózsa, majd

az utolsó jelenetben Lőrinc⁶⁷ és az ő szavait belátó, elfogadó Szaleresi Ambrosus és Klári) megszűnnek a regényben ábrázolt térben létezni. Az előbbi három meghal, ráadásul erőszakos halállal, az utóbbiakról pedig a regény utolsó mondata azt közli: „Se Lőrincnek, se Szaleresinek s leányának híre nem hallatszott többé a hazában.”⁶⁸ Ezzel és ily módon rajzolja meg a regény a legpontosabban, miképpen és miért következhetett be a mohácsi csatavesztés: hiszen akiknek hatalom és erő adatott az ellenállásra, azok véglegesen híján vannak annak a tudásnak, hogy az erkölcs és lelkiismeret Istentől származik – mindazok pedig, akik eljutottak ennek belátásáig, többé nincsenek jelen.⁶⁹ A királyi mivoltában az országot képviselő Ulászló – akinek emberi jószágát a narrátor éppúgy visszatérően hangoztatja, mint ahogyan a regény szereplőinek szólamaiból is ez a vélemény csendül ki – mélységes magánya is abból fakad, hogy a hatalom őt körülvevő világához semmi érzelmi köze nincs, a Gondviselésbe vetett hite és így megalapozódó felelősségtudata ellenére pedig semmi kapcsolata nem lehet azokhoz, akik hozzá hasonlatosak ugyan, de véglegesen kiiktatódnak a regénybeli Magyarország teréből.⁷⁰ Ezáltal a regényben az ország egyre erősebben démonikus térként jelenik meg,⁷¹ s ez a vonás éppen a regényzárlatban lesz a legerősebb.⁷² Ebben az összefüggésben aligha véletlen, hogy éppen a saját testében az ország egységét is szimbolizáló király az egyetlen, akinek magatartásából és megnyilatkozásaiból fölsejlik a kétségtelenül bekövetkező kollektív pusztulás sejtése, illetve igazi súlya. A Lőrinc szavaiból az utolsó jelenetben feltáruló végző remény a szenvedésnek értelmet és távlatot ad ugyan, ennek felismerésében azonban egyrészt a szenvedés és kitaszítottság közösségében részesülő két kiválasztott részesül, másrészt a történelmet Isten műveként meghatározó, teológiai alapozottságú történelemfelfogás revelációja sem változtathat azon, hogy rövidesen bekövetkezik a katasztrófa. Hogyan is változtathatna? Az Istentől elfordult világ – s a regénybeli Magyarország ilyen – magában hordozza önnön létének megkérdőjelezését.

A tanulmány az NKFP 5/0125/2002. számú pályázatának támogatásával készült.

1 Ennek az Eötvös-recepcióban betöltött szerepéről lásd HANSÁGI Ágnes, *Klasszikus – korszak – kánon. Historizáció és temporalitástápszatlat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban*, Bp., 2003, (Philosophiae Doctores), 94–103.

2 Ez a vezető szempontja Sötér alapvető, a későbbi irodalomtörténeti értékeléseket is nagyban befolyásoló Eötvös-monográfiájának is (SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., 1967,

171–209.), s ez a gondolatmenet jellemzi egy másik tanulmányát is, ahol a regény tárgyalása ilyen bevezetést kap: „A Magyarország 1514-ben ily módon Eötvös haladó voltának próbaköve – bonyolultságában, árnyalataiban is egy árnyalhatatlan, egyértelmű felelet őrzője.” A konklúzió – mindezek után nem meglepő módon – pedig így hangzik: „A Magyarország 1514-ben nem csupán Eötvös 1848-as magatartása, de egész későbbi, nevelői, reformeri hivatása alá készült talapzatnak. S egyúttal a felvilágosodás utolsó érvének is, az eszközeit

összerombolni készülő forradalom küszöbén.” (SÓTÉR István, *Eötvös József és a forradalom* (1948) = *Uő, Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., 1979, 59., 65.) Hasonló gondolatok és megközelítés kísért Fenyő István újabb, igaz, nem kifejezetten irodalomtörténeti közéletű monográfiájának vonatkozó fejezetében is (FENYŐ István, *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., 1997, 337–342.). Nagyon tanulságos az is, ahogyan Benkő Samu felidézi egy korábbi Eötvös-olvasatának nyíltan ideológiai (ahogy ő fogalmaz: „bölcséleti”) alapelveit is: BENKŐ Samu, *Eötvös Dózsa-regényének mai üzenete* = *Uő, Őrszavak. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1984, 271–272.

3 Ha jól értem, ezt a felismerést fogalmazza meg Rónay György, csak eltérő – s kissé félrevezető – terminológiával: „A mű egységért itt végül is a szemlélet egysége – szívesebben mondanám, hogy az »ihlet« egysége – s a művet megteremtő személyiség kezkeskedik.” RÓNAY György, *Eötvös és a Magyarország 1514-ben* = *Uő, Balassitól Adyig*, Bp., 1978, 249.

4 Lásd például Sótér Istvánnak a regény 1972-es kiadásához csatolt tanulmányát (SÓTÉR István, *Eötvös József Dózsa-regénye* = *EÖTVÖS József, Magyarország 1514-ben*, Bp., 1972, 5–17.) vagy éppen ugyancsak tőle: SÓTÉR, *i. m.* (1979), 63–65.

5 KULIN Ferenc, *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, Bp., 1982 (Irodalomtörténeti füzetek 106.).

6 Ezt a legpontosabban Rónay György fogalmazta meg: RÓNAY György, *i. m.* (1978), 256.; ezt hangsúlyozza egyébként Wéber Antal is, mint olyan elemet, amely Eötvös regényírását a leginkább elválasztja a Walter Scott-i tradíciótól: WÉBER Antal, *A „prae” és a „post” mint elbeszélői helyzet* = *Mozgó Világ. Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., 2003, 318.

7 Ez megfigyelhető Sótérnél is, aki – miközben többször is Dózsa-regényről beszél – leszögezi: „Sajátossága a regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival – s ily mó-

don, a közélet és a magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.” SÓTÉR, *i. m.* (1972), 16.; ugyanezt a gondolatot már Eötvös-monográfiájában is kifejtette, igaz, ott abban látta ennek legfőbb okát, hogy Eötvös így kikerülhette a közvetlen politikai állásfoglalást a forradalom pozitív vagy negatív voltáról: SÓTÉR, *i. m.* (1967), 190–191.

8 Erről lásd például Budai Ferenc nagy hatású lexikonának vonatkozó címszavát, amelyben Dózsa „nem embernek” minősítetik: BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári történetjére való lexicon, a’ XVI. század végéig*, kiadta Budai É'saiás, III. kötet, Nagyvárad, 1805, 289–294.; megjegyzendő egyébként, hogy Budai lexikonát Eötvös is felhasználta, anélkül, hogy erre a regényhez csatolt jegyzeteiben említést tett volna: BÉNYEI Miklós, *Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz*, ItK, 1974, 348–350.

9 Erről lásd SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak, Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, *Alföld*, 2002/7, 52–53. Mindezek alapján alapvetően nem értek egyet Bényei Péterrel, aki azt mondja: „Sokkal lényegesebb, hogy a Dózsa-féle parasztfelkelés a megcélzott befogadók tudatában a társadalmi egyenlőtlenség felszámolási kísérletének egyik nagy elbeszéléseként él, s ez a már eleve interpretált, előzetes jelentéssel bíró múltkép kerül a szövegben aktív dialógusba más, hasonlóan konszenzusos, mitizáló történeti narratívákkal...” (BÉNYEI Péter, *Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének fenntartására*, *Jókai Mór: A kőszívű ember fiai*, *Alföld*, 2002/3, 70–71.) Az általam ismert adatok alapján ugyanis nem volt olyan konszenzus, amelynek létét – mindenféle bizonyíték nélkül – Bényei állítja, sőt, az értékelés homlokegyenest más preferenciákat látszott követni, leegyszerűsítve: az országháborítás és félelemkeltés történeti példázataét, ahogyan ezt még Márki Sándor 1883-as (!) monográfiájának defenzív zárószavai is megerősítik: „Ne kezdjünk megítéléséhez [t. Dózsaéhoz – Sz. M.] azon nagyon elterjedt tévhitel, hogy itt szörnyeteggel van dolgunk...” (MÁRKI Sándor, *Dósa György és forradalma*, Bp., 1883, 216.) Ilyenformán Bényei alighanem Eötvösnek a kollektív történeti hagyományokhoz fűződő viszonyát is félreírta.

10 Erről bővebben lásd BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvassmányai*, Bp., 1972 (Irodalomtörténeti füzetek 76.), 56–65.; a regény történeti háttérének vizsgálatára lásd még VÉGHÉLY Dénes régebbi, s nagyobb anyag alapján feltétlenül újragondolandó összefoglalását: *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történeti alapja*, Törökszentmiklós, [1930].

11 EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 19.

12 EÖTVÖS, *i. m.*, 20.

13 Az „egyes ember” sorsának a regény-koncepcióban betöltött szerepéről: SÓTÉR, *i. m.* (1967), 182–183. A történelmi regény poétikájának kérdéseiről lásd BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete*, *Studia Litteraria*, Tomus XXXVII., szerk. BITSKEY István és IMRE László, Debrecen, 1999, 55–89. Bényei koncepciójának bizonyos pontjait vitatja: HITES Sándor, *Műfaj, örökség, revízió*, *Alföld*, 2002/3, 50–51. Vö. még BÉNYEI Péter, *i. m.*, (2002), 68–73.; RÁCZ I. Péter, *A történelmi poétika szerepe a mai magyar irodalomban*, *Márton László, Láng Zsolt, Háy János és Darvasi László regényei*, Prae, 2000/1–2, 117–156.

14 EÖTVÖS, *i. m.*, 23.

15 TÖRÖK Lajos, *Nemzet és személyiség, A szubjektum történetisége Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényében = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., 2004 (Dayka könyvek), 328–331.

16 EÖTVÖS, *i. m.*, 123.

17 Peter BERGER, *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről*, *Világosság*, 1992, 658–659.

18 EÖTVÖS, *i. m.*, 517.

19 Az erkölcsi mozzanatok és hatáseffektusok XIX. századi, epikai jelenlétéről (Jósika Miklós példája kapcsán): HITES, *i. m.*, 58–65.

20 Rónay György volt az, aki először kísérte meg kimutatni, hogyan is működik az állítólag stílusban egynemű eötvösi prózanyelv, mondván, „ami a stílus jellemzettségében vétek nála, az egy magasabb kompozíciós síkon legfőbb erényei egyikévé lesz”. RÓNAY György, *i. m.* (1978), 252–254. Ezzel kapcsolatban egykori tanítványom, S. Laczkó

András hívta fel a figyelmet arra, hogy a regényben megjelenített valódi szónoki situációk ráadásul éppen a klasszikus, morális implikációkkal rendelkező retorika lejárátódását mutatják be: míg az erkölcsi szempontból helyesnek tekinthető kijelentések nem rendelkeznek igazi meggyőző erővel, a sikeres, valóban komoly befolyást elérő megnyilatkozások a megtevesztés érdekében használják fel a szónoki beszéd hagyományos elemeit. Az eötvösi próza retoricitása már csak ezért sem ítéltető meg sommásan és elharmkodottan.

21 EÖTVÖS, *i. m.*, 124.

22 EÖTVÖS, *i. m.*, 653.

23 A jelenetet lásd EÖTVÖS, *i. m.*, 720–722.

24 EÖTVÖS, *i. m.*, 671.

25 EÖTVÖS, *i. m.*, 668–669.

26 EÖTVÖS, *i. m.*, 702.

27 Alapvetően nem értek tehát egyet Sótér Istvánnal, aki ugyanezeket a sorokat idézve úgy értékelt: „Ez a Dózsa a magyar szabadságmozgalomnak első hőse immár.” SÓTÉR, *i. m.* (1967), 179.

28 Vagyis megítélésem sokkal többről (s persze másról is) van szó, mint ahogy Kulin Ferenc véli, aki szerint itt „az utolsó Dózsa-jelenet humanizáló megoldása az író javára dönti el a történésszel folytatott vitát”. KULIN Ferenc, *Magyarország 1514-ben = Uó, Közelítések a reformkorhoz. Tanulmányok*, Bp., 1986 (Elvek és utak), 186.

29 Miután Eötvös a regény szövegében, majd a regényhez csatolt jegyzeteiben is többször maga hivatkozik Taurinusra, nem nagyon érthető, miképp vonhatja kétségbe a *Staurromachia* Eötvösrre tett hatását TAXNER-TÓTH Ernő, *Magyarország 1514-ben. Eötvös és a történelem*, Hittel, 2001/9, 97. A *Staurromachia* történeti-poétikai értelmezésére lásd egyébként SZÖRÉNYI László, *Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanuszi történeti ironia = Uó, Philologica Hungarolatina, Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 51–64.

30 Az azonosításról és Eötvös forráshasználatáról lásd BÉNYEI Miklós, *i. m.* (1972), 58.

31 „Insignis cum temeritatis atque audaciae, cum verae virtutis atque animi magnitudinis posteris proditurum exemplum.” EÖTVÖS, *i. m.*, 764.

32 EÖTVÖS, *i. m.*, 764–765.

33 Kulin Ferenc egyik megjegyzése látszólag igen közel áll ehhez a következtetéshez, csak ő egy olyan gondolatmenet révén jut el ide, amely számos pontján (sem módszertani kiindulását, sem alaptéziseit tekintve) nem egyezik meg saját felfogásával: „Az elszigeteltségében önmagát kereső Eötvös jelleme az a mágneses pólus, amelynek erőtere életre hívja a következetes forradalmár Lőrinc alakját, az ennek a vonzásnak az ereje kényszeríti az író, hogy a hiúnak, középszerűnek és kegyetlennek ismert székely katonából, Dózsából, egy igaz ügy szolgálatában igaz emberré tisztuló hőst formáljon.” KULIN, *i. m.* (1986), 192.

34 Azt már Sötér is érzékelt, hogy „Dózsát igazán nagynak a vértanúságban mutatja a regény”. A főtebbiek értelmében azonban azzal a megállapításával már nem tudok egyetérteni, hogy Orbán „áldozatának nincs értelme”: SÖTÉR, *i. m.* (1972), 7.; hiszen a regény keresztényi értékvilágában Orbán halálának éppúgy, mint Dózsáé, a tanúságtevés és engesztelés értelmében adatik értelem. Sötér véleményét egyébként Kulin is átveszi: KULIN, *i. m.* (1986), 190.

35 A tér poétikájának itt megfigyelhető jelenségeire nézvést lásd FARAGÓ Kornélia összefoglalását: *Térirányok, távolságok, Térdnamizmus a regényben*, Újvidék, 2001, 42–43.; vö. még konkrétan Eötvös regényével kapcsolatban: TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 87.

36 EÖTVÖS, *i. m.*, 273.

37 EÖTVÖS, *i. m.*, 144–145.

38 Erről lásd BARTA Gábor-FEKETE NAGY Antal, *Parasztháború 1514-ben*, Bp., 1973, 217.

39 A kivégzés történeti leírásairól és ezek értékeléséről lásd BARTA-FEKETE NAGY, *i. m.*, 215–217.

40 EÖTVÖS, *i. m.*, 451.

41 Erről lásd FARAGÓ Kornéliának Sinkó Ervin *Optimisták* című regényéről adott elemzését: FARAGÓ, *i. m.*, 147–158.

42 EÖTVÖS, *i. m.*, 523.

43 EÖTVÖS, *i. m.*, 592.

44 Erre az összefüggésre ismét S. Laczkó András hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm, hogy dolgozatomat elolvasta és megfigyeléseit megosztotta velem.

45 A jelenet és az idézetek: EÖTVÖS, *i. m.*, 647–648.

46 Erről lásd bővebben BENKŐ, *i. m.*, 275–277.

47 EÖTVÖS, *i. m.*, 464–470.; erről a jelenetről mondja azt Rónay György, hogy „irodalmunk legszebb, legnagyobb lapjai közé tartozik e csatatér monumentális leírása”. (RÓNAY György, *A regény és az élet, Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*, 2. kiadás, Bp., 1985, 49.)

48 Az idézetek: EÖTVÖS, *i. m.*, 716–717.

49 Érdekes módon valami efféle Rónay László is érzékelt, csak hogy ő nem az epikai alakításban vagy a narratív szerkezetekben észlelte a jelenséget, hanem a regény – általa is feltételezett, de tőle sem bizonyított – politikai célzatosságának szándékolt hatásában: „Megrendítően hitelesek és átgondoltak a regénynek azok a részei, amelyekben Eötvös a nemzeti önbírálat eszményét igyekszik szolgálni, arra készítetve a nemesi osztály tagjait, hogy a múltban játszódó, de jelenlegi énjüket is ábrázoló történet tükrében önmagukba tekintsenek, s vegyék észre azokat a hibáikat és bűneiket, amelyek megvallása, megbánása és jóvátétele nélkül újra és újra csak önmérsztő, magyar és magyar közti háborúk következnek, de józan kiengesztelődés és a jövőre való megnyílás sohasem.” RÓNAY László, *Erkölc és irodalom, A magyar irodalom rövid története*, Bp., 1993, (Vigilia könyvek), 125.

50 A XVIII. század végi magyar költészetben a magyar történelem két katasztrófája a várnai és a mohácsi csata volt; a két, egymástól térben és jellegben is eltérő esemény egymás mellé rendelését az indokolta, hogy mindkét esetben maga a király is elesett.

51 Lásd például: „a mohácsi vésztől megőrzi” (EÖTVÖS, *i. m.*, 86.); s még inkább: „méltó ecsettel festeni a kort s azon férfiakat, kiknek vétkeiért a magyar a független nemzetek sorából kitoröltetett” (EÖTVÖS, *i. m.*, 161.)

52 A jelenleg is az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában található, datálatlan és pontosan azonosítható megszólítást sem tartalmazó levél vonatkozó részlete így szól: „Indem ich Ihnen mir so gefällig mitgetheilten Abschriften hiemit zurücksende, fühl ich mich gedrungen Ihnen zugleich

meinen wärmsten Dank auszudrücken, da besonders die deutsche Beschreibung des Bauernaufstandes von wesentlichen Nutzen für meine Arbeit seyn wird. Für den ersten Theil meines Werkes bin ich nun so ziemlich mit Quellen versehen, so das mich ein weiteres Suchen über diese Periode eher stören als befördern würde, ich wende mich daher jetzt nicht an Hn Pfeil; eh ich den 2-ten Theil beginne, werde ich persönlich nach Wien reisen und Ihren gelehrten Freund aufsuchen, theils um ihm persönlich dank abzustatten, theils um ihm für die Periode der Mohacser Schlacht, für die es in Wien so reiche Quellen giebt, um seinen weiteren Beistand zu bitten." ESZTEGÁR László, *Magyar írók levelei a bécsi cs. k. udvari könyvtárban*, ItK, 1904, 500.; vö. még GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, 1999 (Csokonai könyvtár 18.), 100.

53 Vö. BÉNYEI, *i. m.*, 62–64.

54 A tárgy történeti előzményekre vö. MÉZEI Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958 (Irodalomtörténeti füzetek 19.), 61–76.

55 Ezzel kapcsolatban lásd még TÖRÖK, *i. m.*

56 EÖTVÖS, *i. m.*, 508.

57 „E tétovázás jobb indulatai s bűnös nagyravágyása között, mely Zápolya tetteit egész életén át jellemzé, még talán nagyobb mértékben kínzá őt ifjú napjaiban; s alig gondolhatunk magunknak sorsával elégedetlenebb embert, mint a huszonhat éves, a szerencse által annyi adományokkal megajándékozottat.” EÖTVÖS, *i. m.*, 527.

58 „Boldoggá csak a szeretet tesz: ki ezt bírja, az nincsen a remény s hit szűkében; s én nem szerettem senkit e világon. Elzárkózva önösségembe, előbb földi fény s hatalom, később a tudomány terméketlen kincse vala élettemnek célja. Isten az embert arra teremtette, hogy életével embertársainak hasznára legyen; s én megfeledkeztem e parancsról, azért szenvedtem.” EÖTVÖS, *i. m.*, 187–188.

59 EÖTVÖS, *i. m.*, 583.

60 Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy Ártándi Tamás Telegdinek elmondott metaforáját a süllyedő Magyarországról éppen Lőrinc szájából halljuk vissza a temes-

vári táborban, rezignációja megokolásaként: „Egy jobb lét alapjait akarám lerakni, s csak ingoványt láték körülöttem, melyre építeni nem lehet.” EÖTVÖS, *i. m.*, 586.

61 A jelenet kompozicionális fontossága és poétikai átgondoltsága miatt aligha csak egyszerűen arról van szó, hogy Eötvöst itt nem kötötték meg történeti forrásai, amiként ezt Gángó Gábor megfogalmazta: „Ahol a kútfők hallgatnak, ott szárnyalhat a fantázia, mint például Lőrinc pap utolsó megjelenésének leírásában, ahol Eötvös épp a források tanácsatlanságát használja ki.” (GÁNGÓ, *i. m.*, 95.) A megállapítás maga ugyan kétségtelenül igaz, ám ebből meg nem magyarázható maga a részlet. A jelenet bizonyos részleteit idézi, bár tőlem eltérően kommentálja: TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 91.

62 RÓNAY László, *i. m.* (1993), 126.

63 Ennek kapcsán figyelemre méltó Kunszery Gyula észrevétele, bár cikke éppen a *Magyarország 1514-ben* című regénynek nem szentel méltó figyelmet: „Ezt az Eötvös egymástól látszólag oly elütő regényeinek mégis egységes keretet adó szeretet-filozófiát elsősorban és mindenek felett az evangélium szelleme táplálja, mellyel Eötvös egész lelkülete telítve volt.” KUNSZERY Gyula, *Eötvös József regényei*, Vigilia, 1971/6, 416.

64 GÁNGÓ, *i. m.*, 215–222.

65 A mondat egy német nyelvű kéziratból származik, itt a Gángótól adott fordításban idézem: GÁNGÓ, *i. m.*, 217–218.

66 Mindezek alapján tehát úgy vélem, Lőrinc itteni szavainak nem egészen az a tanulsága, ahogyan Fenyő István összefoglalja: „A regény Lőrinc szózatával zárul, mely a műveltség, a nevelés által történő belső felszabadulás megvalósításában látja már az ígéretes jövődőt.” (FENYŐ, *i. m.*, 341.) Lőrinc kijelentésének egész kontextusa ugyanis alapvetően üdvtörténeti jellegű, s nem egy nagyívű művelődési program kifejtését célozza.

67 Lőrinc egész regénybéli pozíciója szempontjából ezért is lényeges Török Lajos megfigyelése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy Lőrinc esetében – szemben Ártándi Tamás szolamával – nem a nemzet, hanem az emberi nem jelenti a jövőszemlélet legfőbb referenciáját: TÖRÖK, *i. m.*

68 A jelenet és az idézetek: EÖTVÖS, *i. m.*, 726–727.

69 Az eddig elmondottak alapján tehát nem értek egyet azzal a nagyhagyományú vélekedéssel, hogy Lőrinc utolsó szavai következtlenek lennének, és nem illeszkednek a regény korábbi jeleneteihez; ezt a véleményt egyébként – teljesen eltérő szemléleti alapjaik ellenére – több értelmezés is képviseli, igaz, mélyebb poétikai elemzés nélkül: SZIGETI József, *Eötvös és a parasztháború* = *Uő, Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1959, 84–85.; RÓNAY György, *i. m.* (1978), 259–261.; KULIN Ferenc, *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában. Az erőszak dilemmája a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmában* = *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*, szerk. VADÁSZ Sándor, Bp., 1989, 257–258.

70 Aligha van tehát igaza Fenyő István-nak, amikor azt állítja: „Ulászló király nála nem különb Kisfaludy Károly semmitérő Sulyosdi Simonjánál”. (FENYŐ, *i. m.*, 339.)

71 A démonikus térképész poétikai jelenségéről lásd Faragó Kornéliának *Az ellenállás melankóliája* című Krasznahorkai-regényről írott elemzését: FARAGÓ, *i. m.*, 107–127.

72 Ezt a jellegzetességet észlelte Rónay László rövid és vázlatos értelmezése is: „...a végzet veszi át a főszerepet, s ennek árnyékában nemcsak a regény jobb sorsra érdemes szereplőinek, de az egész országnak jövője is bizonytalan, borús előérzetekkel terhes.” RÓNAY László, *i. m.*, 126.

Történettudomány versus szépirodalom A Magyarország 1514-ben mint történeti regény

I.

Eötvös József 1847-ben megjelent harmadik regénye, a *Magyarország 1514-ben* olvasóinak talán az első és talán a leghangsúlyosabb benyomásuk ez lehet: ez tényleg nagyon komolyan *történelmi regény*. Teszem azt Császár Elemér a köznapis olvasók feltehető tapasztalatául valami ilyesmit érzékeltet: „a laikus olvasó helyenként inkább történeti, mint regényes elbeszélésnek érzi, tudománynak, nem pedig költészetnek.”¹ Aligha dönthető el, ezt a benyomást mi kelti inkább, a főszövegben lépten-nyomon előforduló elsősorban történelmi magyarázatok, vagy a járulékos történettudományos jegyzetapparátus. De még aki amúgy kedveli a történelmi regényeket, és így olvasottsága az ilyen műveket illetően meghaladja az átlagost, az is kénytelen beismerni, Eötvös munkája valahogy keményebben tudományos, miként Ferenczi Zoltán megállapította, „Eötvös e regénye történeti, szoros értelemben véve az; és ebben különbözik a legtöbb ún. történeti regénytől”.²

A *Magyarország 1514-ben* jegyzeteiben számtalan latin, illetve kevesebb német mondatot látunk, a főszöveget magyarázó, alátámasztó vagy kiegészítő megjegyzéseket, a felhasznált forrásokra utalásokat találunk, egyáltalán: nem ritkák a hosszú, egész oldalas, olykor több oldalas jegyzetek. Tisztára, akár egy derék tudományos munkában – 1. fejezet 2. jegyzet: „Ki Buda egyes részeiről bővebb tudomást kíván, ajánljuk Podhradczky József érdekes munkáját: *Buda és Pest szabad királyi városok volt régi állapotjokról*. Pesten, 1833, melyben főképp az egyes részek törvényhatósági viszonyai alaposan tárgyaltnak. Hasonlólag ajánlható Häufner T. V. *Buda-Pest, historischtopografische Skizzen*, hol, a főváros egykori állapotát illetőleg nagy szorgalommal igen sok érdekes adat gyűjtetett össze.”;³ 1. fejezet 5. jegyzet: „Tudva van, hogy Ulászló Ujlaki Lőrinc ellen hadat indítani nagyrészt azáltal bíratott, mert hallá, hogy a büszke herceg őt beszélgetés között mindég csak ökörnek nevezi. Misso igitur ad Uladislum, cui hungari ob segnitiem vaccae nomen indiderunt, oratora. Tubero VIII. § I.”;⁴ 8. fejezet 8. jegyzet: „A tudományos olvasó tudja, hogy itt nem a nagy német parasztháborúról, hanem csak azon egyes lázadásokról lehet szó, melyek a magyar keresztes hadat megelőzték,

s melyek alatt a német parasztok bocskort választva zászlóul, Németországban a nemesség várait s birtokait pusztíták.”⁵ 10. fejezet 3. jegyzet: „A szövegben előadottakra nézve I. Brutus, L. I. p. 113. – Ugyanezt beszéli Dubrav. L. 32., éspedig mint a Kremsieren történetek szemtanúja.”⁶ 17. fejezet 1. jegyzet: „Falu, mely Buda határán, a Sárosfürdő közelében állott.”⁷ 21. fejezet 3. jegyzet: „1491-ben a pozsonyi tractatus alkalmánál Báthori István és Ország László nem tudták aláírni neveiket. Engel, *Gesch. d. ung. Reichs.* 3. Theil. 2. Abth. pag. 38.”⁸ 23. fejezet 4. jegyzet: „Érdekes erre nézve a módnak leírása, mellyel Czobor Mihály a budai csonkatoronyban elzárt cseh rablókkal bánt. Bonfin, Dec. IV. L. I. p. 540.”⁹

Tudós, mint Szinyei Ferenc írta: „száraz, értekező, historikus”¹⁰ részletek garmadájjával találkozunk a főszövegben is. A narrátor többször is *kitér* a keresztes háború okai, alakulása, végül következményei fejtegetésére. Először a 8. fejezetben négy oldalon keresztül – itt szabályosan megakasztja a cselekményt, olyannyira, hogy egy bekezdésben magyarázkodni is kényszerül: „Hogy olvasóim Klári s hív gazdasszonyának magaviseletét érthessék, szükség néhány, elbeszélésünk kezdete óta történt dolgot röviden előadnom. A közügyek kifejlődése oly nagy befolyással volt e regény személyeire, hogy azoknak rövid megérintése e helyen elkerülhetetlen.”¹¹ Ugyanezen fejezet vége felé ahelyett, hogy Lőrincsel adatná elő a keresztesek tervét, inkább két oldalon magyarázza, milyen kiváló is volt, s mik a várható eredményei.¹² A 15. fejezetben, a kiközösítés fejezetében több mondatot is ennek szentel – az elején Lőrinc elmélkedése kapcsán, a végén pedig úgy érzi, hogy két bekezdésnyi magyarázatra szorul, miért is követték a keresztes táborban az emberek Lőrincet, mikor ő már nem a török, hanem az urak ellen vezette őket.¹³ Mielőtt bevezetne Dózsa sátorába, a 27. fejezet elején egy hosszú bekezdésben részletezi, miért állt Dózsa a keresztesek élére.¹⁴ A 29. fejezetben a keresztesek temesvári csata előtti nagy mulatozása alatt két és fél oldalon nem a lakomázókkal, de Dózsa gondolataival foglalkozik a lázadás alakulása, és jövője felől.¹⁵ Végül az utolsó fejezet elején majd öt egész oldalon át taglalja a keresztes háború következményeit.¹⁶ Négy törés van a regény idejében, a 6., a 22., a 31. és a 33. fejezetnél – mind a négy jó alkalommal szolgál arra, hogy a narrátor hosszan magyarázza a kimaradt időben történt eseményeket, az ország, illetve szereplői helyzetét. De találunk tényleg csupán a narrátor tudós, leginkább történelmi műveltségének köszönhető magyarázatokat is. A nyitó Szent György téri jelenetet megakasztva így mutatja be Budának olasz, német és magyar nemzetiségű előkelőbb polgárait,¹⁷ a főurak első tanácsának kezdetén így kapjuk meg a Bakács és nádor viszonyát értékelő bekezdést,¹⁸ ilyen annak a leírása, Bornemisza miként irányította az országot,¹⁹ a király helyzetét bemutató sorok,²⁰ a magyar mint katonanemzet fejtegetés,²¹ vagy a XVI. századi katonáskodó egyház bemutatása.²² Nem lóg ki feltűnően a sorból, mégis érdemes szó szerint idézni a nem szigorúan

történelmi műveltséghez tartozása miatt a temesvári kereszties táborban két gondolatjel közé fűzött megjegyzést:

Történetíróink szerint eldődeink lakomáinál énekek mondtak, melyekben az ősök nagy tettei dicsőítettek. Ez énekek s velük hős történetünk legszebb emlékei elvesztek, de helyettük régi zenészetünk megmaradt, s fajunk nem szavakban, de e keserves hangokban hagyta ránk történetét. Mit az ajk kimondani nem tudott vagy nem mert, azt az eldődök kőemlék helyett fohászokban hagyták a jövőre, s a késő ivadék, ha vigalmai között a régi dal felhangozik, mintegy megújulni érzi a fájdalmat, mellyel apái sírjukba szálltak.²³

Három – illetve pontosabban négy – személy jellemzésekor annyira elkapja a tudós történetírói hév a narrátort, hogy nem elégszik meg a történelmi ismeretek előadásával, de kiigazítja, pontosítja a szerinte helytelen nézeteket. Ulászló jellemzését ezzel kezdi:

Ulászló kormánya hazánkra oly károsan hatott, a következmények, melyeket gyengesége előidézett, oly iszonyatosak valának, hogy történetíróinknak alig vehetjük rossz néven, ha e király iránt ítéleteikben igazságtalanok sőt a butaságig gyenge eszűnek írják le. E nézet azonban hibás.²⁴

E ponthoz kapcsolt lábjegyzetében pedig ezt írja:

Ha az egykorú írók s azok, kik Ulászló kormányának történetét, mint Brutus vagy Istvánfi, akkor írják, midőn az még elevebb emlékezetben vala, összehasonlíttatnak: talán helyesnek fog találatni a királynak e regényben adott jellemzése. E jellemzés egyes vonásai mindezen írók világos tanúságára alapítottak.²⁵

Hasonlóan jár el Bakács Tamás jellemzésekor, itt a tacitusi történetírói kriteriumot, sine ira et studio, is megidézi:

A szomorú állapot, melyre hazánk Ulászló kormánya alatt jutott, s még inkább e gyenge kormány végkövetkezménye, százados szolgaságunk, Bakács emlékét sokak előtt gyűlöltté tevék; ha azonban most, három század leforgása után, előítélet nélkül visszatekintünk, meg fogjuk vallani, miszerint sem a gyűlölet-, sem a megvetésre, mellyel e hatalmas bíbornok iránt a későbbi nemzedék viseltetett, méltó nem vala; s hogy valamint azon férfiu, ki midőn Rómában a pápaválasztásban részt vőn, idegen létére is többek által a kereszttyén világ legfőbb méltóságra érdemesnek tartatott, középszerű embernek nem nevezhetni: úgy igazságtalanság nélkül hazánk süllyedését sem tulajdoníthatni egészen neki.²⁶

– majd a jellemzés végén jegyzetben forrásait idézi, ahol Bakács jellemének csak egyes vonásait találta, ám úgy hiszi: ki „Ulászló kormánya történetét ismeri s Bakács működését figyelemmel követé, tettei után ítélve, [...] nem

fogja hűtlennek találni a képet, melyet a hatalmas érsekről” adott.²⁷ Mikor a 23. fejezet elején elér Zápolya táborához, a vezéri sátor és a benne látható két férfi külsejének leírása után Zápolya György és Verbóczy István jellemzésébe fog – így kezdi:

Mínthogy azonban e két férfiban Zápolyát és Verbóczyt látjuk magunk előtt, talán megbocsátják olvasóink, ha e férfiak jellemzésénél kissé megállunk. – Mindketten oly nagy befolyást gyakoroltak nemzeti történeteinkben – mindketten oly szerencsétlen hírességre jutottak –, mindketten oly igazságtalanul íteltettek meg történetíróink által, hogy miután alig van, ki magának némi képet nem alkotott volna felőlük, s miután e kép mégis majdnem általában véve hibás: nem fog ártani, ha azt, amennyire tőlünk függ, kiigazítjuk.²⁸

Sőtér István ugyanezt a „történetírói, »részrehajlatlan« hangot”²⁹ érzékeli Dózsa „rajzolásá kezdetén”, konkrétan a 8. fejezet a keresztes háborúhoz vezető okokat magyarázó eltérésben:

Az, kit a sors nagy történetek eszközéül választott, félistennek vagy ördögnek szokott tekintetni a jövő kor által. Dózsa egyik sem vala e kettő közül. Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történetíróink velünk elhíttetni szeretnék; sem oly nemes érzelmekkel eltelt, minőnek újabb korunkban, midőn a nép szenvedései több rokonszenvre találnak, a népmozgalom vezetőjét gondolni szoktuk. A keresztes had vezére vitéz, de közönséges és csak helyzete által kitűnővé vált férfinnál nem vala több.³⁰

A személyek jellemeikhez kapcsolódó tévedések mellett egy személytelen tévképzetet is megcáfol – a 3. fejezet nyitó hosszú bekezdésében és a hozzá tartozó jegyzetben a Mátyás-kori tudományos és művészi életről rögzült hiedelmekkel számol le:

Ha mindjárt Buda várának egykori szépségét hazafiságunkban éppoly kevésbé engedjük magunktól elvitáztatni, mint egy tisztességben elagott hölgy egykori bájait: mégis meg kell vallanunk, hogy azon tudományos s művészi élet, melyet Mátyás alatt fővárosunkban találunk, félig sem volt oly magyar s oly terjedelmes, mint mennyire azt mindenünk kívánna és mennyire sokan hiszik.³¹

A *Magyarország 1514-ben* recepciója alighanem ezen sajátosságok alapján a regényt talán kissé slendriánul az előszóban megfogalmazott elvekkkel összhangban látta – azok közül is elsősorban olyannak, mint ami teljesíti a történeti regény Eötvös által elsőül említett különös kötelességét: népszerűsíti a történetet.³² A többség, mint például Bodnár Zsigmond, Ferenczy József vagy Schöpflin Aladár, a regény ilyen színben való feltüntetése során megelégedett a második bekezdés első mondata felemlegetésével. Bodnár Zsigmond sze-

rint „Eötvös harmadik nagy regénye »Magyarország 1514«-ben. Mig az előbbiek társadalmi regények voltak, ez utóbbi történeti tárgyat ölel föl. Nemzetünk egyik legviszontagságosabb korszakát, a 16-ik század elejét, a keresztes háboru hirdetését, Dózsa véres lázadását és az urak kegyetlen megtorlását rajzolja, hogy mint mondá, népszerűsítse a történetet. Valóban e mű nem is regény a szó szoros értelmében, hanem nagyszerű történeti kép, melynek minden részén a való tényeivel találkozunk. Történeti igazságokat mutat fel az olvasónak, a kor irányadó eszméit, mozgó factorait rajzolja, még pedig annyi hűséggel, mint akármely jó történetíró. A kor családi, községi, vallási és politikai élete annyira élénk színekben van feltüntetve, mint kevés történelmi regényben.”³³ Ferenczy József ezt írja: „1847-ben új, három kötetes regényt adott ki Magyarország 1514-ben címen, melyet a »történet népszerűsítésére« írt. Maga történeti regénynek nevezi, mely inkább csak átmenetet képez a történetírásból a regényhez. Ha Kemény Zsigmond igazi történeti regényeivel összevetjük, Eötvöse valódi történetírásnak tűnik fel regényes formában előadva. Széles történeti tanulmány alapján ismerteti benne a Dózsa-féle parasztlázadást aprólékos mozzanataival, tanulságos módon, vonatkozással saját kora politikai és társadalmi helyzetére, de mindenütt megtartva a korhűséget.”³⁴ Schöpflin Aladár így értékelt: „A Dózsa-lázadás előzményei, szörnyű pusztításai, rettentő vége oly erővel és elevenséggel vonódnak el szemünk előtt s e mellett a történeti adatok is annyira igazolják e képek hűségét, hogy bizvást mondhatjuk: Eötvös annak, a mit ő maga a történeti regény céljául megjelölt: a történet költői formájú népszerűsítésének, teljesen megfelelt.”³⁵ Akik valamivel pontosabban jártak el, mint például Korda Imre, azok logikusan és ugyanakkor jogosan (legalább egy mondattal) tovább idézték az előszót: „»Népszerűsíteni a történelmet« ez volt a feladat, melyet Eötvös e könyvében maga elé tűzött. Sokszor és sokan félre értették e mondást, holott Eötvös világosan kifejti, mit ért ő azon. »Az író ne képzelő tehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútforrásból lelkiismeretes vizsgálódás által szerezhetett.« Más szóval olyanoknak kell festeni a történeti alakokat, a milyenek tényleg voltak s az író képzelme előtt e tekintetben határ legyen a történelmi igazság.”³⁶

Mi több, a szakirodalom így tulajdonképpen a regényt hagyományos történetírói munkaként (vagy: hagyományos történetírói munkaként is) tüntette fel. Legalábbis gyanúm szerint a fentebbi megállapítások körülbelül akkor tehetők, ha a regényt úgy vesszük, hogy benne Eötvös mint történész, „a történelem fogalmában jelölte meg vizsgálódása tárgyát”, továbbá megfelelt a történetírás tudományosságának, a múltat úgy ismerte meg, hogy alkalmazta a rankei forráskritikát. Ráadásul, és talán ez számunkra a legfontosabb, mert így a regény elsősorban értett irányzata nyer egy újabb történelmi alapot, az „így szerzett tudás értelme (rendeltetése) [...], hogy okuljon belőle a történész, majd általa a jelen, de mindenekelőtt a politikus, aki elsősorban viseli a

felelőséget a történelem formálásáért.³⁷ Hogy ez mennyire így volt, arra érdemes Korda Imre iménti részletét egy kissé tovább olvasni, ő ugyanis éppen a történet népszerűsítésével kapcsolatban amellett, hogy elfogadja Erdélyi János felvetését, azt mondja, Eötvös célja máshogy értendő: „Nem azt kell tehát érteni a történet népszerűsítése alatt, hogy a nagy közönség regényből tanulja meg a történetet jobban, mint iskolai tankönyveiből megtanulta. E célzt, igaz a van Erdélyinek, képes történelmi olvasó könyvekkel könnyebben el lehetne érni. De érteni kell igenis azt, hogy a közönség helyes fogalmat szerezessen a történelem egyes alakjainak egyéniségéről. [...] Ha valaki történeti tárgyat akar feldolgozni, járjon utána az abban előforduló alakoknak úgy, hogy hamis képet ne nyújthasson rólok, mert »a hír, melyet történeti személyiségek magoknak kivívtak, a tulajdon legszentebb nemét képezi.«³⁸

Jó, persze, tudjuk, a történetírás csak a XIX. században lett önálló tudomány, addig a művészet, az irodalom része volt. Eötvös és kortársai idejében tehát éppen az átalakulás időszaka volt – miként Hites Sándor írja a XIX. századi történetírásról szóló dolgozatában: „Míg a 18. században Voltaire vagy Hume egyként lehettek jelentékenyek mindkét területen, a 19. században e szerepek egyre kevésbé voltak összevonhatóak közös tevékenységbe. Ugyan Jókai Mór és Jósika Miklós is írt laikusok, fiatalok számára történelemkönyveket, s Kemény Zsigmond történetíróként sem jelentéktelen, a történelemmel való foglalatatoskodás mégis a hivatássá válás irányába mutatott.”³⁹ Azonban mégis különös: Eötvös regényét úgy az irodalmárok, mint a történészek (vagy legalább történészi érdeklődésű irodalmárok) hosszan történelmileg hitelesnek tartják.

Láttuk, hogy az irodalomtudósok végig és egyöntetűen így látták a regényt – gondolom őket hamar meggyőzte erről a jegyzetapparátus, miként az eddig e szempontból még nem idézett Szinnyi Ferencet, vagy Bényei Miklóst. Szinnyi miután megnevezi Eötvös forrásait, így folytatja: „előszavában kifejtett nézeteihez híven nagy gondot fordít a történeti hűségre. Alakjainak jellemzésében nem tér el forrásainak adataitól s amit maga hozzász, csak azokból következik. E tekintetben szinte a történetíró óvatosságával jár el s felfogásának, állításainak mindig történeti megokolását is tudja adni.”⁴⁰ Bényei Miklós pedig egyenesen ezt írja: „Elég egy pillantást vetni a regény jegyzetapparátusára, s azonnal megállapíthatjuk: Eötvös fényesen eleget tett a maga szabta feltételeknek. Egykorú kútfők, magyar és külföldi történetírók munkáinak egész sorát olvasta el, dolgozta fel.”⁴¹ Másrészt hárman tartották érdemesnek a regényt történettudományi szempontból megítélni. Ítéletük nem egy okból több mint érdekes. Hármójuk közül csupán egy kutató, az is csak részint találta a regényt történelmileg hiteltelennek. Eleve meglepő, hogy elvégezték vizsgálatuk: a történettudomány és az irodalom között a XIX. században kiváltképp félúton elhelyezkedő történelmi regényről a történetírás szaktudományá válásakor lemondott mindkét diszciplína – ennek

alátámasztására idézi Hites Sándor Ferenczi Zoltán 1884-es a tudományos történelem részéről lemondó nyilatkozatát. És talán még ennél is meglepőbb, hogy az első történettudományi szempontból értékelő észrevételeket maga Ferenczi Zoltán tette – a Magyar Történeti Életrajzok 1903-as Eötvös-életrajzában azt írja, hogy Eötvösnél „főbb a történelem a regénynél. Midőn művét írta, még igen kevésbé találhatta a történetben pontosan feldolgozva Dózst s a pórlázadást; ő tehát eredeti adatokhoz fordult, régi krónikásokhoz, leírásokhoz s a kor egész szellemének nem képzeleti, nem módosított, hanem hű rajzát kívánta adni; mert célja a meggyőzés lévén, nem akarhatta, hogy a valótlanságok fölsorolásával gyengíttessék műve hatása. Ezért előszavában a művészi és erkölcsi hatáson kívül a történelmi regény különös kötelességévé teszi a *történelem népszerűsítését*, mi okvetlenül szükségessé teszi a kor alapos, ha lehet, egykorú kútfőkből való tanulmányozását s ez által a történeti igazság feltüntetését.”⁴² Három oldallal később pedig direkt történeti szempontból nevezi hitelesnek a regényben olvashatóakat: a „történelem pl. Dózsa és Bakács jellemén lényegében véve semmit sem változtatott azóta és semmit nem is igen adott hozzá. Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel.”⁴³ Az egyetlen, aki történelmileg *részint* elfogadhatatlannak tartja a regényt, Fögel Sándor 1915–16-ban. Ő azonban tudományosan nem egészen fair, mivel nemcsak az Eötvös által elérhető, de mégsem használt forrásokat kéri számon, ám „az újabb kutatások alapján mutat rá nem egy, de jelentéktelen tévedésre” (miközben pimasz módon Eötvös előszavát idézi eljárása igazolásául) – igaz, annál nagyobb az elismerése, amikor összességében még ezek fényében is történelmileg hitelesnek számítja a regényt. Fögel az egyes jellemzések, részletek kapcsán ilyen megjegyzéseket tesz: „Elsőnek lép elénk a tehetetlen király mindenható főkanclárja: Bakócz Tamás, a gyakorlati érzékű, széles látókörű, éles eszű, leleményes primás. Ő, aki a politikai és udvari élet útvesztői között mindig feltalálta magát, fanyar mosollyal nézne a szemébe Eötvösnek, amiért jellemének fővonását: családja emelésére való törekvését föltárta. Diplomata módon, komoly méltósággal kérmé neve helyesbítését Bakácsról Erdődi Bakócz Tamásra. Nagyravágyó lelke tiltakoznék azzal a föltevessel szemben, hogy ő paraszt házban született, mivel Bakócz valóban jobb körülmények között is nőtt fel”;⁴⁴ „Ulászló jelleme még sikerültebb lett volna, ha Eötvös fölhasználhatta volna a velencei követjelentéseket, amelyek csak később jelentek meg Marino Sanuto Diariijában”;⁴⁵ „A XV. sz. végének és a XVI. sz. elejének alapos ismerete és tulajdon legszentebb nemének, a hírnek tiszteletben tartása, kiigazítja Eötvössel Szapolyai és Werbőczy jellemét is. Amannak jellemzését Acsádi újabb kutatásai csak a Várdai érsek levelei alapján rajzolja itt-ott Eötvöstől eltérően, máskülönben igazolja Eötvös mesteri keze művét. A Werbőczyről festett kép igaz valóságát mindennél fényesebben Fraknoi kutatásai tették érdekessé”;⁴⁶ „Szóvá tétetik még

a mai ismereteink az újabb topográfiai kutatások eredményeit, amelyek más-kép láttatják Eötvösnek Budáról nyújtott leírását.⁴⁷ Harmadjára és legátfogóbban 1930-ban tekintette át Véghely Dénes bölcsészdoktori értekezésében a regény történeti alapjait. Véghely főszövege elején ezt írja: „Ismerve az író-nak a történeti regényről vallott elvét természetes, hogy a történeti anyagot a legnagyobb gondossággal gyűjtötte össze. Ismerte és felhasználta az egy-korú írók munkáit, éles ítélő erővel válogatta ki az elfogadható részleteket és ezek alapján hű képét rajzolta meg a parasztlázadás korának. Nem volt ez könnyű dolog. [...] A parasztforradalmat több helyen egykorú, vagy alig va-lamivel későbbi leírásból ismerjük. Ezek az adatok a főbb vonásokban meg-egyeznek, de az egyes részleteket különbözőképen, nem egy eseményt telje-sen ellentétesen mondanak el. Így Eötvös regényének anyagát nem vehette egy forrásból, hanem tanulmányoznia kellett az összes kútfőket és csak ösz-szehasonlításuk és egybevetésük után írta meg Dózsa felkelését.”⁴⁸ Másrészt az általános viszonyok áttekintése során a regény történelmi hűségét hang-súlyozza: „Eötvös nagyon gyakran megszakítja regényében a cselekményt, hogy az Ulászló alatti viszonyokat ismertesse. Vagy ő maga ismerteti részle-tesen, vagy szereplőivel rajzoltatja meg a képet, amit nyújtani akar. Mind-egyik módszernél szem előtt tartja a hűséget és ha a szükség szerint az egyes szereplők jelleméhez és helyzetéhez alakítja is át a közfelfogást, nagyjából el-fogadható korrajzot ad.”⁴⁹

Mindenki szerint történelmileg hitelesnek bizonyul a regény – a megítélé-sek között mégis van egy fontos különbség. Gyanúm szerint ugyanis míg a nagy többség, azon belül is elsősorban, de nem kizárólag a csupán irodalom-tudósok meglátásában Eötvös – hozzáteszem: természetesen – hagyományos történéshoz tartozik, aki „azt tartja: a forráskritika helyes használata a biztosíték arra, hogy a történet valóban a múltat jeleníti meg”,⁵⁰ addig a szigorúan a történettudomány szemszögéből értékelők olyan észrevételeket is tesznek, melyek alapján Eötvös, módszerét tekintve éppen hogy nem hagyományos történetíró benyomását kelti. Véghely Dénes tüzetesen összevetve a regényt forrásaival ilyeneket vett észre: Telegdi aggódó szavai csaknem szó szerint megegyeznek Istvánfinál és Eötvösnél, csakhogy Istvánfiban Telegdi az országtanácsban mondja el sejtéseit a főuraknak, míg Eötvösnél saját házá-ban osztja meg félelmeit Ártándi Tamással,⁵¹ a 15. fejezet nagy jeleneténél „Eötvös leírása érthetővé válik, ha egykorú forrásokat tanulmányoz az ember”, csakhogy itt „szabadon és költött elemekkel kiegészítve Bakócz későbbi visszavonó bullájának kitételeit is felhasználja. A provinciális beszéde ezen a bullán épül fel. A kiközösítés tulajdonképpen nem is történt meg. Dózsa ha-dai már akkor valahol Csanád alatt jártak, mikor Bakócz bulláját kiadta és fel-szólította a világi és egyházi hatóságokat, hogy fegyverrel is kényszerítsék szétoszlásra a paraszthadakat. Mintának az író az excommunicatio általános formáját vette”,⁵² „A lázadó kereszties had vonulását csak felületesen érinti

Eötvös. Nem írja le a forradalom egyik kiemelkedő eseményét sem, a ceglédi népgyűlést. A források híradásai szerint itt történeteket azonban művében többször megemlíti, bár más helyre és időpontra téve⁵³; „Mindössze a csanádi csatával foglalkozik behatóbban, de azt is közvetett úton írja le. A csatában résztvevő parasztokkal mondatja el a véres ütközet lefolyását. Ezt azonban egykorú forrásokból, főként Taurinus Stauromachiájából meríti. Istvánfiból is vesz egy epizódot, Báthori István megmenekülését”⁵⁴; Ollósi Tamás a csanádi csata másnapján az óbesenyői „parasztok fogságába esett és végighallgatta Dózsának egyik rendeletét. Ez a rendelet csaknem szó szerint megegyezik Dózsa ceglédi kiáltványával”⁵⁵; „Egykorú forrásokból vette Eötvös Dózsa királlyá választásának adatát is, bár sokkal megfelelőbb helyen és időben megtörténtnek írja. A források ugyanis e választást előbből keltezik és vagy a ceglédi népgyűléssel, vagy pedig a keresztes had vezérségének átvételével kapcsolják össze.”⁵⁶ Török Lajos a regény szubjektumainak történetiségéről szóló dolgozata kiindulópontja „egy egyszerű, ámde annál lényegesebb megfigyelés”: „Eötvös regényében a szereplői szubjektum történelmi funkcióképzésében szerepet játszó tényezők lényegében tagadják azt a historiográfiai alapelvet, amely szerint »a kortársak a folyamatok kellős közepén élve még nem tudhatták, hogy minek mi (lesz) a ‚történelmi‘ jelentősége, hogy miből lesz egyáltalán történelmi tény, és az mit ‚jelent‘ majd valójában«, ami azt jelenti, hogy többségében olyan horizontok épülnek be a szereplők szerkezetébe, amelyek a szituatív önmeghatározásban eleve magukban foglalják jelenük történelmi kontextualizálhatóságának kérdéseit is.”⁵⁷ Szinnyei Ferenc azt tartotta érdekesnek, „hogy a véres jeleneteket, kegyetlenkedéseket mellőzi, pedig a történelem is többet följegyzett közülük. [...] A kegyetlenségekről csak hallunk, Dózsa kivégzésének leírását is mellőzi.”⁵⁸ Ehhez kapcsolódik, hogy Szilágyi Márton arra hívja fel a figyelmet: „Eötvös ugyan nem vette át – semmilyen formában – az Istvánffynál is meglévő történetet arról, hogy Dózsa testét saját embereivel falatták fel, csupán az izzó trón és izzó korona jelképeit használta föl.”⁵⁹ És hozzátehetjük, nem csupán nem vette át: még a lehetőségét is kizárta, hiszen Dózsa börtönbeli jelenete elején összesen három keresztest hagy életben Temesváron: Dózsa Györgyöt és Gergelyt, valamint a budai csonkatoronyból ide szállított Szaleresi Ambrust.⁶⁰ És az Eötvös sajátos történetírói metódusát leíró példák még szaporíthatók: teszem azt, tudatában van annak, hogy forrásai „főleg a mindenkori elitről informálnak – vagy legalábbis a mindenkori elit nézőpontjából láttatják a letűnt világokat és valamikori szereplőiket”⁶¹ – és ennek megfelelően kritikusan viszonyul hozzájuk, mint a már idézett egyik Dózsát jellemző részletben: „Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történetíróink velünk elhíttetni szeretnék.”⁶²

Mielőtt azonban eluralkodna az Eötvös megelőzte korát vagy valami hasonló képzet, célszerűnek tűnik visszatérni a gyökerekhez. Hadd emlékez-

tessek arra, Eötvös előszavában kizárólag történeti regényt említ, mely szin-tagmában a regény főnév a fő tag, és ennek csupán jelzője a történeti. Vagyis nem sok hasznavehető eredményre vezet kizárólag történettudósi szemmel mérlegelni a regényt. Bármennyire demonstratívan mutatják Eötvös nem hagyományos történetírói eljárását a példák, bármennyire avantgarde gesztusnak látszanak is azok a történettudomány felől, bármennyire fájó, ugyan-ezen módszerek az irodalomtudomány felől egészen mindennapiaknak bizonyulnak: Eötvös nem történettudományi munkát írt *Magyarország 1514-ben* című történeti regényével.

Ezt mi sem jelzi inkább, mint hogy az elsőre kizárólag történettudományos benyomást keltő jegyzetek között nem egy olyan található, melynek léte első-sorban poétikai gondból eredeztethető, forrása az elbeszélés nehézségeiben fedezhető fel. Leggyakrabban a helyszínleírásokhoz (legyenek akár csak egy tagmondatosak) kapcsolódnak olyan jegyzetek, melyek indoka az elbeszélő azon gondjában kereshető, vajon miként beszéljen arról, amit nyilvánvalóan nem látott, mi több, amiről a fennmaradt képek is csak mértéktartással kezelendők. Rögvest a legelső jegyzet az egykori Buda leírásának nehézségeiről szól:

Budának kinézéséről, mielőtt a törökök által elfoglaltatott, nem hiányzanak egykorú leírások, sőt rajzokat is bírunk, melyeken Mátyás híres palotája s az azt környező város régi alakjában látható. Ki azonban e leírásokat ismeri, vagy e rajzokat látta, könnyen meggyőződhetik a nehézségekről, melyekkel e város régi állapotának leírása jár. Azon változások után, melyeken, mióta a mostani falával körülvéttetett, a várhegy keresztülment, e rajzok majdnem használhatatlanok; a leírások részint igen rövidék, részint azon rétori túlzások miatt nem nyújtanak biztos útmutatást, melyekkel például Bonfini a királyi palota leírását ékesíté.⁶³

Így például a 2. fejezet 3. és 8. jegyzete a főszövegben leírtakat támasztja alá:

Lásd: *Ein neue Reyszbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel* etc., durch Salomon Schweigger, a 21. lapon, hol e szobának leírása foglaltatik, melyet az utazó, 1576-ban, Budán átkelve, romlott állapotában látott.

Schwaiger útleírása szerint e teremnek hossza 44, széle 18 lépés. A fényűzésről, mellyel e terem Mátyás alatt díszesítve volt, lásd: *Regis Hungariae Mathiae nuptiae apud Schwandtner scriptore etc. Hung. T. I. p. 519.*⁶⁴

Az 5. fejezet 2. jegyzete Bakács házának térbeli elhelyezkedését támasztja alá okiratokból;⁶⁵ a 12. fejezet két első jegyzete a főszöveg egy-egy látványt visszaadó tagmondatát kommentálja:

Ámbár Budának azon képein, melyek a XV. és XVI. század kezdetétől ránk maradtak, a jelen várfalak nyomait nem látjuk; az mindazonáltal, hogy a város már akkor falakkal

körül volt véve, nem szenved kétséget. A most létező kapuk közül három a mohácsi vész megelőzőt időből való, s kapu fal nélkül oly képtelenség, minő a középkorban senkinek sem jutott eszébe. Azonkívül Buda falai különösen említettek egy okiratban, melyben Mátyás király Budát Sassad pusztájával ajándékozta meg. [...] Régi képeken Pest széles vízárakkal körülvéve, szigetnek látszik.⁶⁶

Ha pedig ezt már észrevettük, akkor további tünődés után oda juthatunk, a jegyzetek tulajdonképpen a történeti mellett legalább annyira a művészi hitelesség miatt születtek. További megerősítésül hadd idézzem az 1. fejezet 10. jegyzetét:

Az egyes, itt felhozott tárgyak árára nézve, lásd Engel, *Geschichte des ung. Reichs*. I. R. 40. l. stb. *Registrum Proventuum* stb. – És Engel, *Monumenta Ungarica*, p. 187–299. – *Fragmentum libri rationarii, de anno 1526*.

– és hadd emlékeztessenek arra, hogy a narrátor Ulászló, illetve Bakácsnál szereplője jellemzése nehézségét jelzi a jegyzetben.⁶⁷

Ha történettudományi munkát akart volna írni, akkor feltehetően nem tett volna a tudomány számára elfogadhatatlan dolgokat. Például nem hagy hibákat munkájában, vagy eltünteteti írói és/vagy szerkesztői tevékenysége nyomait. Azonban túl azon, hogy az általa használt forrásoknak nem teljesen felel meg az, amit leír, ezen ellentmondásokat olykor a szövegben is látni engedni. Báthori István a főszövegben a Maros partján lopja el Ollósi Tamás lovát, míg a jelenetet alátámasztó jegyzetben idézett *Staurom. Libr. III.* latin nyelvű versben Tibisci, vagyis a Tisza említettik.⁶⁸ Másfélszer anakronizmust is elkövet: bár a *forradalom* szót direkt 1514-re vonatkoztatva egyszer sem használja, van egy másik szintagma, mely korhűtlen, mégis előfordul a regényben. Négyyszer szerepel a *vállalat* szó – először teljesen hibásan Lőrinc ejti ki Bakácssal való tárgyalása során, háromszor pedig a narrátor alkalmazza (ebből a negyedik a félig hibás, amennyiben itt Dózsa gondolatait vissza-idézve szerepel).⁶⁹ A szövegkörnyezet mindegyik alkalommal kétségtelenül egy – mára kissé archaikussá vált – jelentést enged meg, a Czuczor–Fogarasi szótár által is megadott 'Azon tervezett munka, üzlet, merény, melynek végrehajtására eltökéljük, elszánjuk magunkat, s melynek terhet mintegy vállunkra vesszük'.⁷⁰ Azonban a vállalat szó első előfordulásának *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1829-et ad meg 'vállalkozás', valamint 1833-at 'üzem' értelemben.⁷¹

Továbbá a regény narrátora háromszorosan deklarálja nem történetíró voltát:

De nem írom a magyar közállomány történeteit. A magyar arisztokráciának, mint a római imperátoroknak, Isten talán megadja majdan Tacitusát; ennek tiszte leendő, az ország közdolgairól szólva, méltó ecsettel festeni a kort s azon férfiakat, kiknek vétkeiért a ma-

gyar a független nemzetek sorából kitöröltetett. Én egyesek történeteit rajzolom; s Bakács, Zápolya, a király s mindazon büszke zászlósok, kik nagyravágyó aljasság s aljas nagyravágyás által e hazát megronták, itt csak annyiban foghatnak helyet, mennyiben személyeim sorsára befolyással voltak.⁷² [...] Nem írok történetet; azért csak röviden jegyzem fel azokat, miket olvasóim Istvánfiban, Brutusban vagy bárkiben azon komolyabb írók közül, kik e kor emlékeit fenntarták, leghosszasabban Taurinus István *Stauromachiá*-jában találhatnak.⁷³ [...] Az általános feloszlást, mely a pórhad elnyomása után mindig ijesztőbb jelenségekben mutatkozott, s mely a nép tömlöcivé változott hazát szükségképp vesztéhez vezeté, leírni a történetíró feladatához tartozik. Mi egyesek történetét írjuk le – térjünk vissza feladatunkra.⁷⁴

Ebből a szempontból kiemelkedően fontos a 13. fejezet egyik bekezdése, részint mivel ebben a narrátor magát művésznek titulálva ismét egyértelműen elkülöníti magát a történetírótól, és részint mivel saját művészi izlésével indokolja a történetíró számára elkövethetlent: olvasóinak átengedi, hogy elképzeljék, amit ő nem hajlandó ábrázolni. Miután a keresztések elfoglalták Telegdi házát, kincsek után kutatva feldűlják azt, majd vad tivornyába kezdenek – a narrátor így kommentál:

De forduljunk el e képtől. Ha valamely nép, mely elnyomói által századokon át állati aljasságban tartatott, midőn láncait széttöri, mert nem neveltetett szabadságra, csak féktelenségben keresi hosszú szenvedéseinek pótlékát; ha emlékei erősebbek reményeinél, s ha az első szükség, melynek kielégítését keresi, múlt sértések véres megbosszulása: ott az igazságos történetíró, a bajnak okait látva, mentségeket talál; de hol az emberi természetnek állati része nemesebb érzelmein diadalmaskodott, hol az, mi nemünk méltóságát teszi, vad indulatok zajában egészen elnémult: a művésznek nincs mit keresnie. – Olvasóink képzelőtehetségére bízunk a részletek leírását.⁷⁵

Ugyanennek a művészi izlésnek, amint arra Szilágyi Márton rámutatott, további jeleit is láthatjuk: „Eötvös szemléletére egyébként is mélyen jellemző, hogy a regényben sem Telegdi, sem Dózsa szörnyű kínhalálát nem írta le, a halálról szóló tudósítást az előbbi esetben a többszörös közvetítettséggel megérkező, semmiféle részletet nem tartalmazó híresztelés formájában, a második esetben pedig szintén hírként, anticipációként beállítva hozza az olvasó tudomására. Vagyis számára láthatólag nem bizonyult érdekesnek a borzalmaknak az a részletező leírása, amelyet a – jegyzeteinek tanúsága szerint – forrásul felhasznált neolatin eposz, Taurinus *Stauromachiája* követ.”⁷⁶ Szilágyi azonban nem sorolta fel valamennyi elhallgatott borzalmat: ugye-bár a pesti csapatok szétkergetése után az urak Szaleresit a csonkatoronyba zárják, s mivel komoly az esélye, hogy őt mint a sereg vezérét kivégzik, egyik rabtársa Szaleresi rémülésére „kegyetlen részletességgel sorolt el minden egyes kint, s Szaleresi testén mutatá a helyeket, melyeken azok alkal-

maztatni fognak”⁷⁷ – a narrátor itt is konzekvens, és nem hozza egy az egyben a rémisztő szavakat.

A direkt kinyilvánítások mellett is találhatunk a magát nem történetírónak vételről árulkodó megjegyzéseket – a narrátor nemegyszer úgy dönt, valami amúgy a forrásokból ismertet nem hajlandó elmondani. A keresztesek tanácskozása során egyszer csak megáll az események előadásában:

Nem fogjuk a tanácskozókat indulataik vad kitörésében tovább követni. A történet megmutatta, milyenek valának azon vezérek, kik a szerencsétlen nép szenvedéseinek megbosszulását Ulászló alatt célokul tűzték ki. Lőrinc maga borzadott, midőn mindazon iszonyú föltételeket hallá, melyekkel a mézáros s főképp Márton barát a harchoz készülének, s mihelyt lehetett, e vad jelenetnek véget vetett. [...] S ezzel Lőrinc [...] azon dolgok előadásához fogott, melyeket föltételök elérésére szükségeseknek gondolt. Ezen előadással, mely Dózsa részéről csak néha egyes szó, a többiektől helybenhagyó felkiáltások által szakítottatott félbe, nem fogjuk olvasóinkat úntatni.⁷⁸

Egy másik tanácskozás – itt az urak a szereplők Zápolya sátorában – alkalomával ismét elhallgat egy szónoklatot (igaz, elhallgatása közben meglehetősen ironikusan ad összefoglalót róla):

Azon hosszú beszédet, melyben az erdélyi püspök, Várdai Ferenc, Zápolyát az összes nemesség nevében felszólítja, hogy seregeit Temesvár segítségére vezesse, nem fogjuk elmondani. A kor ízlése szerint, Róma s Hellász nagy tettei, Herkules augiasi istállójától kezdve, melyhez Temesvár környéke hasonlítottatott, az actiumi ütközetig mind felhoztak, anélkül azonban, hogy a vajdára hatással látszanának lenni.⁷⁹

A regény utolsó tanácskozásánál, mikor már a főurak is unják a több mint egy hónapja tartó országgyűlést, és a királyhoz fordulnak, hogy eredményeit közhírré tétetve rekessze azt be, nem hajlandó előszámlálni az Ulászlóhoz menőket:

Nem fogjuk az egyes tanácsosok nevét s címeit elsorolni. Zápolyán s Báthori Istvánon kívül, kik utolsó időben a várostól távol voltak, s most szintén megjelentek, ugyanazok, kiket a királynál már egyszer láttunk, csakhogy föllépésökben a jelen pillanatban több méltóság, a király irányában több kevélység, sőt csaknem megvetés vehető észre.⁸⁰

Ulászló hetedik dekrétuma tulajdonképpen szintén nem olvasható a regényben: a narrátor a törvény feletti háborgásában egész egyszerűen nem követi a tanácsban azt felolvasó Szakmárit, helyette az olvasót az eredeti szöveghez utasítja:

Nem fogjuk követni az olvasót. Ki e törvényt, melyet bosszúvágy alkotott, [...] nem olvasta [...]: vegye kezébe törvénykönyvünket, s olvassa végig e dekrétumot. Mi csak valószínű dolgokat akaránk írni, s az, mi e cikkekben áll, a valószínűség, sőt a hihetőség körén kívül fekszik.⁸¹

Mielőtt azonban hanyatt dőlnénk, abban a tudatban, hogy a *Magyarország 1514-ben* akkor úgy tűnik, lényegileg irodalmi alkotás, hadd hozzak pár, ezt átgondolásra készítő példát. Az elbeszélő általában gond nélkül leírja a történetében felbukkanó figurák külsejét, azonban háromszor többé-kevésbé zátonyra fut. Bebek Katalin a regény során számos szép emlékét meséli el, az egyik anekdotázásról a narrátor így ad számot:

Mátyás temetése után rögtön Ulászló koronázása került szőnyegre, s a fényes öltözeteknek elsorolása Bebek Katalinnak az élvezet kimeríthetetlen kútforrását nyújtja; azután Anna királynét s a vele Franciaországból jött hölgyeket írta le, s így tovább. Történetbúváraink nem csekély zavarba jönnek, ha tőlük mindazon nevek magyarázata kívántatnék, melyek akkor a férfi- s asszonyöltözet sokféle nemeinek megkülönböztetésére használtak, s melyek Katalin beszélgetéseinek főbb részét tevék.⁸²

A narrátor ezzel a beszédes megjegyzéssel részint újfent ironikusan elkülöníti magát a történetíróktól, ugyanakkor viszont határozott távolságot deklarál a történelmi regény egyes kortársai által művelt romantikus írói módszereitől, mivel éppen a történelmi szereplők ruháinak ábrázolásának problematikusságára irányítja a figyelmet. Pár oldallal Bebek Katalin anekdotájának nem elmondása után a narrátor Ollósi Tamást nem követi a pápaválasztás külső szépségeinek ecsetelésében, helyette csak ennyit jegyez meg:

S a szabó legnagyobb elragadtatással az egyes ruháknak szabásáról, a gombokról s hímzésekről kezd beszélni, mint a költő, ha legkedvesebb műveiről szól, elfeledkezve minden egyébéről.

A szimpla elhallgatást tovább bonyolítja, hogy a következő bekezdésben még mindig Ollósi a pápaválasztást elmesélő szavai olvashatók, ráadásul – ismét történetírói színben tűnve fel, ám ugyanakkor jelezve az ábrázolás nehézségét – Bakács szolgái ruházata leírásának valódiságát egy jegyzet is megerősíti.⁸³ Végül a narrátor nem számol be részletesen Telegdi Frusina és Ártándi Pál eljegyzési ünnepségéről:

Nem fogjuk leírni az ünnepélyt s a vendégek fényes öltözeteit. Ollósi [...] ez alkalommal csudákat mívelt, s a vőlegény bíbor dolmányában felülmúlta minden előbbi műveit. De kifogytunk az időből, nem ereszkedhetünk többé részletekbe, s eznap az egész társaság oly kizárólag a szép pár által vala elfoglalva, hogy Bakács örökre dicső szabójának remekei még a vendégek között sem találák azon méltánylást, melyre érdemesek valának.⁸⁴

II.

A *Magyarország 1514-ben* című regény aligha nyerte el mindazok tetszését, akik ilyen vagy olyan okból valamit írtak róla. Számtalanszor megállapították, hogy a regény két részből tevődik össze: egy inkább történelmi és egy inkább irodalmi (romantikus vagy szerelmi) szálból. Volt, akinek már önmagában a két elem jelenléte sem tetszett, például Toldy Ferenc ezt állapította meg kissé enigmatikusan: „Történet, költői részletekkel átszöve, nem költemény.”⁸⁵ Volt, aki a történelmi, más az irodalmi szálat érezte túlsúlyban lévőnek. Az előző részben láttuk, ha megbocsátanak egy kisebb csúsztatást, milyen sokan hangsúlyozták, hogy a *Magyarország 1514-ben* voltaképpen nem is regény, mintsem történetírás; Subert Zsófia az egyetlen, aki a két szál közül (Kemény Zsigmond regényeihez képest) a teremtettet érzi erősebbnek: Eötvös „túlságosan előtérbe tolja a szereplő személyek szívtörténelmét”, „a történelmi regényben aránylag többet szól azon személyekről és epizódokról, melyeket saját fantáziája teremtett, mint a történelmi főeseményekről és főszereplőkről”.⁸⁶ Végül többen a két részt nem látták eléggé szervesen egybekapcsoltnak. Péterfy Jenő úgy látta, a regényben majdnem „mindenütt látni lehet azt a finom vonalat, hol a történet adata megszűnik, s a szabad alakítás kezdődik. A nagyobb rész rendesen a történeté, nem a képzelemé. Az utóbbi nem olvasztja be elemébe a történetet s alakjait, inkább csak magyarázza, rendezi.”⁸⁷ Beöthy László interpretációjában majdnem „két részre lehetne Eötvös e művét bontani, a történetire és költöttre, s csekély változtatással mindenik egészet képezne, valószínűleg még jobban kimutatva a határozott történeti alapon épülő rész magas fensőségét. [...] Hiába mondja ő, hogy »nem akarok történetet írni«, a valóságban mégis minden erejét erre és a történeti tanulásra fordította. Megirhatta volna teljesen külön a lázadás történetét bizonyára elbeszélő modorban, annyira uralkodik rajta tárgyának e része; de ő regényt akart adni, s így lett teljes az a mese, melyet ismerünk, s melynek eszközeivel lesz az igen érdekes történetből kevésbé érdekes regény.”⁸⁸ Sötér István monográfiájában a regény közéleti és magánéleti anyagának egybekovácsolását tartotta a szerkesztés legnehezebb feladatának: „Eötvös éppúgy meg akarta mutatni 1514 politikai harcait, pártviszonyait, – mint az egyes emberek sorsát. [...] A regény közéleti anyagának, a történelmi-politikai eseményeknek feldolgozásában azonban Eötvöst az a veszély is fenyegette, hogy párbeszédre bontott történelmi értekezéssé válnak egyes fejezetei. És ezt a veszélyt nem is sikerült mindig elkerülnie. A regényben meglehetősen elválík egymástól a közélet főszereplőinek – és a közéletben csak mellékes, de a cselekményben mégis jelentős szereppel bíró alakoknak sorsa.”⁸⁹

Természetesen akadtak, kiknek elnyerte tetszését a regény, s ennek megfelelően a két elemet is szervesen egybedolgozottak tartották. Ferenczi Zol-

tán például a cselekmény elmesélését megelőzően rögzíti a kettősséget („Ő a Dózsa-féle pórlázadást veszi tárgyul, még pedig nemcsak háttérül, hanem fő cselekvényül, melybe egy másik, már egészen saját maga által kigondolt cselekvényt sző bele.”⁹⁰), majd – és ezzel egyben csökkentve iménti csúsztatásom mértékét – a regényt kiválóvá tevő okok között például ezeket említi: sehol és soha „nem építette nagyobb gonddal a cselekvényt; nem merült el mélyebben tanulmányaiba s az, a mint Dózsát, Lőrinczet, Ulászlót, Bakácsot jellemzi, valódi mester tollára vall, hol kezét fog a történelemkutató a művészszel. [...] Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel; de mindenütt életteljessé téve a képzelem megelevenítő ereje által.”⁹¹ Hasonlóan vélekedett Szinnyei Ferenc is: „Nála a parasztlázadás nemcsak háttér, hanem főcselekvény, mely keletkezésétől végéig előttünk zajlik le. A mese másik ága: Ártándi Pál szerelme Telegdi Frusina iránt s viszonya Szaleresi Klárral, meg Telegdiék viszontagságai, melyeket részben a szenvedélyes Klári okoz szép vetélytársának. Ez a regényes rész, mely a regényben szükséges bonyodalmat szolgáltatja, szorosán a főcselekvényhez simul, mondhatnók abból táplálkozik.”⁹² És talán meglepő, de Sőtér István is ilyesmit ír az imént idézett *Közélet és magánélet* című fejezete második bekezdésében: „A Magyarország 1514-ben nem szakad szét egy »közéleti« és egy »magánéleti« regényre. Mégpedig azért nem, mivel Eötvös a két szerelmespár konfliktusait a kor nagy, történelmi konfliktusaival hozza összhangba, – és sorsukon keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-feszítő erőket juttatja szóhoz.”⁹³

Nem titkolhatom: azok pártján vagyok, kiket meggyőzött a regény, számomra is elég szervesen összekapcsolódnak a történetinek és a regényesnek vehető elemek, szerintem nem kerül egyik sem a másiknál jobban előtérbe. Erdemes például végignézni, mennyire finoman és mennyire sokrétűen van összekötve a keresztes felkeléshez vezető eseményekben a kétféle szál. Sőtér István ezzel kapcsolatban kissé nagyvonalúan így foglalta össze a cselekményt: „A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, – mégpedig úgy, hogy Szaleresi Klárinak, az Ártándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események alakulásában. Az Ártándi Pál hűtlenségéről értesült Szaleresi Klári beszél rá a kereszteseket Telegdi nyárilakának megtámadására, ami bizonyos mértékben történelmi arányú eseménnyé növekszik, mivel a nyárilak felgyújtása után lehetlenné válik a kibékülés a főnemesség és a Dózsa-tábor között.”⁹⁴

Madártávlatból tekintve ez kétségtelenül így van: a regényen belül legalábbis Klári nélkül biztosan nem történhet meg a lázadás, de figyelmesen követve az eseményeket ennél szervesebben kell látnunk „az országos események és a szerelmi történet közt létrejövő cselekményegységet”. A sze-

relmi történet a Klári és Pál közt támadt vonzalommal kezdődik még a 3. fejezet végén a 103–106. oldalon, miután Ártándiek a Rákoson megmentik a kerti házukat megtámadó csőcseléktől Szaleresiéket. (Hadd tegyem hozzá tisztázandó a képet: Ártándiek nem országos dolgokban érkeznek Pestre – nem Dózsa kitüntetését óhajtják megtekinteni, mint a nyitóképben látható szereplők, de még csak királyi tanácsba vagy egyéb az országot illető megbeszélésre sem hívták őket: Ártándi Tamás egyszerűen most engedett Telegdi István barátja kérésének, és elhatározta, hogy a huszonegyedik évét elért fiát maga mutatja be az udvarnál.⁹⁵) Majd előbb a 6. fejezetben a 167–168. és a 178. oldalon derül ki Pál elmékedései kapcsán, hogy a feltámadt vonzalom nem maradt folytatás nélkül, aztán a 8. fejezetben a 194–199. oldalon arról értesülünk, hogy Pál, ki amellet, hogy Frusinának mint családja által számára kijelölt feleségnek udvarol, éjszakánként Klárinál tesz látogatásokat, és éppen arra jutott, hogy utoljára megy el hozzá, elbúcsúzni tőle. A búcsú annyira nem sikerül, de eközben Pál kihallgathatja Klárral a keresztetek éppen a szomszéd szobában tartott tanácskozását. Ez a kihallgatás magától értetődően az országos dolgokat is befolyásolja, hiszen Ártándi itt tudja meg a keresztetek terveit, így megy el a 9. fejezetben Bornemiszához, majd vele a nádorhoz, akinek megbízásában Nagyváradra vágat egy levéllel annak fiához, majd onnan Telegdre és apjához, hogy még a hivatalos felszólítás előtt gyűljenek össze sereggel Nagyváradnál, illetve részint ennek folyamánya a 10. fejezet első királyi tanácsa. Pál révén persze a magánszál is tovább folyik, amennyiben ő a nádortól a 9. fejezet végén rögtön hazamegy, és *mindenekelőtt* két levelet ír, egyet Frusinának figyelmeztető a veszélyre, és egy rövid végső elbúcsúzó Klárinak. E két levél ugyanakkor országos események előmozdítója is lesz – Klári a neki szólón kívül ugyanis a Frusináét is megszerzi a levelek kézbesítésével megbízott Farkastól a 281. oldalon, és végképp megbizonyosodván Pál galád voltáról a 11. fejezet végén kisüti tervét: Szaleresi boltoslegényei András vezetésével támadják meg Telegdi kerti lakját. Tegyük hozzá, ismét a tisztán látás érdekében: Pál hűtlenségéről Klári összességében háromszor értesül (amellet, hogy sokszor hallá másoktól is Pál és Telegdi Frusina jegyességét⁹⁶): először mikor Pál társaságában kihallgatja a szomszéd szobában a keresztetek tanácskozását a 8. fejezetben a 225. oldalon, ahol Lőrinc mondja Szaleresi Ambrust felbujtandó, mi a helyzet lányával, másodjára apja szólítja fel Lőrinc tájékoztatása alapján, hogy felejtse el Pált a 11. fejezetben a 265. oldalon, végül harmadjára megbizonyosodik a dolog igazságáról, mikor megkapja Pál neki szóló búcsúlevelét a 11. fejezetben a 276. oldalon. Ugyanakkor amellet, hogy kétségtelenül Kláriban – a 11. fejezet elején visszaemlékezve azokra, miket apjától s a tanácskozás közben hallott – szerelmének érdeke minden egyebet háttérbe szorított, mégsem egyedül ő beszél rá Andrást és rajta keresztül a kereszteteket a támadásra, és benne sem csupán Pál levelei érlelik meg tervét. A 11.

fejezet elején még a levelek előtt apja távoztával Klári házuk gazdasszonyával, Erzsivel van együtt, akitől megtudja: a keresztesek eltörölték az osztálykülönbséget, emelett pedig Telegdiék „romlásukat esküdtek. Az elsők, kiket megtámadnak, a Telegdi ház lesz, mert az öreg István önagsága ellenezte leginkább hadokat.”⁹⁷ Mindezen tesz még egy csavart az, hogy akik elmennek a támadásra, korántsem csupán Szaleresi boltoslegényei, de a keresztes had söpredéke. Bár Klári eleve tudta, mihelyt tervét közölte Andrással, hogy „akaratának megváltoztatása nem állot többé hatalmában”, mégis elmegy a kerti lakhoz éjjel, hogy leállítsa az ostromot, csakhogy valóban teljesen hiába: egy „tekintetett a csapatra vetve, mely, midőn odaért, a kertet már körülvette, meggyőzé őt, hogy alig fogja teljesíthetni föltételét”.⁹⁸ András is arra mutat rá: ezt a söpredék tömeget senki sem hívta, mi több, képtelenség őket irányítani: „ez a nép olyan furcsa természetű; mióta megtudta, hogy urainak nem kell engedelmeskednie, nem engedelmeskedik senkinek”.⁹⁹ Így aztán Klári hiába szeretett volna csupán bosszút állni Frusinán az őt ért sértésért, és arra kényszeríteni a boltoslegények segítségével vetélytársát, hogy mondjon le szerelméről, abból egészen más lesz: mikor Telegdi öreg csatlósa lelövi a huszita Gáspárt a 13. fejezetben a 325. oldalon, a nép felbőszül – betöri a kaput, lemészárolja a bentlévőket, egyesek fosztogatni és dúlni kezdenek, majd mások (a fosztogatást megakadályozandó) felgyújtják a házat. Ráadásul a ház felgyújtását kezdeményező keresztes munkája végeztével arra biztatja a többieket a 329. oldalon, menjenek a többi közeli nemesi lakhoz, és gyűjtsák fel azokat is mint a nép többi ellenségének házait.

Sőtér István azt írja az imént idézett részlet folytatásában: „Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, – hisz a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában.”¹⁰⁰ Ez a megállapítás megint csak madártávlatból tekintve vehető igaznak, hiszen Eötvös számos egyéb óvatosságát mellőzi. Így a fentebb említett két ok (az Erzsi által Klárinak mondott, és a Klári szándékától eltérő eredményű ostrom) mellett Sőtér elhallgatja, hogy az ostrom nem csupán a vak véletlen folytán alakul másképp, mint ahogy azt Klári szeretne volna. András maga tudniillik derekasan közrejátsszik a változásban: neki ugyanis „azonkívül, hogy Klári sértéséért bosszút álljon, a célba vett megtámadásnál még azon kilátása volt, hogy Szaleresit, kinek bizonytalanságát ismeré, ez által a keresztesek ügyéhez kötheti, melyet az már többször készült elhagyni. András tudta, hogy a merény, mely a Szaleresi parancsa alatt álló seregek által követtetik el, az urak által neki fog tulajdoníttatni, s minden kibékülés útját az ildomos polgár előtt elzárja.”¹⁰¹ A regényes szál mellett számos további történelmi részletet is mellőz Sőtér, ami egyértelműen Klári történelmi kezdeményező szerepét csökkenti. Ab ovo ott vannak a szakirodalomban feltűnően gyakran idézett sorok Telegditől és Lőrinctől, melyek a jobbágyok tarthatatlan helyzetét ábrázolják. Aztán a regényben az

ostrom előtt is többször és többek által elhangzik Telegdi Kasszandrasága, hogy őt ezért a nép kivált gyűlöli, és ő van a legnagyobb veszélynek kitéve: a narrátor ezt Budán köztudott dolognak állítja mindjárt a nyitó fejezetben az 56. oldalon; a 6. fejezet elején a narrátor áttekintve a kihagyott három hét alatt történeteket direkt Kasszandraként említi Telegdit a 161. lapon; Ártándi Pál ezért hozza általános óvintézkedésként kérését (hiszen a kihallgatott tanácskozásban csak annyi hangzik el, hogy a keresztesek elnyomóikat az utolsóig kiirtják, arról nem is beszélve, hogy Klári majd csak Pál levele vételekor találja ki Frusina lemondásra kényszerítésének tervét), a 9. fejezet 236–237. oldalán, hogy Frusina néjével cserélje fel kerti lakát a pestivel; végül az ostrom napján reggel a 12. fejezetben a 186. oldalon ez Bornemisza-, este pedig a 310. oldalon egy Telegdi-szolga által tudott dologként szerepel. Ennél erősebben veti vissza Klári szerepét, hogy Lőrinc kétszer is mondja (előbb Bakácsnak, majd pedig a keresztesek tanácskozásában), hogy a lázadás oka abban is keresendő, hogy az urak visszatartják a parasztokat a keresztesekhez történő csatlakozástól, és büntetik a már csatlakozottakat, illetve otthon maradó családtagjaikat.¹⁰² És talán leghatározottabban azért nem hihetjük, hogy kizárólag Klári szerelmi indulata vezet a keresztes háborúhoz, mert mire a vezetők mindkét oldalon tanácskozni kezdenek a teendőik felől, a lázadás maga már rég elkezdődött. A 8. fejezet elején mielőtt megérkeznek Dózsáék Szaleresi házába, és mielőtt még helyet foglalnának, a narrátor elmagyarázza a történelmi helyzetet – itt többek közt azt tudjuk meg, hogy Dózsa Gergely és Szaleresi Ambrus a keresztes vezérek között az a kettő, akik „a lázadás kitörését eddig hátráltaták, s Dózsát az ország több részein már kitört erőszakoskodások nyílt pártolásától visszatartóztaták”.¹⁰³ Maguk a keresztes vezérek részint azért gyűlnek össze Szaleresi házában döntéshozásra, mert már több helyütt fellázadtak a parasztok – ahogy Lőrinc mondja: „testvéreink Eger s Nagyvárad táján a szabadság zászlóját kitűzték”, és mivel ennek következtében a „nemesség az ország több részében fegyvert fogott, s a temesi gróf körül csoportozik”.¹⁰⁴ A 10. fejezet királyi tanácsát is alighanem megtartották volna anélkül, hogy Ártándi Pál elbúcsúzandó menve Klárihoz tanúja lett volna a keresztesek megbeszélésének, hiszen ebbe a főurak már azzal a hírrel érkeznek, az ország különböző részein fellázadtak a parasztok: Bácsban nemes házakat támadtak meg, Zemplénben nem művelik földjeiket, Vác környékén fegyveres csapatok kószálnak, és törvénytelenégeket követnek el – Bornemisza csak a hallott hírek után számol be arról, Ártánditól miket tudott meg.¹⁰⁵ Nemhiába állapítja meg Bornemisza végül: „Mint látszik, [...] a lázadás az ország különböző részeiben előbb ütött ki, mint azt fő vezetői kívánták.”¹⁰⁶ És maga a narrátor is megakasztva a keresztesek tanácskozását többek közt így magyarázza az ország közállapotait:

Már a kereszties had előtt, főképp azon évben, midőn a bíbornok Rómából visszatért, egyes főurak s püspökök parasztjai több ízben fellázadtak, s ámbár ez egyes kísérletek könnyen elnyomattak, a nemesség részéről nem nagy jósló tehetségre lett volna szükség, hogy a kereszties had következéseit előre láthassa.¹⁰⁷

Eötvös nem elégszik meg a történelminek és a kitalálnak ható elemek vegyítésével, ám különösen ravasz módon oldja meg ezek összekapcsolását. Jó példa erre a Telegdi kerti laka mellett égő többi nemesi ház szövegbeli előfordulása. Mint emlékszünk, a kerti lak sikeres ostroma után az odaverődött csőcselék kifosztja az épületet, és letarolja a kertet, amit megakadályozandó az egyik kereszties felgyújtja a házat, majd felszólítja a népet, álljanak tovább a többi ellenséges úri házhoz, és tűzzék ki „a veres lobogót tetejük fölött”.¹⁰⁸ Ezt az teszi érdekessé, hogy Eötvös így átemel egy reneszánsz történetírók által leírt történelminek vehető eseményt, ám ami eredetileg Istvánfinál símán múlt időben álló kijelentésként szerepelt,¹⁰⁹ azt a regénybe csupán felszólításként építi be, melyről biztosan nem tudhatni, beteljesül-e vagy sem. Ám még ennél is ravaszabb, mert ennek ellenére utóbb többek által megtörtént faktumként említetnek az égő nemesi házak: így beszél Villibald Lőrincnek a 15. fejezetben a 347. oldalon; hasonlóan említi Báthori György, mikor a kirekesztés előtt azokat veszi ki a kegyelemből, kik az előző éjjel „Telegdi István, Pelsőczy, Bebek János, Palóczy Mihály s Gersei Pethő őnagyságaik házait megtámadva mint rablók s gyújtogatók az ország törvényei ellen vétettek”;¹¹⁰ végül a 16. fejezet elején Orbán kimegy a városba körülnézni, majd visszatérve többek közt ezt meséli Frusináéknak: „Telegdi háza s a többi úri lakások még egyszer feldúlattak, s mi a lángok prédája nem lett, az most rablók által vitetett el.”¹¹¹

Hasonlóan ravaszul kidolgozott megoldásúnak kell tartanunk Klári tettének fel- és elővezetését is. A terv kidolgozása némelyest rejtélyesen, de legalábbis Klári részéről tele kétellyel és bizonytalansággal, és így bizonyos értelemben szintén csupán lehetőségként olvasható a regényben. Kétszer is látjuk őt helyzetet, Pál szerelme felől tűnődve, előbb a keresztiesek tárgyalását követő hajnalon, utóbb mikor Farkastól kezébe kerül Pál neki írt levele. Ezekben alig találunk utalást a később bekövetkezőkre – csupán Klári szenvedélyességét látjuk, amennyiben többször is zokogásban tör ki, alapjaiban szerelmi aggodalmak töltik el: fél, hogy Pál megcsalta, hogy „neki csak időtöltés, csak mulatságos kaland vala, melyről társai között kérkedve szólhat”,¹¹² mindössze egy apró mondat jelez nem szerelmi indíttatású elemet: a levél olvasta után számtalan érzelmi kitörései közé „talán először életében, keserűség vegyült azok ellen, kiknek felsőbbtségét oly természetesnek gondolta”.¹¹³ Mikor kezébe kerül Pál Frusinának írt levele, akkor is kizárólag szerelmes érzései mozgatják őt, Farkas fogva tartásával, és Szaleresi boltoslegényeinek Telegdi kerti lakának megtámadására való rávételével csupán vetélytársát

akarja kényszeríteni, „hogy Pál iránti követeléseiről mondjon le”. A gondolat felmerülése alatt a narrátor így ábrázolja a hölgyet: „Végzetlen öröm s borzadás, gyűlölet és fájdalom, elhatározás és kételkedés váltakoztak arcain, mintha minden emberi kínok és szenvedélyek e bájló hölgyarcot választották volna küzdhelyül.” Ehhez jön, hogy Klári erőt bizonytalan önmagában: „Egy percre el volt határozva, de a jövőben újra feltámadtak kételyei. Nemesebb lelkű vala, hogysem e cselekvésmód aljasságát nem érzéné”, és hiába sejt, hogy terve kivitelezése mást is eredményezhet, úgy véli, mindezek elkerülhetők, ha Frusina életét ő személy szerint megóvja.¹¹⁴ Mindehhez vegyük hozzá, hogy mint láttuk, a regényben többször jelzetten köztudomású: a keresztesek Telegdivel feszült viszonyban állnak, és romlását esküdték. Másrésztől viszont a narrátor a 13. fejezet elején, mikor újra visszatér az éppen ostromlott lakhoz, a támadást elég egyértelműen Klárinak tulajdonítja:

Klárinak szándéka – mert az olvasó kétségen kívül gyanítja már, hogy e megtámadás általa idéztetett elő – nem volt más, mint Frusinát azon ígéretre kényszeríteni, hogy soha nem leend Ártándi neje; s ha tekintetbe vesszük mindazon okokat, melyek Klári lelkére egyszerre hatottak, senki sem csudálhatja, hogy benne e határozat támadott.¹¹⁵

Mi több, ha nem is annyira faktumként, mint a sok égő nemesi ház későbbi többek általi felemlítése, de végül az olvasóban Klári csakis mint valamennyi borzalom kitalálója erősítetik meg: a hölgy ugyanis úgy apja megjelenésekor, mint végül az égő lak mellett állva minden szörnyű dolog előidézőjének magát tartja.¹¹⁶ És nem elég, hogy a hölgy önmagát nevezi minden borzalom eredőjének, de Lőrinc is úgy látja a kitagadás előtti hajnalon, hogy az ostrom után nincs további választási lehetőségük:

A kocka el van vetve. Mi tegnap még akarunktól függött, ez éj története után elkerülhetlenné vált. Győznünk kell, vagy elvesznünk! visszalépésről, kibékülésről nincs szó többé.¹¹⁷

Ahogy szigorúan a regényben Klári nélkül nem tört volna ki a parasztháború, ugyanúgy szükséges a lány közreműködése a lázadás leveréséhez is. Vagyis nem csupán a felkelés kitöréséhez, de az annak leveréséhez vezető események kapcsán is kiválóan megfigyelhetjük a történelminek és a regényesnek vehető szálak egybeépültségét. Ugyebár az egyik oldalról történelmi (nemegyszer jegyzettel alátámasztott) események vezetnek ide. Eötvös a 22. fejezetet valamikor 1514. augusztus közepén a Zápolya György táborában már több mint két hete a Temes melletti Krassóban, mindössze kétnapi járásra a keresztesektől veszteglő sereggel indítja. A tétlenség oka, mint Perényi Ferenc elmondja a két Ártandinak, az, hogy apja Drágfi Jánossal és Báthori Istvánnal még ötszáztizennyben szövetségre lépett, „mely szerint

senki közülük magasabb hivatalok osztogatásánál mást, mint kiben mindhárman megegyeztek, nem fog pártolni". Ez egyértelműen Zápolya György ellen köttetett – miként Perényi magyarázza:

Atyám, szegény, akkor szerfölött beteges vala, s azt képzelé, hogy nemsókára meghal; s így az egész dolog tulajdonkép azért történt, hogy a nádorság megürülése esetében Zápolya s annak pártolói a legfelsőbb hivatalból kizárassanak, s az Báthori Istvánnak jusson.¹¹⁸

Továbbá mint ugyanebből a beszélgetésből megtudjuk, s mint tíz oldallal később a következő fejezetben ezt Zápolya Verbóczivel folytatott beszélgetése is megerősíti: a vajda tisztán látja, hogy Báthori István sokat árthat neki, mi több, már tudára is adta Petrovics által, mily föltétellel számíthat segítségére, ám ő – alighanem a tizenegyes szövetség által lekötve – visszaveté az ajánlatot. Másrészről Eötvös a kimaradt két hónap után aznap indítja újra a cselekményt, mikor András hajnalban megérkezik Zápolya táborába fogolyként, és rögvest beszélni is tud Pállal. Ez annak fényében bizonyul tudatos szerzői döntésnek, hogy Ártándi Pál megtudván csapataik tétlensége okát, és azt, hogy megakadt mindenféle kommunikáció Zápolya s Báthori között, ezt kérdi Perényitől: vajon Báthori most eleget tenne-e a vajda feltételeinek, ha egy levélben megkapná azokat. Hiszen Pál Perényi meggyőződését hallva, miszerint Báthorinak immáron nincs más választása, ismét Andrásához siet. Ráadásul Eötvös újfént tesz egy további csavart: holott a táborban Pál vállalja magára a levél célba juttatását, ám annak megvalósításához elviszi magával Andrást, a boltoslegény segítségével találkozik Klárral egy elhagyott vadászház romjainál sötétedéskor, és végül a levelet Pál helyett (míg az ifjú átalussza az éjjelt) Klári viszi el Temesvárra.

Habár ezen dolgok kapcsán kétségtelenül nem szerepel olyan mennyiségű, a valóságot árnyaló apróság, mint amennyi a keresztes háború kizárólag Klári általi kirombantása körül, azért a nemesek győzelméhez vezető események sem adhatók vissza a fentebb megkísérelt egyszerű módon. A történelminek vehető oldalról feltétlenül megemlítendő, hogy Zápolya György tanácsában a többi vezér a leghatározottabban rá akarja venni a vajdát Dózsa mihamarabbi megtámadására, és egyiküket sem győzik meg Zápolya okai a támadás késleltetésére.¹¹⁹ A kitalált oldalról pedig tudni kell, hogy már a cselekmény újraindulásának napján azon rágódva találjuk Ártándi Pált Andrással való beszélgetése után távol a tábortól, magányosan járkálva az erdő szélén, hogy vajon „hol s miként, főként mi ürügy alatt találkozzék Klárral”.¹²⁰ Ennek fontos voltát támasztják alá Klári, András és Pál magyarázatai a levélzállításról. András okoskodása szerint az úrfi azért teszi ki magát a legszörnyűbb veszedelmeknek, „csak hogy a lányasszonyt lássa, s ez átkozott táborból elvigye magával; meg [...] az úrfi rászedte Zápolyát és a többi vezéreket, mintha csak azért jönne, hogy Báthorinak levelet hozzon, pedig

[...] csupa ürügy az egész, mert Pál úrfi csak a lányasszonyt keresi”.¹²¹ Klári hasonlóan látja boldog pillanatában a helyzetet, számára Pál határtalan szerelmét bizonyítja, hogy a fiú életét kockáztatva találkozik vele, csak hogy láthassa, hogy karjai közé szoríthassa, hogy elmondhassa, szíve nem változott.¹²² És Pál is ugyanebben a kedvező fényben adja elő – mint a narrátor megjegyzi – „jöttenek célját, vagy állítása szerint, ürügyét”:

Mióta megtudám, hogy itt vagy [...], leírhatatlan vágyat érzék utánad. A rövid sorok, melyekben tőled búcsút vevék, nem fejezheték ki érzelmeimet; látni akartalak, hogy változatlan szerelmemről meggyőzzelek, s ha szavaimnak nem hinnél, enmagamat adjam kezeid közé, hogy rajtam bosszút állhass. De ennek eszközlésére ürügy kellett. Magamra vállalom, hogy Zápolya levelét a temesi gróf kezeibe juttatom, csak így menthettem meg András életét, csak így találkozhattam veled. Most becsületed kívánja, hogy szavammat beváltsam; ti, kik a táborban vagytok, legjobban fogtok segíthetni.¹²³

Eötvös itt sem elégszik meg a történelminek és a kitaláltak ható elemek szimpla vegyítésével, ám most is aprólékosan kigondolt cselekményvezetéssel teszi azt bonyolulttá. Pál ajánlata teljesítéséhez három dolgot kér Zápolyától: hogy magával vihesse a lázadók egyikét, aki tegnap este fogságukba esett; valamely jelet, mely, ha maga Báthorihoz nem juthatna, hitelesíti majd helyettesét; és két vagy három teljes bűnbocsánatot nyújtó nyílt levelet.¹²⁴ Hiszen Pál utóbb mindhárom dolgot felhasználja: ugyebár András vezeti el Klárihoz; maga nem jutván el Temesvárra Klárinak adja a Zápolyától kapott pecsétgyűrűt, amivel a hölgy csakugyan igazolja magát, és amelyet Báthori válaszlevelével együtt visszakup az ifjú az 533. oldalon; és végül búcsúzásukkor az 569. oldalon nem mulasztja el a Klári és András számára hozott amnesztíás leveleket sem átadni. Szintén ezt támasztja alá, hogy Andrást nem csupán szerencsétlen végzete viszi egy élelmiszer után portyázó nemesi csapatba, hanem egy küldetés teljesítése közben lesz hadifogoly:

Klári [...] miután gyanítani kezdé, hogy Frusinát Temesváron nem fogja találni, [...] kiküldé, kutatná át a vidéket, s igyekeznék az üldözöttnek nyomára akadni. – A szeretet, mellyel e hív ember asszonnya iránt viseltetett, oly nagy vala, hogy most is ellenmondás nélkül teljesíté kívánatát, s helyről helyre vándorolt, mintha saját boldogsága követelné, hogy az elveszetteket föltalálja.¹²⁵

A regény ezen két fordulópontjának hasonlóságát az is növeli, hogy ha nem is annyira, mint Klárié, de Pál ötletének elő- és felvezetését is ravaszul összetettnek vehetjük. Pál társai, és így az olvasók is csak sokára látnak egészen tisztán a levélvivést illetően, másrésről a fiú kételyek közepette érleli meg tervét, továbbá Klárirra várva a vadászlaknál utólag átgondolva az egészet, úgy érzi, túlságosan elhamarkodva döntött. A Pál általi levélváltás fel-

merültét kétszeresen is rejtélyesen állítja be a narrátor: előbb beszélgetőtársainak sincs sejtése sem arról, hova siet el a fiú oly hirtelen, miután különös kifejezéssel arcán, „mint kinek agyán gondolat villant át, s kinek keblében egy most támadó határozat kételyekkel küzd”,¹²⁶ megkérdi Perényitől, érdeemes-e Báthorihoz egy levelet eljuttatni, utóbb a vajda tanácskozásán ámulnak el a vezérek, élükön Ártándi Tamással, a vakmerő felajánlközésen. Másrészről mikor újra végiggondolja tervét, szándékát túl veszélyesnek, és egyben aljasnak látja:

Pál [...] Andráshoz sietett, s miután ennek szavaiból Klári szerelméről s terve kivihetőségéből meggyőződött, nem késett ajánlközásával, még mielőtt annak veszélyes oldalait átgondolta volna. – Ha Pál nem kizárólag észére hallgat s ha eljárásában szívetől is tanácsot kér: ez, mely még nem vala végképp megromolva, ellentmondott volna szándékának. Még egyszer megcsalni azt, kit már szerencsétlenné tett, személyes előmenetelének eszközeül alázni a legszentebb érzeményt, ez olyannyira aljas tett vala, hogy Pál nem egykönnyen határozhatta volna el magát elkövetésére. [...] De lelkét nagyravágyó tervei tölték el; s csak most, csak az erdei magányban kezdé érezni, hogy óvatosabbnak kellett volna lennie.¹²⁷

És természetesen az új fejlemény felbukkanásakor – miszerint helyette Klári kézbesítse a levelet – is csak vonakodva hajlik annak elfogadására:

Pál a lelkes leánynak ez ajánlatát természetesen nem akará elfogadni, s a szeretők között vita támadott. Pál azt, hogy a kereszteseektől mindenfelől körülfogott városba juthat, maga sem tartá lehetségesnek; [...] az mindazáltal, hogy a veszélyes vállalat a kedves hölgy által vitessék véghez, nem volt szándékában. Nemcsak szerelem, még becsületérzése is visszatartóztatá őt a hölgy ajánlatának elfogadásától.¹²⁸

Nem csupán a némelyest szorosabb olvasás során derülhet arra fény, hogy a történelminek és a fiktívnek vehető elemek keverednek a regényben: lépten-nyomon hol inkább, hol kevésbé direkten erre utaló mondatokba lehet bukkanni. A 8. fejezetben Lőrinc Dózsa Gergely aggodalmaira az osztálykülönbség eltűntét propagáló feleletét követően a narrátor megszakítja a tanácskozás elmondását, és áttér a hallgatózó szerelmesekhez: Klári a másik szobában Ártándihoz hajolva suttogva megkérdezi szerelmét, hallotta-e ezt, mintegy jelezve, a hölgy Lőrinc szavaiban azonnal és kizárólag a saját szempontjából fontosat veszi észre.¹²⁹ Ártándi Pál lelkét számtalan gondolat tölté el távozva Szaleresi házából a 9. fejezet elején. Először Kláriról és kapcsolatakról gondolkodik (ezzel egyben az is kiderül: ő nemhogy a hölgy bájló arcán átfutott örömsugárt véti el, de valóban semmit sem érzett magára érvényesnek Lőrinc szavaiból):

Sohasem volt inkább meggyőződve Klári szerelméről, mint e pillanatban, de nem is érzé soha annyira a válaszfalnak áthághatlanságát, mely közte s e hölgy között emelkedett. Ha a kötelék, mely őt ez este óta Frusinához láncolá, nem léteznék is, ha meg volna is győződve, hogy élte boldogságát csak Klári karjai között találhatja: engedhetne-e szívének? Gyermekei két osztálynak, mely, miután századokig megvetéssel s gyűlölettel nézett egymásra, most fegyvert ragad s harcra készül: nem választá-e el őket már végzetök örökre? s a szerelem gyenge ölelése hogyan álljon ellen az óriási hatalomnak, mely őket szétválasztja?¹³⁰

Két bekezdéssel később aztán rögvest kiderül, a keresztesek tanácskozásban megtudottak miatt:

Ártándit szerelmén kívül még más dolgok is érdeklék, s habár Klári helyzete volt az első tárgy, mely gondolatait elfoglalá: azon jelenetek, miknek Szaleresi házában tanuja volt, a bájló hölgy emlékét hamar háttérbe szoríták, a Pál gondolatai egészen arra fordultak: mit teygen e pillanatban?¹³¹

Mindkettő egyformán fontos, ezt elég egyértelműen jelzi, hogy még a fejezet végén is, mikor Bornemisza bemegy egyedül a nádorhoz, és az ifjú fél óránál tovább marad egyedül, „ismét személyes helyzetére fordítá gondolatait”:

Miután Bornemisza Klári apjával szólni akar, Pál átlátá, miszerint azt, hogy neki írjon, nem halaszthatja továbbra, s azért míg az öreg országférfiak a mellékszobában a jelen körülményekben teendőkről tanácskoztak, addig Pál, elméjének minden tehetségeit megfeszítve, formát keresett, melyben Klárinak a keserű hírt a lehetőségig kíméletesen adhassa elő.¹³²

Pál csakugyan arra használja szerelmi kalandját, hogy ezzel a hazának fontos szolgálatokat tehessen: mihelyst találkozik Andrással a 22. fejezetben, és az „Klári emlékét újra föleleveníté szívében”, rájön, hogy célszerű felkeresnie a hölgyet. A fejezet elején a hölgy általa okozott szerencsétlen sorsán tűnődve látjuk őt, amint nagy „lépésekkel járt fel s alá a százados tölgyek alatt, s átengedé magát szomorú gondolatainak”.¹³³ Ahogy a narrátor utólag elmeséli az ifjú a nemesség szemében merésznek tűnő terve megszületését, egészen direkt módon mutatja a szerelmi és az országos dolgok együtt való fejlődését:

Éppen e gondolatokkal foglalkozott, midőn Perényitől megérté a viszonyt melyben Báthori s Zápolya egymással állanak, s mely az utóbbit Temesvár megszabadításától visszatartá. Pál találekony eszével azonnal átlátá mindazt, mi a dolgok ezen helyzetében öncéljának kivételére kedvező. Ha Zápolya levelének kézhez szolgáltatását magára vállalja, fölkeresheti Klárit. [...] S midőn Pál ezt teszi, tulajdonképpen ismét csak szerelmes kalandját folytatja, s mily szolgálatot tesz hazájának?! Temesvár megszabadítását neki fogják tulajdonítani; tette a legnemesebb honfiúi feláldozás színében tűnik fel az egész világ előtt. Zápolya és Báthori egyaránt lekötölezetteivé válnak.¹³⁴

A levél eljuttatása országos érdekeltségű, Klári tettét ennek ellenére még utólag is egyszerűen szerelemből tett dolognak mondja, melynek fejében visszautasít Zápolyától mindenféle esetleg elnyerhető jutalmat.¹³⁵ Klári mellett Pál másik hölgye, Frusina számára is egyszerre érvényes a két szint: leendő férje politikai előmenetelét a magánéletben is sikerként értékeli. Pál hős levélkézbesítő tette következtében „Zápolyában s Báthoriban egyaránt lekötözött barátokra számíthat” – ennek következtében az ifjú „minél tovább haladott e tekervényes pályán, annál boldogabbnak látszék Frusina is”, mi több, Frusina „Pálban, ki minden törekvéseit látszólag csak a hazának szentelé, csaknem felsőbb lényt látott és szabadon engedé át magát boldogságának”.¹³⁶ Hogy a magán- és az országos szál összekeverhető, azt erősíti Ollósi Tamás menekülésének kétféle megítélése is: Bakács udvari szabója úgy érzi, a nemesség üldözése folytán a kerti lakok megtámadásakor neki is menekülnie kell Budáról – ezt hallva Bebek Katalin a szegény szabót megtévelyodottnak hiszi, és arra figyelmezteti őt, „Ollósi uram talán csalódott, [...] a kalocsai érszek indulatos úr, s a nádor önagysága néha nyers is tud lenni. Meglehet, hogy kigyelmed valami munkájával elkésett,” ám a szabó sebesen közbevág: „O, ha csak az volna! [...] de ez országos dolog.”¹³⁷ A két különböző szál hasonlóságáról elég komikusan ad számot Farkas, Ártándi Pál huszárja, mikor a pesten Szaleresi Ambrus vezérése alatt maradt kereszties tábor és Bornemisza közötti közvetítő szerepébe kerülve, sorsáról így elmélkedik:

[...] előbb szerelmes-leveleket hordoztam, most éppen országos dolgokban járok ide s tova; [...] utoljára is, ha mint kémet nem akasztanak fel, mint titkos tanácsos halok meg; ki hitte volna, hogy ily kenyérré jutok?!¹³⁸

Korántsem csupán valamilyen szerelmi dolgok szövődnek össze az országos eseményekkel, célszerűbb általánosabban, a magán- és a közügyek kapcsán megfigyelni a teremtettnek és a történelminek ható elemek keveredését. Érdemes például ilyen szempontból végigkövetni Ollósi Tamás sorsát. Ollósi összes történelminek vehető szerepe alighanem annyi, hogy ő varrta fel Dózsa köpenyére vezérré történő kinevezésekor a keresztet. Ez az információ többször is szerepel a regényben: a narrátor a 6. fejezet elején a 162. oldalon ezt is megemlítve foglalja össze az átugrott pár hét eseményeit; Lőrinc a kiátkozás előtt a 15. fejezetben a 365. oldalon többek közt ezzel vonja kétségbe, hogy valóban Bakács szándéka szerint érkezett táborukba szétosztásukat hirdetve a prior; a szabó maga menekülése indokainak előadása közben a 17. fejezetben a 414. oldalon ezt említi leendő útítársainak a nemesség általi üldözöttsége egyik indokaként; továbbá – a szabó tanúsága szerint – ezzel vonják kérdőre Bakácsot a nemesek a kerti lak megtámadását követő tanácskozásukban a 490. oldalon; és végül a 21. fejezetben, mikor Ollósi éppen megmenekül Óbesenyőn a kivégzéstől, büszkén erre hivatkozva vág

vissza a parasztnak a 497. oldalon, majd a parasztnak megtudván Ollósi mesterségét, gúnyolva őt rájönnek, miként köszönhetik a keresztes vezérek neki a kereszteseket ruháikon. A kereszttvárrás eseménye egy jegyzetben alátámasztást nyer Istvánfi szavaival, a különös azonban az, hogy a jegyzet nem az első, de a harmadik előfordulás mellett található, holott az első, narrátori említéskor ugyanilyen joggal lehetne a jegyzetelendő alap.

Ezzel azonban a történelmi és a kitaláltak ható elemek Ollósit érintő különleges keverésének nincs vége. Annak ellenére, hogy kétségtelenül a szabó minden további felbukkanása és tette csupán kitaláltként fogható fel, egyéb jegyzettel igazolt, tehát valódi történelminek vehető eseményeknek is részese. Apróság, hogy mikor Ollósi Bebek Katalinéknak kifejti Budáról való menekülése okait, hosszan időz a pápaválasztásnál – Ollósi szavai két helyen is alá vannak támasztva jegyzettel, előbb Bakács kíséretének díszes öltözetét illetően olvashatjuk Georgius Sirmiensis a bécsi csász. kir. könyvtárban lévő kéziratának egy részletét, másodjára Bakács az Angyalvárból királyi pompával való kivonulását igazolandó szerepel Raynaldus írásából pár sor.¹³⁹ Feltűnőbb, hogy Báthori István a csanádi ütközetből történő megmenekülésében szerves rész jut Ollósinak: a Taurinus István *Stauromachia* című művéből átvett és jegyzetben hivatkozott elem, mely szerint Báthori a csata után a Tiszánál egy „füvön legegő kis lóra talált”, a regényben bővebben szerepel, amennyiben a lovától megfosztott ember nem más, mint a Maros partján a hölgyek mellett „szinte szomorú gondolatokba mélyedett” szabó.¹⁴⁰ Utóbb ez a történelminek vehető tényből alakított elem meglehetősen fontos lesz – és így többször is szerepel, hiszen Ollósi ló nélkül nem mehet tovább Frusináékkal Temesvárnak, ezért kell egyedül és gyalog mennie a közeli Óbesenyőre, ahol először kis híján felakasztják, majd Lőrinc közbeléptével Bakács követeként mutatattik be a népek; másrésztől viszont részint ennek köszönheti majd életét: Ollósi már a temesvári ütközet előtt sokat „remélt Báthori Istvántól is, ki, mint tudjuk, az ő lován menekült meg a csanádi csatamezőről”,¹⁴¹ írja a narrátor a 29. fejezetben, és ez a remény végül beteljesül, hiszen

[...] miután a temesi gróf Ollósi történetét hallá, melynek valóságán nem kételkedhetett, miután ő maga volt az, ki lovát a csanádi ütközet után elvívé, s így szerencsétlenségét nagy részben ő maga okozá, Báthori oly nevelésnek tartá az egész dolgot, hogy a szabót Dózsa táborában viselt követi szerepéért minden büntetéstől fölmenté.¹⁴²

Ollósiival kapcsolatban két írás szerepel a regényben: még a pápaválasztáskor kapott Bakácstól egy útlevelet, és van egy levél, „melyben Bakács a népet e magát követének nevező alávalónak ámtításaitól inti”.¹⁴³ Természetesen mindkét írás akár forrásértékű papírokkal is igazolható lehetne, ám a regényben egyik sem kap alátámasztást jegyzetekkel. Az útlevél ráadásul, mint tudjuk, fontos események kiindulópontja (és így többször is előfordul):

Ollósi e papiros nélkül aligha merne belevágni hosszú útjába, Frusináéknak is rögvést megemlíti: „pénzt, mennyi szükséges, magammal vittem, s nagy útilevelem, melyet előbbi uramtól tavaly kaptam, biztosít, hogy legalább a keresztések nem fognak bántani”,¹⁴⁴ ezért is egyezik bele abba, hogy elváljon útítársaitól a Marosnál, hisz miként a narrátor megjegyzi, „Bakács útilevele a lázadók között már többször megtette hatását”,¹⁴⁵ a 21. fejezetben Lőrinc érkezte előtt ez akadályozza meg, hogy az óbesenyőiek sebtiben kémként felakasszák, majd útilevele miatt lehet a szabóból a keresztések közé érkezett bíbornoki követ.¹⁴⁶ Továbbá a két írás igazolatlan volta két okból is feltűnő: egyrészt – mint láttuk – a szabó előadásában megismert egyéb részletei a pápaválasztásnak – ha rendszertelenül is, de – jegyzeteltek, másrészt a regény egyéb írásos dokumentumai többször igazoltak jegyzetekben: ilyen a 17. fejezetben említett Polgár Tamás cigányvajdának Ulászló által kiadott szabadságlevele, és ilyen a 21. fejezetben a csanádi ütközet után egy keresztés által Óbesenyőre hozott levele Dózsának – ráadásul mindhárom iratból körülbelül egyforma terjedelem olvasható a regényben.¹⁴⁷

A történelminek és a kitaláltak vehető elemek mindezen elismerésre méltóan fondorlatos keverését észrevéve, és ráadásul tudva, hogy a szimplán történelmi tények – mint láttuk Véghely Dénes a regény és forrásai összevetéséből – nem kevésbé fondorlatos módon kerülnek a szövegbe, nem igazán fogadhatjuk el egyes irodalomtörténészek kárhóztató véleményét. Ekkora kavarodásban ember legyen a talpán, aki látja azt a finom vonalat, ahol a történeti adatnak vége, s a szabad alakítás kezdődik: alig-alig lehet történeti és költött részre bontani a művet, ha pedig mégis kettébontanánk, hát ahhoz jelentős változtatásra lenne szükség.

A dolgozat az NKFP 5/0125/2002. számú pályázat támogatásával készült.

1 CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939, 174.

2 FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*, A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Bp., Athenaeum, 1903, 144.

3 EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 731–732.

4 Uo., 732.

5 Uo., 747.

6 Uo., 749.

7 Uo., 755.

8 Uo., 759.

9 Uo., 761.

10 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1926, 263.

11 EÖTVÖS József, *i. m.*, 204.

12 Uo., 222–223.

13 Uo., 341–346., 378–379.

14 Uo., 591–592.

15 Uo., 642–644.

16 Uo., 704–709.

17 Uo., 35–38.

18 Uo., 249.

19 Uo., 435.

20 Uo., 447.

21 Uo., 483–484.

22 Uo., 513–514.

23 Uo., 640.

- 24 Uo., 63.
 25 Uo., 735.
 26 Uo., 68.
 27 Uo., 737–738.
 28 Uo., 525. Három bekezdéssel később Zápolya megítélésével kapcsolatban ismét megidézi a tacitusi történetírói hitvallást: „Szenvedély nélkül tekintve e férfiú életét, meggyőződhetünk, hogy e két különböző ítélet egyaránt hibás.” (EÖTVÖS, *i. m.*, 526.)
- 29 SÓTÉR István, *Eötvös József, Bp., Akadémiai, 1967, 178.*
- 30 EÖTVÖS József, *i. m.*, 205–206.
 31 Uo., 86.
 32 Hogy talán kissé slendriánul látta így a többség, azt a recepció két kisebbségi véleményével mutatom meg. Erdélyi János, aki, mint tudjuk, „az iránynak régóta ellene dolgozik”, az előszóban a történelmi regényről megfogalmazott elvekkkel szembeszállva ezt írja: „Ha tehát a regény történelmi, más célnak kell előtte lebegni, mint a népszerűsítés; aztán a történet nem azért lesz népszerű, mert regénybe van foglalva, s a regény viszont másért lesz közkeletű s népszerű, mint a benne feldolgozott történetért. A történetek népszerűsítése egyébiránt sokkal hamarabb éretik el történelmi képes, könnyű előadású olvasókönyvek által, melyeknek haszonra fordítása, betanulása korántsem igényel annyi fáradságot, mint nyolc-kilenc füzetes regény szálai és szövevényeinek, bonyodalmainak összetartása, megfigyelése.” (ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból = Uő, Válogatott művei, Bp., Szépirodalmi, 1961, 306.*) Főgel Sándor a regényhez tett széljegyzeteihez zárásként hozzátoldja: „Eötvösnek a történet népszerűsítése, amire főképp vállalkozott, nem azért nem sikerült, mert »nézetei alkalmazására nem bírt volna elég erővel (Előszó)«, hanem azért, mert ennek szerencsésebb módszere az essay, amely nem más, mint népszerű történetírás.” (FŐGEL Sándor, *Széljegyzetek Eötvösnek „Magyarország 1514-ben” című regényéhez = A Miskolczi Kir. Kath. Főgimnáziumnak az 1915–16. iskolai évről szóló értesítője. Közzéteszi Dassievitz Gyula, igazgató, 1915–6, 9.*) Mellesleg Császár Elemér *A magyar regény történetében a regény XX. század eleji népszerűtlensége egyik okaként* éppen a tudományos ízt és részleteket említi: „Art a regény népszerűségének az is, hogy nemcsak nagyon megérik rajta a tudományos forrás és a tudós szín, hanem sok benne a történelmi elem.” (CSÁSZÁR Elemér, *i. m.*, 174.)
- 33 BODNÁR Zsigmond, *Báró Eötvös József = Uő, Irodalmi dolgozatai, Bp., Grimm és Horovics, 1877, 34.*
- 34 Dr. FERENCZY József, *Báró Eötvös József életrajza, Pozsony-Budapest, Stampfel Károly, 1885, 8.*
- 35 SCHÖPFLIN Aladár, *Báró Eötvös József, Vasárnapi Újság, 1904, 14.*
- 36 KORDA Imre, *Báró Eötvös József regényeiről = A Kis-Kun Halasi Hel. V. Hitv. Lyceum Értesítője az 1881-2-ik tanévről, Práger Ferencz nyomása, Halas, 1882, 14.*
- 37 A hagyományos történész tevékenysége leírását Gyáni Gábor *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban* című tanulmányából vettem kölcsön. Az idézett részletek: GYÁNI Gábor, *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban = Uő, Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése, Bp., Napvilág, 2000, 12.*
- 38 KORDA Imre, *i. m.*, 14–15.
 39 HITES Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 319.*
- 40 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 264.
 41 BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai, Bp., Akadémiai, 1972, 57.*
- 42 FERENCZI Zoltán, *i. m.*, 150.
 43 Uo., 153.
 44 FŐGEL Sándor, *i. m.*, 4.
 45 Uo., 5.
 46 Uo., 7–8.
 47 Uo., 8.
 48 VÉGHÉLY Dénes, *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történelmi alapja, Bölcsészdoktori értekezés. Kongorác János könyvnyomdája, Törökszentmiklós, 1930, 8.*
- 49 Uo., 11.
 50 GYÁNI Gábor, *i. m.*, 15.
 51 VÉGHÉLY Dénes, *i. m.*, 19–20.

- 52 Uo., 28.
 53 Uo., 29.
 54 Uo., 31.
 55 Uo., 31.
 56 Uo., 40.
 57 TÖRÖK Lajos, *Nemzet és személyiség. A szubjektum történetisége Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényében = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÚCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 330.
 58 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 267.
 59 SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*, Kézirat, 2004. Ezúton mondok köszönetet Szilágyi Mártonnak, hogy dolgozatát kéziratban rendelkezésemre bocsátotta. [Lásd ebben az It-számban.]
 60 EÖTVÖS József, *i. m.*, 693.
 61 GYÁNI Gábor, *i. m.*, 16.
 62 EÖTVÖS József, *i. m.*, 205.
 63 Uo., 731.
 64 Uo., 735., 738.
 65 Uo., 742–743.
 66 Uo., 750., 751.
 67 Hogy csakugyan nem problémamentes egy történelmi regényben a helyszínnek ábrázolása, azt kiválóan jelzi, hogy Bényei Miklós Eötvös könyvhagyatékának behatóbb áttekintése után azt fedezte fel, hogy „Eötvös regénye megírásához két olyan könyvet is felhasznál, amelyeket nem említett meg művében. Ez a két könyv Budai Ferenc *Magyarország polgári históriájára való' lexikon, a' XVI. század végéig* és Schams Ferenc *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern* című összeállításá.” Ráadásul a regény és a könyvtári hagyatékban lévő két – jól láthatóan használt, jegyzetelt – könyv aprólékos összevetéséből egyértelműen az derült ki, Eötvös nem kis mértékben támaszkodott e két munkára. Szempontunkból az az érdekes, hogy: „A budai kapuk és utcák egykori és korabeli (1840-es évek) helyzetének, elnevezésének összevetését lábjegyzetben adta meg, Schams nyomán. Ugyancsak az ő adatait használta a Szent György-tér bemutatásánál: itt fejezték le Kontot és társait, Hunyadi Lászlót, Zsigmond itt építtetett templomot a cseheknek. [...] Telegdiék kerti lakának helyét is ennek segítségével határozta meg, leírva, mi mindent látni onnan. Valószínű, hogy Schamsot követve emlegette a vár keleti bástyáján Mátyás által készíttetett, oszlopokkal ékesített sétahelyet. A Gellérthegy mögött fekvő Erzsébetfalváról is a szóban forgó kötetből szerezhetett tudomást.” (BÉNYEI Miklós, *A Dózsa-regény szereplői és helyszínei = Uő, Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék*, Debrecen, Csokonai, 1996, 33., 36–37.)
 68 EÖTVÖS József, *i. m.*, 473., 758.
 69 Uo., 150., 206., 548., 644.
 70 CZUCZOR Gergely–FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Bp., Atheneum, 1874, 6: 779.
 71 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKÓ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 3: 1080.
 72 EÖTVÖS József, *i. m.*, 161.
 73 Uo., 437.
 74 Uo., 717.
 75 Uo., 328.
 76 SZILÁGYI Márton, *i. m.*, (Lásd az 59. jegyzetet.)
 77 EÖTVÖS József, *i. m.*, 441.
 78 Uo., 222.
 79 Uo., 531.
 80 Uo., 713. A helyzet az, hogy az idézett második mondat nem fedi teljesen a valóságot: a regény még három előző főúri tanácsról tud – az elsőben és a harmadikban sorolja becsületesen el (vö. uo., 248. és 251., illetve 448.); a másodikról pedig csupán utóbb értesülünk Villibald, illetve Ollósi Tamás által, igaz, ennek résztvevőit Ollósi Bakács szobájában tartózkodó tanúként látta, és így el is sorolja (vö. uo., 347., 416.).
 81 Uo., 712–713.
 82 Uo., 406.
 83 Uo., 413.
 84 Uo., 719–720.
 85 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időkől a jelenkorig*, Bp., Franklin társulat, 1878, 391. Igaz, a két részre bontható cselekmény hirdetői ezt nem feltétlenül tartották ab ovo problematikusnak. Így csupán a tényre hívta fel a figyelmet Bán Aladár – „E regény [...] két cselekmény folyá-

- sát adja elő: a parasztlázadást és az ennek keretül szolgáló Ártándi Pál történetét." (BÁN Aladár dr., *Eötvös József báró élete és költészete*, Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, 1902, 25.), és Lázár Piroska – bár ő dolgozata tárgya, Eötvös József báró nőalakjai, által kissé túlságosan is lekötve, némileg sajátosan fogalmazta ezt meg: „Hogy a történetben rejlő tanulságot minél szélesebb körben olvassák és megszivleljék, regénybe öltözteti, a megtörtént eseményt, felcifrálja két leánynak az alakjával, Száleresi Klári és Telegdi Frusina szerelmével.” (LÁZÁR Piroska, *Eötvös József Br. nőalakjai*, Bp., Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, 1905, 88.)
- 86 SUBERT Zsófia, *A nők Eötvös és Kemény regényeiben*, Nemzeti Nénevelés, 1887. Aug.–Szept., 284–285.
- 87 PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró = Uő, Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 528.
- 88 BEÖTHY László, *Báró Eötvös József mint regényíró*, Egyetemes könyvtár, Győr, Gross J. és testv., é. n., [1902], 34–35.
- 89 SÓTÉR István, *i. m.*, 191.
- 90 FERENCZI Zoltán, *i. m.*, 144.
- 91 Uo., 152–153.
- 92 SZINNYEI Ferenc, *i. m.*, 260–261.
- 93 SÓTÉR István, *i. m.*, 191–192.
- 94 Uo., 192.
- 95 EÖTVÖS József, *i. m.*, 92.
- 96 Uo., 270.
- 97 Uo., 274.
- 98 Uo., 304., 305.
- 99 Uo., 307. Ugyanezzel szembesül párpallal később a 316–322. oldalon az ostromhoz megérkező Száleresi is: hiába, hogy ő a vezér, rá sem hallgat a tömeg, ha nem azt mondja, amit éppen hallani szeretne.
- 100 SÓTÉR István, *i. m.*, 192.
- 101 EÖTVÖS József, *i. m.*, 304.
- 102 Uo., 151., 215–216.
- 103 Uo., 208.
- 104 Uo., 212.
- 105 Uo., 251.
- 106 Uo., 255.
- 107 Uo., 204.
- 108 Uo., 329.
- 109 Uo., 751.
- 110 Uo., 353.
- 111 Uo., 383.
- 112 Uo., 270.
- 113 Uo., 280.
- 114 Uo., 282–283.
- 115 Uo., 304.
- 116 Uo., 316., 329.
- 117 Uo., 340.
- 118 Uo., 519.
- 119 Uo., 531–532.
- 120 Uo., 512.
- 121 Uo., 538.
- 122 Uo., 545.
- 123 Uo., 548.
- 124 Uo., 534.
- 125 Uo., 511.
- 126 Uo., 521.
- 127 Uo., 543.
- 128 Uo., 548.
- 129 Uo., 219.
- 130 Uo., 227.
- 131 Uo., 228.
- 132 Uo., 235.
- 133 Uo., 512.
- 134 Uo., 543.
- 135 Uo., 685.
- 136 Uo., 675.
- 137 Uo., 410.
- 138 Uo., 434.
- 139 Uo., 413.
- 140 Uo., 472.
- 141 Uo., 646.
- 142 Uo., 673.
- 143 Uo., 645.
- 144 Uo., 421.
- 145 Uo., 474.
- 146 Uo., 489., 502.
- 147 Polgár Tamás szabadságlevelét lásd uo., 425–426.; Dózsa rendeletét lásd uo., 486–487.; Ollósi útleveleiből két helyen is megismerünk részleteket: a szabó maga ismerteti magyarul Frusináéknak, lásd uo., 421., illetve Óbesenyőn a kocsmában a harangozó fog „izzadva a deák oklevél olvasásához”, lásd uo., 489.

A szereplő jelleme az elbeszélés sorsa
Narratívaképződés és értelmezésbeli következményei
Reviczky *Apai örökségében*

A kerülő úthoz vezető út

Ha megpróbálunk, természetesen a teljesség igénye nélkül, valamiféle olvasástörténetet konstruálni arról, hogy Reviczky elbeszélői tevékenységéhez milyen előfeltevésekkel közelítettek, szembesülnünk kell a kritikusai véleményalkotás szélsőségeivel. A kortárs kritikusai befogadás, s talán ennek hatására a későbbi is, nem mulasztotta el számon kérni a romantikusnak tartott prózairói technikára jellemző sablonokat és jellemeket. Vád érte ezt a szépprózai törekvést túlzott, zolainak vélt naturalizmus, valamint a cselekmény motivátlanságai, avagy határozottan didaktikus motiválása miatt is. A szerző életeseményeinek művekben történő megjelenítésébe és ezek rekonstruálhatóságába mint a kritikusai közelítés adekvátságába vetett bizalom éppúgy a diskurzust meghatározó szempontnak bizonyult, mint a környezet, a társadalmi-szociológiai szituáció elemzésének előnyben részesítése. Mindenesetre abban nagyjából konszenzus született, hogy Reviczky epikusként nem tarozik az eruptív szerzők közé, mert „valóságanyaga és fantáziája korlátozott”.¹

A Reviczky-epikát illető ilyen jellegű közelítési szempontok az *Apai örökség* recepciójának alakulását is végigkísérték. Azonban ennél a műnél sajátos kontextualizálásra adódott lehetőség: az 1884-es keltezésű szöveg 1887-es változatának létrejötté, az ezt meghatározó és befolyásoló körülmények s az átírás lehetséges okainak vizsgálata ugyanis új közelítési szempontok bevonását tették lehetővé. Például annak tanulmányozását, hogy egyáltalán miért kerülhetett sor a változtatásokra, hozzájárult-e ehhez – és ha igen, hogyan – valamiféle külső (kritikai) készlet, mennyiben egyeztek a második kiadás szerzői *Előszó*jában említett bírálati szempontok szerinti felvetések, javaslatok Reviczky elbeszélői szándékaival. E kérdéskört tárgyalja Szilágyi Márton írása is, amely egyben rendkívül szubtilis áttekintését nyújtja a mű fogadtatástörténetének.²

Szilágyi recepciótörténeti vizsgálódásából is kitűnik, hogy a kritikai diskurzusban dominánsan elsősorban a mű kétféle műfaji, illetve regényírói hagyományhoz való kapcsolhatóságát próbálták igazolni: az értelmezések

kiindulási alapjául a Bildungsromannal és a turgenyevi elbeszélésekkel való összevetés szolgált. Azonban azok, akik felvetik a mű fejlődésregényként való olvashatóságát, rögtön differenciálnak is, gyanítva, hogy ennek a kötetnek/kötődésnek az applikálhatósága talán nem bír teljes relevanciával: Lőrinczy szerint: „Műfaja szerint fejlődésregény az *Apai örökség*, mégsem eléggé egy végből szabott és következetes”, Szilágyi pedig miután megállapítja, hogy fejlődésregény, érvel is ellene, felmutatván, hogy az átírás során módosult befejezés következményeként (a főszereplő nem lesz öngyilkos), a szöveg nem egy életút egészét jeleníti meg, gyengítve így a Bildungsromannal való összehasonlítás megalapozottságát.³

Ami a másik, a turgenyevi hagyományszálat illeti, főként a főhősként értelmezett Fejérházy jellemrajzára vonatkozóan alakult ki az az általános vélemény, hogy az elbeszélés a „fölösleges ember” egyik válfaját alkotja meg, tehát a szereplő nem szociológiai értelemben, hanem világértelmezése szempontjából tipikusnak tekinthető. Ezzel egyetért Szilágyi is, amikor jelzi, hogy Reviczky a „mű középpontjába olyan figurát illeszt, aki alkatilag képtelen a világ általános rendjében – amely kora társadalmi viszonyaiban konkretizálódik – elhelyezkedni”.⁴

E két a recepció-áttekintésből kiemelt szempont mellett érinteni kell még a zárlat-problematikát is, amelyre Szilágyi írásának végkövetkeztetését alapozta. Az elbeszélés zárlatát mint nyitott befejezést illető legtöbb hipotézis szerint az, hogy Fejérházy Tibor nem lesz öngyilkos a történet végén, művészi következetlenséget jelez, amennyiben a módosítás oka nem Reviczky elméleti-világnézeti beállítottságának tulajdonítható.

Az, hogy az e Reviczky-elbeszélés köré épülő kritikai diskurzusnak törekvése a művet az említett két, egymástól nem függetlenül kialakult hagyományhoz való kötődésben látni és láttatni valamiképp megragadhatónak, valamint hogy a befejezés módosításában művészi következetlenséget feltételez, sajátos, ám kissé ellentmondásos érdekelttségéről tanúskodik. Az első hagyományhoz való kapcsolhatóságról beszélve már utaltam arra, hogy a kritikai diskurzus kénytelen volt szembesülni hipotézisének megingathatóságával. A másik értelmezési előfeltevés, amely a műben a „felesleges embernek” mint a turgenyevi minta reprezentánsának a történetét véli felfedezni, szintén megkérdőjelezhetőnek tűnik: a későbbiekben ehhez szolgál kiindulópontul a Szilágyi-tanulmány már idézett megállapítása, amely a főszereplőt a világrendnek való megfelelésre képtelennek tartja.

Ami pedig azokat a kritikus magyarázatokat illeti, amelyek a regény zárlatában a művészi következetesség/következetlenség jeleit látják, feltűnő megosztottság mutatkozik: egy részük megkísérli feltárni a műbebejezés megváltoztatásának lehetséges okait, és ennek megfelelően gondolja el a főszereplő további sorsát, míg a többi értelmező, a regény egyéb gyengeségei közé sorolva a befejezés nyitottságát, inkább „csak” a főszereplő további

életútját, jellembeli sajátosságait elemzi. Vajthó László és Szilágyi Márton részben már említett magyarázata szerint Reviczky elméleti-világnézeti beállítottsága miatt került sor a változtatásra. Vajthó az, aki elsőként veti fel, hogy Reviczky humorelmélete felől is lehetne értelmezni a művet,⁵ és ez az utóbbi szerzőnél is visszhangra talál. Legalább annyiban, hogy ő is Reviczky elméleti következetességének megnyilvánulásaként, a világnézeti szempontoknak a kompozicionális aspektusokkal szembeni preferenciájaként értelmezi a befejezés megváltoztatását.⁶ Szilágyi végkövetkeztetése szerint Reviczky egy már meghaladottnak vélt poétikai és a hozzákapcsolt világnézeti hagyományhoz, a kiengesztelődés normájához fordul vissza, amikor főszereplőjét életben hagyja. A szereplő további sorsát illetően pedig a kritikus úgy vélekedik: „becsempészte a megjavulásnak, az erény visszatérésének illuzórikus ábrándját”.⁷ Azok a kritikusok, akik nem vonják be interpretációs szempontként a befejezés kérdését, a főszereplő későbbi életútját a hamarosan, főként öngyilkosság formájában bekövetkező halál perspektívájában vélik elgondolhatónak elítélve tehetetlenségét, és ennek implikációjaként, annak az életvitelnek a helyességét állítják, amelyet Burda magatartása jelelt meg a regényben.

A főbb értelmezések jelentéstendenciáinak vázolója alapján tehát úgy tűnik, hogy az olvasatoknak közös érdeke a főszereplő élettörténetének további alakulását illető állásfoglalás, és ezzel tulajdonképpen teljes mértékben a Reviczky által írt *Előszó* regényértelmezési „instrukciójának” engedelmessékednek. Reviczky ugyanis határozottan megjelöl egy értelmezési módot: „be akartam mutatni egy semmi tethöz erővel nem bíró, a munkától elszoktatott, tétlenül szemlélődő jellemet, anélkül hogy [...] szóalmat ébresszek iránta. Így kérem Fejérházy Tibort értelmezni.”⁸ (Kiemelés tőlem, K. E.) Talán ennek a nyilvánvaló szerzői intenciónak a hatására gondolja szinte kötelező érvényűnek a kritika, hogy állást foglaljon a főszereplő jellemét és (további) sorsát illetően.

De vajon ez az *Előszó*-beli túlzott határozottság, ez a meggyőző és felhívó retorika nem rejti-e, nem leplezi-e valaminek az elhallgatását? Nevezetesen, hogy maga az *Előszó* a bírálati kifogásokat tünteti fel a kisebb módosítások okaként, ám a „fő módosítást” (129.), ahogy a szerző is nevezi a főszereplő életben maradását, nem indokolja, noha pontosan ez az a változtatás, amelyre a regény első megjelenése után egyetlen kritikus megállapítás sem tett javaslatot, sőt, a főszereplő öngyilkosságát mint regényzáró pontot egyetlen bíráló sem tekintette problematikusnak.

Jelen műértelmezés sem tud eltekinteni attól, hogy Fejérházy figurájára, jellemének és sorsának alakulására összpontosítson, de nem azzal a céllal, hogy „továbbírja” élettörténetét, hanem hogy rávilágítson a regényszerveződés folyamatában kijelölődő kevésbé sem passzív szerepére, jellem és az elbeszélés-szerveződés kapcsolatára. Teszi ezt az előző olvasatokhoz képest

kerülőútnak minősíthető közelítéssel, útba ejtve a többi szereplő és az elbeszélő helyzetének és a közöttük feltáruló viszonyoknak a vizsgálatát is. Abban a reményben, hogy a mű szövegvilága alternatív válaszlehetőséget kínál arra a kérdésre, hogy miért folyamodott Reviczky a nyitott befejezés narrato-poétikai eljárásához.

A továbbiakban a narratív identitás-elmélet néhány felvetését megfontolva, a dolgozat a szereplők és az elbeszélő egymásról és impliciten magukról konstruált, illetve konstituálódott narratívájának vizsgálatát végzi el, hangsúlyozva, hogy ezek egymástól teljesen el nem különíthetők, szervesen összeforrnak egy narratív egységben. A narratív identitás-elmélet regényértelmezésbe bevonható pontjainak ismertetése után, a szövegben képződő szereplői narratívák közül a tanulmány először a Burda saját és Fejérházyról alkotott narratív konstrukcióját uraló szempontokra tér ki, majd a főszereplő élettörténeti narratívájának részleges rekonstrukciójára vállalkozik az elbeszélő, a többi figura reflexiói és Tibor önreflexiói tükrében. Végül pedig az elbeszélői retorika által leleplezhetőnek vélt előfeltevések szerint szervező-dő narrátori identitás mibenlétére kérdez rá.

Elméleti alapvetések

Az egyén identitásának narratív szerveződésével foglalkozó számos teoretikus közül két szerző írására támaszkodik a következő értelmezés. Az egyik MacIntyre *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány* című munkája.⁹ Az ő narratív identitás-elgondolása szerint: az, hogy kik vagyunk, életünk történetéből derül ki. A szerző a beszélgetéseket és általában minden cselekvést „színpadra vitt történetként” (enacted narrative)¹⁰ mutat be: szerinte a cselekvések és beszélgetések érthetőségét egy narratív egymásra következően belül határozzuk meg, tehát cselekvés és elbeszélés között az összekötő elem az érthetőség, értelmezhetőség jelöli. MacIntyre evidenciaként kezeli, hogy életünk történetének hasonlóképpen vagyunk szereplői, mint ahogy a fikcióként számon tartott irodalmi elbeszélések szereplői jutnak a történetben szerephez. A közöttük rejlő különbség tehát „nem cselekvésük narratív formájában van, hanem hogy mennyire szerzői ennek a formának és ezeknek a tetteknek”.¹¹ A szerző alapvetéseinek továbbgondolása az irodalmi elbeszélések vizsgálatánál is szempontul szolgálhat. Egyrészt olyan alapvetésekre gondolok elsősorban, amelyek a személyes identitás és a jellem, másrészt a történet és szereplő viszonyának kérdését érintik.

MacIntyre véleménye szerint: „a személyes identitás pontosan a jellem egysége által előfeltételezett azonosság, a jellem egységét pedig az elbeszélés egysége követeli meg”.¹² Az én-mivolt (énség) egyik meghatározó eleme tehát a jellem egysége, míg a másik determináns a másokkal való korrelatív viszonyban jelölődik, nevezetesen, hogy a jellembeli egység feltételezhetőség-

ge alapján a narratív én beszámoltatható cselekedeteiről, és neki is joga van beszámoltatónak lenni. Ezáltal a narratív én-ek története sajátos módon összefonódik, és kölcsönhatásba kerül egymással.

Ami a történet mint élettörténet-elbeszélés és szereplő viszonyának kérdését illeti, MacIntyre hipotézise az, hogy mivel az emberi életet egységként gondolja el, mégpedig olyan szekvenciaként, amelyben kezdet, közép és befejezés hármasa körvonalazódik, az egység egyben egy narratív keresés egysége is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az elbeszélő történet megköveteli a (cselekvés)történet és szereplő egységét,¹³ másrészt azt implikálja, hogy az elbeszélésként értett keresés alakulásában, változásában jelölődik ki mind a keresés célja, mind a szereplő ebben betöltött szerepe. Ezért beszélhet MacIntyre a keresésről nevelődési és önmegismerési folyamatként. Vizsgálódása erkölcselméleti érdekeltségű, s így nem koncentrált határozottabban az irodalmi fikcionális szövegek bevonhatóságára.

Paul Ricoeur az, aki pontosan a fikcionális elbeszélések felől közelítve jutott a narratív identitás-elmélet fentebb körvonalazott kérdéséhez: a *Temps et récit* III. kötetében vázolja koncepcióját, amelynek explikátuma a *Soi-même comme un autre*; konkrétan a narratív identitásról az 5. és 6. fejezetben beszél.¹⁴ A tanulmány a későbbiekben elsősorban ez utóbbi írásra fog hagyatkozni, mert ez már számot vet a macintyre-i elméleti variánssal is.

Ricoeur legfőbb kifogása a narratív identitás-elmélet e koncepciók változával szemben, hogy MacIntyre olyan mértékben nem lát áthidalhatatlan szakadékot megélt élettörténet, avagy életvalóság, valamint elbeszélői történetmondás között, hogy „számára nem merülnek föl az élet fikció általi refigurációjának gondolatához kapcsolódó nehézségek”.¹⁵ Szerinte túl problémátlanul kezeli azt is, hogy valóban számolhatunk egy egységes élettörténettel, amelyet kezdete és vége jelöl ki.

Ricoeur, mivel korántsem látja differenciálatlannak megélt élettörténet és elbeszélő élettörténet viszonyát, olyan elmélet kidolgozásán fáradozik, amely hangsúlyosabbá teszi e viszony tagjainak különeműségét. Azt állítja, hogy az élet elbeszélő egységében „a meseszövés és az élő tapasztalat közti ingatag keveréket kell látnunk”,¹⁶ hiszen ezzel a(z élet)konstrukció is szerephez jut. Ricoeur tehát kiterjeszti MacIntyre elméleti alapvetését, azzal helyezve tágabb érthetőségi horizontba, hogy a történetmondásként értett elbeszélés szerkezetének életvalóságra való alkalmazását javasolja. Ezt az el-sajátítás (appropriation) dialektikus megértésének nevezzi, és elsősorban szöveg és olvasó viszonyában, de akár fikciós művek szereplői közötti viszonylatban is, tehát az irodalmi alkotások imaginatív terében létesülő szereplői élettörténetekre vonatkoztatva is határozottan megragadhatónak véli. Azt jelenti ez, hogy a mű fikciós világában megjelenített narratív variánsok mint élettörténet-képzetek elbeszélhetőségi „recepttel” szolgálhatnak az olvasó számára saját életvalóságát, vagy a szereplők „életelbeszélését” illetően: pél-

dául az elbeszélések narratív szerkesztettsége elsajátíttatja egy (élet-, család-stb.) történetkezdés lehetséges narratív formáit.

A történet mint narratíva által megkövetelt egység, tudniillik a (cselekvés)történet és szereplő együttmozgásának egysége mind MacIntyre, mind Ricoeur elméletében szilárdnak bizonyul. (Ennek az elméleti alapvetésnek a Reviczky-regény értelmezési horizontjában felmerülő következményeire az elbeszélői narratíva vizsgálatánál térek vissza.) Felvetődik azonban a kérdés, hogy ha mindezek következtében az események elbeszélhetősége a narratív formák függvényében sokszorozható, és a formák más-más szerepeket jelölnek ki az eseményt megelőnek, elbeszélőnek, akkor mi garantálja, hogy a kijelölt szerepek változásai ellenére az, akiről, illetve akinek az életéről a narratíva keletkezik, mégis önmaga marad a narratíván belül is? Ricoeur ezen a ponton jut el, igaz, más aspektusok vizsgálata következményeként, mint MacIntyre, az elbeszélő azonosság, illetve szűkebb értelemben véve a jellem kérdéséhez.

A *Soi-même comme un autre* Bevezetésében két identitás-értelmet különít el annak függvényében, hogy vajon azonos értelmű-e a latin *ipse* (soi-même, self, selbst) és *idem* (même, same, gleich). Ez utóbbi a szerző terminológiájában az *ugyanazonosságot* (mémété) jelöli, amelyet a nyugati kultúra szubjektumfilozófiai tradíciója a személyes identitás szinonimájának tekintett. A másik identitás-értelem pedig az *őmagaságot* (ipseité) jelenti.¹⁷ Míg az *ugyanazonosság* az összehasonlítás kontextusában használatos és két vagy több közös hasonlósági elem alapján létesül, időben *állandó* lényegi azonosságként értelmeződik, az *őmagaság* nem foglal magában a személyiség egy állandó magjára vonatkozó előfeltevést: ez az időben teremtődő, azaz *változó*, alakuló azonosság (ipse), a mindig éppen aktuális én-én-voltának (énség) a megőrzése¹⁸ és felmutatása. A két identitás-értelem meghatározása is mutatja, hogy a francia teoretikus az identitás fogalmi artikulálását elképzelhetetlennek tartja a temporalitás szempontjának bevonása nélkül. Az identifikáció implicit előfeltevést az észlelő részéről a megszakítatlan folytonosságban látja kijelölődni. Ezek alapján egy időbeli állandóság-elvet posztulál, amely rámutat a két identitás-verzió közötti különbség lényegére: az időbeli állandóság hipotézise az *ugyanazonosság* esetében beláthatóbbnak tűnik, mint az ipse-identitás esetében, hiszen az előbbiben az identitásként-észlelés konstans elem(ek), főként külső jegy(ek) észlelési dominanciáján alapul. Az *ugyanazonosságot* mint identifikációs alapot tehát ilyen külső jegyek időbeli változatlanóságának újrafelismeréseként magyarázza Ricoeur.

A személyes identitás időbeli állandóságára vonatkozó kérdés megválaszolásánál Ricoeur a *jellemről/karakterről* és az *adott szó megtartásáról* mint az én magáról való beszédének két időbeli állandóságmodelljéről szól. Alaptézise szerint a jellem/karakter olyan megkülönböztető jegyek (diszpozíciók) készlete, amelyek lehetővé teszik az egyén reidentifikálását. Az újrafelisme-

rés folyamata során a változó ipse-identitás „háttérbe szorul”, átfedésbe kerül az idem-identitással, emiatt úgy tűnik, hogy a *jellem* fogalma az *ugyanazonosság*hoz erősebben kötődik.

Az *adott szó megtartásának* esete ezzel szemben az én énségének, *őmagaságának* (ipse) állandósága és az *ugyanazonosság* (idem) állandósága közötti végtelen hézagot jelöli, mert például egy ígéret performativitásának alapja az, hogy a beszélő az ígéret pillanatában akkori *énségének* az ígéret teljesítése idejére való „visszatértét” vagy addigi „fennmaradását” is bejelenti. Így ez inkább az *őmagasághoz* kapcsolható variáns.¹⁹

Azonban, mint ahogy maga a szerző is jelzi, a fikcionális szövegek értelmezésébe történő bevonás szempontjából a *jellem*-modell sokkal termékenyebbnek tűnik az *adott szó megtartása* időbeli állandósági modelljénél. Mégpedig azért tűnik annak, mert az *ugyanazonosság* és hozzárendelt időbeli állandóságmodellje, a *jellem* – minden egységesítő és egységességet sugalló jellegük ellenére – az elbeszélésekben a maguk dinamikájában, tehát változóként is megmutatkoznak. Amennyiben Ricouer a *jellemet* diszpozíciók készleteként definiálja, ez mindenképp involválja két fogalom közelebbi vizsgálatát: a) a (meg)szokását, és b) a szerzett identifikációkét.²⁰

a) Minden (meg)szokás létesít egy olyan karakterbeli jellegzetességet, amely alapján a személy/szereplő *ugyanazként* újranelismerhető, így a (meg)szokásnak az identitás részeként való újabb és újabb (f)elismerése a *jellem* egységesként észlelésének megerősödését, megerősítését szolgálja, tehát hajlamos elfedni a változásokat, újításokat. Ez a leülepedés-jelleg (sedimentation) ruhazza fel a karaktert az időbeli állandóság látszatával.

b) A szerzett identifikációk készletének vizsgálatánál a francia szerző viszont az újító és változtató jegyekről beszél. Az *ugyanazonosság* alakításába itt lép be ugyanis a „másik”: ez lehet személy vagy közösség, akiknek identitását nagymértékben szintén olyan hasonló érték-, norma-, ideál-, modell- és hős-azonosítások építik fel, amelyek önelismerésüket segítik. A „másikkal” való találkozás a *jellem/karakter* számára egy bizonyos lojalitáselem megjelenésének kényszerét hívja elő, ilyenkor az egyén *őmagasága* mint az állandót újító, módosító, átértelmező elem „jut szóhoz”.

Ezek alapján elmondható, hogy mind az internalizáció (alapja a megszokás) folyamata, mind az (szerzett identifikációkhoz köthető) újítás (innovation) – leülepedés (sedimentation) dialektika figyelmeztető jelként funkcionálhat: jelzik a *jellem* történetbe íródott/íródó állapotát. A karakter egyszerűsödik a történet által és hozzátapad a történethez. Így válik érthetővé, „hogy a *jellem* stabil pólusa narratív dimenziót tartalmaz, s ez kitűnik a »karakter« kifejezés használatában is, mikor egy elbeszélés főhősét így nevezzük”.²¹ Értelmezésem szerint ez azt jelenti, hogy amint a személyes identitás *ugyanazonosság*-oldala ki lesz téve a „másik” identifikáló hatásának, ez az *őmagaságot*, azaz a változó identitásjellegét megnyilvánulásra készíti. Ezen a ponton el-

kerülhetetlenné válik a narráció „közbelépése”, amely a személyes identitást alakulásában is egységesnek tételezve írja tovább. A narráció dimenziójának ilyen jellegű megjelenésére történő reflexió készíti tehát Ricoeur-t az *ugyanazonosság* és az *őmagaság* – amelyek hangsúlyozottan absztrakciós modellezés szerint képezik a személyes identitás két végétét – között egy harmadik identitás-variáns, a narratív identitás feltételezésére. Hipotézisének az irodalmi fikciókban megjelenített elbeszélte identitással kapcsolatos, s így a jelen interpretációt leginkább érintő lényege az, hogy a szereplői narratív identitásnak, amely az elbeszélte történet alakulásával összhangban képződik, Ricoeur sajátos közvetítő funkciót tulajdonít. Ehhez az elbeszélte azonossághoz a szereplő részéről mindig valamilyen időbeli állandóság-keresés társul (vö. a narratív identitást MacIntyre is keresésként definiálta), mert az azonosság csak időbeli viszonylatában nyerheti el önazonosságát. A narratív identitást tehát közvetítésnek tekinti Ricoeur, amely dialektikus mozgás formájában nyilvánul meg az azonosság két fajtája, az *ugyanazonosság* és az *őmagaság* között.

A narratív identitás mint közvetítő funkció a különböző narratív formákkal kölcsönös viszonyban áll: mind ezeket a narratív formákat, mind pedig a narratíváknak megfelelő nyelve(ke)t/nyelvezete(ke)t a magáról, másokról, a világról narratívát alkotó szereplő főként az elsődleges szocializáció, valamint az internalizáció során sajátítja el. Ugyanis így tudja, vagy nem tudja magát egy kollektív identitás részeként elbeszélni. Így a narratívának (bárholgyan szerveződjön is) leleplező funkciója is van: az önmagát vagy másokat elbeszélő kulturális-nyelvi megelőzöttségét leplezi le.²² Az *Apai örökségben* körvonalazódó szereplői és elbeszélői narratívák feltérképezése során tehát az említett identitás-értelmek és a narratív formák viszonyát vizsgálom.

A Burda-féle életminta: társadalmi (ön)narratívába ékelődve

Noha tulajdonképpen Burda ön- és Fejérházyra vonatkozó reflexióinak száma igen csekély a regény szövegében, mégis a főszereplő narratívájának és élettörténetének alakulására való jelentékeny hatása miatt, valamint e reflexióknak a kialakuló narratívák feltételezett hierarchiájában betöltött domináns helye miatt mindenképp jogosnak bizonyul a vizsgálatuk.

A kritikai értelmezések többsége elvégzi a két fő szöveg képviselőinek tekintett Burda és Fejérházy figurájának összehasonlítását – főként jellembeli és életvitelbeli különbségekre koncentrálna –, de hasznos lehet, ha egy másik aspektusból is elemezzük őket, azaz ha nemcsak különbségeket körvonalazzuk, hanem a narratíváikban rejlő hasonlóságokat is: így a differenciák is más fénybe kerülhetnek. A szereplők életelbeszéléseiben rejlő egyezések nem csupán az értelmezői játéktér kiterjesztéséhez járulnak hozzá jelentős mértékben, hanem tulajdonképpen ezek teremtik meg a két szöveg párbe-

szédbe lépésének lehetőségét. Az első ilyen egyezés „Az ember jelleme az ember sorsa” állítást érinti: a műben kétszer hangzik el ez a kijelentés: a narrátor egyszer a Tódor fejtegetéseihez utalja, majd Tibor búcsúlevelének végén jelenik meg újra. Vajon minek tulajdonítható az, hogy mindketten életmágyarázatuk részeként tudják kezelni ezt az állítást? A második egyezés a narratívák szerveződéseinek pretextusait illeti. A pretextus fogalma hagyományviszonyt jelöl: itt egy narratíva viszonyát egy előző, szöveggént (is) értett (narratív) hagyományhoz, avagy bizonyos hagyományt legitimáló, akár intézményesen kiemelt szöveghez és a hozzátartozó „eszményhez”.²³ A narratíva reflektált kötődést jelölő, ámde azt átértelmezve distanciát is teremtő dialógusba lép a megelőző szöveggel: ennek eredménye egy vagy több, az előző szöveget markánsan meghatározó jegy, konstitutív elem új narratívába való beléptetése, például ha egy eseményre vonatkozó értelmezés egy fikciós elbeszélés történetindító technikáját mintaként applikálja, vagy ha egy kanonizált szöveg motivációs eljárását építi be. Ilyen életelbeszélést létesítő pretextusként értelmezhető mind Fejérházy, mind Burda életreflexióinak ó- és újszövetségi szöveghelyekre, a sors- és nemezisfogalomra, a gondviselés-hitre és ezek legfontosabb implikációjaként: világrend tételezésére való utaltsága.

Ezek a fogalmak a nyugati kultúrában közösnek tételezett nagyelbeszélés alapját képezték, illetve képezik, s narratív komponensei – mint minden nagyelbeszélései – az egyéni életnarratívumba beépülve létfontosságúak lehetnek az énről való beszámolás és beszámoltathatóság valóságosságának megteremtésében.²⁴ Az én-narratívum beíródása egy közös nagyelbeszélésbe legitimáló erővel bírhat mind az én, mind a közösség elbeszélésére nézve. Az én-elbeszélést a felépítésére és tartalmára egyaránt vonatkozó konvenciók előzetes struktúrája vezérli, az egyén e struktúra szerint, annak elemeit alkalmazva vagy nem alkalmazva, szervezi saját életnarratívája, életviteli reflexiói szövegét, tehát ez irányultságot és koherenciát ad az egyéni narratívumnak. Amennyiben „bizonyos szekvenciák nagymértékben közösek a kultúrán belül, úgy lassan kirajzolódhat a lehetséges én-ek egy »szótára«, az identitást író történetformák száma behatárolhatóbbá válik, s ez azt jelenti, hogy a „kultúrák bizonyosfajta identitásokat, narratívákat bátorítanak, másokat pedig elleneznek”.²⁵ Úgy gondolom, a Reviczky-regény egy társadalmi preferenciarendszer mechanizmusának működését, illetve működésképtelenségét tematizálja, amikor szinte képletszerűen jeleníti meg, hogy milyen énelbeszélések számíthatnak, illetve nem számíthatnak a társadalom bátorítására.

Mivel annak részletes feltérképezése, hogy az egyén szerepe és helyzete a XIX. századi – annak is elsősorban a második felére vonatkozó – magyar filozófiai, eszmetörténeti, irodalmi diskurzusban hogyan kontextualizálódik, jelen tanulmány kereteit meghaladó vállalkozás lenne, csupán az e kérdés-

körben kialakult vélemények konszenzuálisnak mondható következtetéseire utalhat. Elsőként arra, hogy az, hogy a XIX. századi magyar irodalmi, irodalomkritikai diskurzus a művekbeli figurákat véleményezve milyen identitásokat, narratívumokat bátorít, szoros kapcsolatot mutat a hol implicit, hol reflektált, kifejtett formában artikulálódó (világ)rendképzetekkel, valamint azzal, hogy a jellemek a társadalmi hasznosság szempontjának milyen mértékben felelnek meg.

A kor irodalomkritikai diskurzusa egy sokféle differenciált változatban megjelenő, de alapjait tekintve közös eszmény jegyében nyilvánul meg: közösségi és evolúciós: művekbeli reprezentációja a fennálló világrend igazolását szolgálja.²⁶ Evolúciós jellege, mint ahogy arra Dávidházi Péter rámutat,²⁷ kétféle elméleti tendenciához köthető. Az első filozófiai alapú (Hegel) és inkább a század első felében uralkodó, a másik empirikus gyökerű és a szabadságküzdelem bukása utáni periódusra jellemzőbb történelem- és világszemléletet kínál. Míg az elsőnek affirmatív célja, hogy a történelemben azt, ami az egyén számára hanyatlásnak tűnik, a transcendens pozíció tételezésével fejlődési folyamat részeként tegye elgondolhatóvá, az empirikus fejlődéseméletnek ez nem válik releváns szempontjává. A két tendencia közös alapját és tétjét azonban a rendhez, rendezettséghez való alapvető ragaszkodás adja: „Nagyon erősnek kellett lennie e meggyőződésnek, a rendezettség mindenek fölötti vágyának, ha még az idegen önkényuralmi rend viszonyai közt sem húzódott vissza a kimondhatatlan, éppen nem időszerű, vagy egyenesen szégyellni való érzelmek rejtekébe.”²⁸ Ezért is nyilvánulhat meg a legtöbb művészetfelfogásban (Arany, Kemény, Gyulai, Erdélyi) a művészet rendező, domesztikáló, határokat kijelölő szempontja az egyik legfontosabb kritériumként. Ennek jegyében fogalmazódnak meg bizonyos, a műalkotást illető normatív kritériumok, vagy ahogy Dávidházi Péter nevezi, a „kiengesztelődés normája”.²⁹ Ennek ábrázoláskritikai, tárgy- és hatáskritikai, valamint világnézeti vonatkozásai vannak. E két utóbbi áll szoros összefüggésben vizsgálódásunk tárgyával, a megoldás vagy zárlat kérdésével: e norma szerint a történet lezárásának megnyugvásérzetet „kell” keltenie a befogadóban. Ezért fontos, hogy a megoldás olyan világnézeti aspektust hangsúlyozzon, amelynek pozitív előjelű affirmatív, értékjelölő szemléleti jellege van. A Világos utáni periódus kritikai konszenzusa szerint tehát az irodalmi műveknek nemcsak létértelmező, hanem létigenlő funkciót is tulajdonítottak. Vagyis a kiengesztelődés normájának megfelelő mű megoldása, zárlata a harmónia, egyfajta világrend helyreállítását, a(z el)rendezettség érzését volt hivatott erősíteni. A világrend mint erkölcsi világrend, továbbá a végzet, fátum fogalmak összekapcsolódása a predesztináció fogalmával laicizáltabb, viszonylagosabb, egyénítettebb értelemben jelennek meg: a predesztináció és a gondviselés a mindennapi életre átértelmezve gyakorlatibb, az életvitelt magyarázó, igazoló konkretizáltabb alapként artikulálódik, s

egy olyan emberkép megfogalmazásának alapjául szolgál, amelyet Dávidházi „határoltnak” nevez.³⁰ Ezen embereszményt tételezve az egyénnek saját határait belátva képesnek kell lennie arra, hogy lemondjon önnön, a rendet sértő érdekeiről, hiszen a harmónia és rend nevében hozott áldozat, az egyéni munka, a hivatás,³¹ a saját körben maximális hatékonysággal kifejtett tevékenység³² soha nem bizonyulhat értelmetlenné és eredménytelennek. A szabadságharcától a kiegyezésig (vö. a regény cselekménye 1869-től indul) terjedő időszakban dominánsan van jelen ennek az embereszménynek, ezeknek a jellemvonásoknak a méltatása, de később is fontos marad a jelen és jövő munkával való alakíthatóságának és az ezzel járó felelősségvállalásnak az aspektusa. Tehát a kiengesztelődés normájának nem az erkölcsileg feddhetetlen főhősről szóló történet felel meg, hanem a szenvedő és küzdő emberé, amely részvétet és szánalmat kelthet a befogadóban. A szenvedélyes, álmódzó és munkátlan életvitel ellenpólusaként a józanul helyzetét felmérő, lehetőségeit tevékenyen kihasználó, magát a világrendnek alárendelő ember életmintája rajzolódik tehát ki idealizált emberként, s ezt a mintát a társadalom és az irodalmi diskurzus egyaránt bátorítja.³³

Az *Apai örökség*ben megjelenő Burda életvitelét és életreflexióit működtető előfeltevései alapján elmondható, hogy szólama a fentebb vázolt, a társadalmi hasznosság szempontjának megfelelő, s így a társadalom által ösztönzött eszménnyel rokonítható, sőt annak egy már-már végletekig letisztult és koherens narratíváját reprezentálhatja.

Burda ételbeszélésének alapját, mint már szó volt róla, egyrészt bibliai, pontosabban újszövetségi pretextus (Mt 7,7–8) jelöli ki: „a biblia is azt mondja, hogy csak a zörgetőnek nyitják meg az ajtót” (186.). Ennek fényében tárul fel egy olyan életvitel és annak narratívája, mely szerint az ember sorsáért, életéért tetteivel felelős lény, akinek saját életkörén belül minden adandó életlehetőséget ki kell használnia, mert csak így válik képessé és méltóvá sorsa alakítására és javítására, a sikeres élet elérésére és megélésére: „Ha nem mozog, nem keres, nem is fog semmit találni.” (186.) Ez az életprogram metafizikai jegyeket magán viselő narratívákon, alapokon nyugszik és nyer igazolást: feltételez ugyanis egy olyan világrendet, amely igazságosan mindenkinek azt a sorsot juttatja, amelyet saját és mások életéhez való viszonyában és viszonyával kiérdemel (vö. „Mindenki megérdemli sorsát, s a földön nincs sem üldözött ártatlanság, se porba tiport érdem, se diadalmaskodó vétek” [196.]). Ezek alapján a Burda ételbeszélését irányító leglényegesebb szempontként olyan világrend tételeződik, amelynek általános érvénye van és igazolja az ember étletterének, a társadalomnak éppen fennálló szerkezeti, erkölcsi-normatív jogosultságát, ugyanakkor megjelöli azokat a határokat, amelyek ellen lázadni az egyén számára nem ildomos. Tehát világrendfogalmának érthetősége a társadalmi rend fogalmiságától válik függővé, azzal kerül átfedésbe. Narratívájában azzal az előfeltevéssel él, hogy az élet becsü-

lése és az egyre jobbra való törekvés elnyeri jutalmát. Ebben az élethorizontban ezek szerint a jelen és a jövő perspektíváinak van jelentősége, s ezért számít bűnösnek és érdemli ki a büntetését az, aki, mint Tibor, nem cselekszik, csak kontemplatív tevékenységet folytat. Tódor narratívájában a cselekvés kötelesség, felelősség- és becsületbeli kérdés (vö. azt veti Tibor szemére, hogy „annyira sem becsüli az életet, hogy becsülettel végigélje” [196.]). Az, hogy ez a narratíva egy olyan identitásként beszéli el Burdát, aki számára a cselekvés elsőrendűsége dominál, mégpedig a „jó” felé irányultságával (vö. a világrend abszolút jósága előfeltevésével él, hiszen azt mondja, hogy az egyént sújtó rossz nem a „világrend ferdeségét”, hanem az egyéniség elhibázottságát jelenti [197.]), valamint az, hogy felelősnek érzi magát életével és másokkal szemben, és életének megélését kötelességnek fogja fel, arra mutatnak rá, hogy Burda alapvetően egy metafizikai érdekelttségű etikai világlátás és annak társadalombeli konkretizációja horizontjából ítéli meg saját és Tibor elbeszélt élettörténetét és az általuk konstruált identitást.

Továbbá Tódor részéről a világgal való kapcsolat mint kölcsönösségen alapuló viszony elgondolása (vö. azt veti Tibor szemére, hogy elvárja, a „világ” törődjön vele, de ő nem „hederít a világra” [196.]) azt jelzi, hogy az ő sorsa mások sorsával való összefüggésében nyer értelmezést. Tódor sorsfogalom-értelmezése szerint a sors jól körvonalazható jövőbeli alakulástörténettel rendelkező zárt egészként, mintegy önazonossága kifejezéseként interpretálható, amely ugyanakkor saját keretein belül sorsösszefüggésekben dinamikusan formálható és formálódó az esetleges sorsesemények kihívásának való megfelelés szerint. Ez a sorsfogalom-értelmezés az elbeszélt önazonosságot is dinamikusságában gondolja el, ezért él Tódor azzal a feltételezéssel, hogy párbeszédük után Tibor változtathat életvitelén: „okosabban intézheted további életed” (197.). Ha a ricoeuri narratív önazonosság-meghatározásból indulunk ki, amely azt az *ugyanazonosságként értett jellem és az ömagaság* közötti dialektikában véli megragadhatónak, Tódor Tiborral közös második pretextusában, „Az ember jelleme az ember sorsa” állításában szereplő jellemfogalom megközelítésénél elmondható, hogy ez a jellemfogalom inkább a Ricoeur által említett két önazonosság-véglet között gondolható el. A változó elem megjelenése azt jelzi, hogy nem pusztán az *ugyanazonosság* értendő rajta, hanem a narratív identitás is.

A világrend, a sors és a jellem olyan konzisztens összefüggésrendet képez, amely az élettörténeti narratívairódás horizontjába egységesítő elemet visz. Ezért értelmezhető a Burda szólama szinte sematikusan egyszerűnek.

Összegzésként tehát elmondható, hogy Burda narratívája olyan mintanarratívaként értelmezhető, amely a társadalmi hasznosság szempontjának megfelelően artikulálódik. Ez egy letisztult, koherens, saját szövegezését, az életvitelt és cselekedeteket egy központi szempontnak alárendelő, s így működőképes narratívaként jelenik meg. Ami a jellem alakulását, alakíthatóságát

gát illeti, azt a társadalmi elvárásokhoz igazíthatónak, szinkrón viszonyban módosíthatónak gondolja el, azaz a ricoueri terminológia szerint nála az *ugyanazonosság*ból szükség esetén kimozdítható, tehát narratív identitásként is értett identitásról lehet beszélni.

Ami narratívája társadalmi megítélését illeti, egy ilyen egységes narratíva – s mivel a narratív egységesülés jellembeli egységet ír meg – egy ilyen egységes jellem alapján, az ő figurája a társadalom, a társaság számára ugyanazon jegyek szerint állandóan újrafelismerhetőként, azaz *ugyanaz*ként értelmeződik. S ez a társadalomnak éppen megfelelő identitásváltozat, hiszen érdekeltsege az, hogy mindig ugyanúgy tudja értelmezni az egyént és annak szerepét. A tulajdonképpen kissé ellentmondásos burdai narratíva (hiszen saját narratíváján belül változtathatónak, változónak gondolja el az identitást, de a társadalomban magát *ugyanaz*ként, egységes jellemként jeleníti meg) mégis azért tűnik koherensnek, jól szervezettnek és működőképesnek, mert a változtathatóság alapjának a társadalmiság, társasság szempontjait gondolja. Amennyiben narratívájában, vagy az aszerint szerveződő életvitelében „hiba” keletkezne, életelbeszélését olyan szempontok alapján próbálná újraírni, hogy visszaírja magát egy a társadalom által batorított identitás-narratívumba.

Egy sors és más semmi (?)

Fejérházy narratívájának feltérképezése összetettebb feladatot jelent, mert a Burdáéhoz hasonló narratív koherenciáról az ő esetében korántsem lehet beszélni, már csak azért sem, mert tulajdonképpen narratívakeresés zajlik. Életelbeszélése elemei egyrészt explicit formában, azaz dialógusaiban és a búcsúlevelében megjelenő reflexiói, másrészt elbeszélte monológjai, valamint az elbeszélői magyarázatok alapján körvonalazhatók. Hiszen a narrátor Fejérházy tetteire és magáról alkotott elbeszélésére, valamint annak pretextusaira folyamatosan reflektál. Ebből fakadóan elkerülhetetlen, hogy a tibri (ön)elbeszélés jegyeinek vizsgálata során a Tódor elbeszélésével közösnek tételezett pretextusok mellett ne vizsgáljuk meg – akár Tibor, akár az elbeszélő által bevont – más (ön)elbeszéléselemeket is.

Arra, hogy a főszereplőnek, Fejérháznak a kritikai diskurzus a műbeli vélt passzivitása alapján milyen jellembeli sajátosságokat tulajdonított, már történt utalás. Az erről kialakult konszenzus teljes összhangban áll az *Előszó*-ban található szerzői állásfoglalással, amely „semmi tethez erővel nem bíró, munkától elszoktatott [...] tétlenül szemlélődő jellemként” mutatja be a főszereplőt. Ehhez az általános elítélő véleményhez társul a főszereplőnek a „főlöleges ember” mintáján alapuló elgondolása. Azaz mint olyan emberé, aki nem találja helyét „a világ általános rendjében”. Amennyiben sor kerül Fejérházy élettörténeti narratívájának bemutatására, talán igazolást nyer,

hogyan ebben az esetben a „fölösleges ember” kritikusi előfeltevése nem működtethető minden kitétel nélkül.

A főszereplő jellembeli és élettörténeti alakulására vonatkozó önreflexiók, az arra történő elbeszélői utalások a történetelmondásban az apa halála után, illetve akkor jelennek meg, amikor Fejérházy Völgyesdre kerül tanítós-kodni. Ekkor válik emberkerülővé, s magányában elkezdi naplót vezetni „a világról, az emberekről, önmagáról” (159.). Ez jelölheti az élettörténetére vonatkozó reflexív narratívakeresés kezdetét (vö. Schopenhauert olvas). A völgyesdi életszakasz ideje alatt, illetve közvetlenül utána konstruálja azt a narratívát, amelyet több-kevesebb átértelmezéssel és újraírással élettörténetének magyarázataként, megokolásaként elfogad és vall még a búcsúleveleiben is. Ebben a narratívában egyrészt megjelenik egy sajátosan értelmezett és profanizált metafizikai horizont, hiszen szövegszerűen kimutatható, hogy narratívái szövegezésének alakulástörténetében a bibliai idézetek nála is pretextusokként funkcionálnak. Másrészt a metafizikai magyarázatadás nála is implikálja valamilyen világrend feltételezését, illetve az abban való elhelyezkedés, helytalálás igényét. Ez lesz Tibor saját sorsára vonatkozó történetének is az alapvető érdekeltsege.

Az, hogy milyen általa feltételezett világrendben tudja magát elgondolni a völgyesdi időszakban a megélt szerelem előtt és alatt, a következő, iróniától sem mentes narrátori szövegből vett idézetek implikációi révén válhat megragadhatóvá: „Bizonyos jóleső megbékülést érzett sorsával, a világgal és önmagával. [...] Érezte, hogy a nagy természetnek ő is egy része”; „Aki felruházta a mezők liliomát, majd gondoskodik róla is” (161–162., 170.), (Mt 6,28–30). Ezek előzményeként értelmezhető az, hogy már a reflexív narratívakeresés előtti időszakban, gyermekkorában is „akkor érezte magát legjobban, ha a hegyeken és erdőkön, [...], egyedül kóborolhatott; elvadult és húzódtott az emberektől” (134.). E szöveghelyek rámutatnak arra, hogy Fejérházy világrendfogalma a narratívairás kezdeti szakaszában a Burdáéhoz hasonlóan általános érvényűnek gondolt, az isteni jószág irányítóelve által működőnek posztulált egység, ám a természettel való harmóniában élés gondolata a természeti rendként való értelmezését erősíti, szemben a Tódoréval, aki a világrend fogalmában valószínűsíthetően a társadalmi rendét írja bele.

Az Ágnestől való elválás után növekszik az életreflexiók száma, illetve az addigi sorsalakulás-konceptió módosításának kényszere. Tibor Ágnesnek szóló levelében az elbeszélői közlés szerint közös boldogságuk akadályaként a nevelkedésükben rejlő különbségeket jelöli meg. Ez azt jelzi, hogy a narratívaalakítás szembesülni kénytelen azzal, hogy a gondviseléshit általa értelmezett változatával és a hozzárendelt affirmatív erővel bizonyos élettörténeti események nem okolhatók. Ezen a ponton a Tibor-féle narratívaképzés a pozitív életalakulás gondviseléshittel való magyarázata mellé a negatív élettörténetek magyarázataként elsőként beemeli a továbbiakban a

narratíva szerves részét jelentő, sőt szinte eluráló szocializációs szempontot, amelyet a jellem kialakulásáért is felelősnek vél. Önelbeszélésében a szocializációs aspektus megjelenése jelzi, hogy Tibor bizonyos, az elsődleges szocializáció során (ez a regényben részéről végig reflektálatlan marad) elsajátított narratívákat, illetve narratívafozslányokat visz tovább és hangsúlyoz saját élettörténetére vonatkoztatva. Gyermekkori szocializációs hatásokról beszélve több szocializáló fél is megjelölhető, bár saját narratívája egyiknek sem artikulálódik a szövegben, viszont élettörténetüket alakító szempontokra néhány megidézett dialógusból és bizonyos elbeszélői kommentárokból következtetni lehet. Ilyen szocializálóknak minősíthető az apa, Vilma, a Sármezey házaspár. Az apa életvitelével a munkát, kötelességet el/megvető férfi mintáját nyújtja a fia számára, életalakulása háttérben ő is determináló transzcendens erőket feltételez (igaz, nem túl reflexív módon), az isteni jó-ságot és a sorsot: „Jó az Isten, nem hagyja el azokat, akik bíznak benne” (148.), „Szegény ember ott ragad, ahova a sors kereke ledobja” (147.), de ezek a reflexiók a narrátori ironiának köszönhetően kimondásuk után rögtön más relevanciát nyernek: „A szegény ember, akit a sorskerék Budapestre dobott, azért jól élte világát.”

Vilma életvezetése nyilvánvalóan hasonló ehhez, de nála megjelenik, elsősorban akkor, amikor veszélybe kerül a nyugodt, tétlen élet, egy bizonyos, hagyományosan a polgári élethez kapcsolt „erény”, nevezetesen a cselekvés: „a sült galamb nem repül senkinek a szájába; azt nem lehet a kanapén fekve bevárni” – mondja (142.). Sármezey, mint arra Tibor reflektál is, földbirtokai haszonbérletbe adásából él és az apához hasonlóan nem dolgozik. Ami a feleségét, Flórárt illeti, ő az, aki beszél Tibornak az anyjáról, és szenvedő, türelmes, mindenről lemondani tudó jellemvonásait emeli ki, s amikor Tibor apja temetésére indul, a fiút a sorsban való megnyugváásra szólítja fel. A szocializálók ilyen életviteli mintái, mint ahogy az elbeszélői közlés rámutat: „Sosem élt olyan körökben, ahol valakit dolgozni látott volna” (158.), Tibor későbbi narratívájában önfelmentő alapként szolgálnak. S ennek megfelelően gondolja el társadalmi helyzetét és feladatait is: „Azt hittem, elég, hogy megszülettem, s kis- és nagyvámosi Fejérházy Tibornak hívnak; a vak fátum maga köteles gondoskodni arról, hogy ez a hangzatos predikátum ne valljon szégyent.” (197.)

Az életesemények nem várt és kiszámíthatatlan alakulása következményként egyre reflektáltabbá váló Tibor-féle életelbeszélési konstrukció a hasadtság tapasztalatával kénytelen szembesülni. Emiatt kerülhet sor arra, hogy a személyes sors értelmezési horizontjából egyre csökkenő mértékű relevanciája miatt kifelé mozduló kezdeti világrendfoglalma és a társadalmi rendként értett világrendfoglalma összehangolására tesz kísérletet. „Úgy vélekedett, hogy a világnak, ha jó volna, mindig el kellene fogadni az adott helyzetet, s kinek-kinek a sorsát hajlamaihoz, körülményeihez, véralkatához

igazítania [...] aki, mint ő, úgy nevelkedett, akinek, mint neki, olyan kedélye van, hogy az életet csak szemléli, hogy csak nézője azoknak, akik a világ nagy színpadán magukat előadják: annak a végzet adjon ezer hold földet, ragyogó leányszemeket..." (171.) Tehát elképzelése alapjául szolgáló referenciapontokként az emberi természet (jellem, hajlam), a véralkat és a környezet jelölődnek. E szempontok eszmetörténeti vonatkozásaira, azt hiszem, nem szükséges utalni, az azonban mindenképp hangsúlyozandó, hogy jelzik egyrészt az új regiszterek megjelenését a főszereplői élettörténet-elbeszélésben – ami az elsődleges szocializációval elsajátított értelmezési sémák váltságát mutatja –, másrészt, hogy ez az ideálisnak tartott világrendképzet nem etikai alapokon nyugvó, mint ahogy a Burdáié. Inkább egy olyan kozmikus rendképzetről lehet beszélni, amely az egyén kibontakozásának keretétül szolgál. Az etikai horizont ilyen jellegű „kiküszöbölése” jelzi, hogy a szinkrón sorsösszefüggés Tibor narratívaképzésében nem releváns szempont. Ezt egyrészt a *nemezis* fogalomnak narratívába történő beépítése, másrészt a fenti idézet azon aspektusa igazolja, amely a világot színpadként engedi értelmezni Tibor számára.

Figyelembe véve ugyanis, hogy Tibor sorsának alakulását az apai bűnökért való büntetés elszენvedésével mint *nemezissel* indokolja: „apját vádolta, s őt tekintette meghasonlott belvilága okozójául. Úgy érezte, mintha őt csak a *nemezis* keze sújtaná apja bűneiért” (172.), nemcsak a narratíva és az általa konstruált identitásképzés hasadtságára lehet következtetni, hanem a *nemezis* utal a szereplői narratívaszerveződés diakronikus irányultságára is. Hiszen az örökletes bűn tanával múlt–jelen diakrón viszonylatában próbálja Fejérházy elbeszélni önnön identitását, mégpedig „maga mentsége” kontextusba helyezve: az ősök bűnei miatt büntetésként elszენvedett élet koncepciója életgazolásul, *önfelmentő stratégiaként*³⁴ szolgál számára.

A szinkrón viszony kialakulási lehetősége ellen szól az is, hogy a főszereplő a világot színpadnak tételezve magát kívülállóként értelmezi. A színházként felfogott társadalom képzete a XIX. század, sőt a XX. század művészetelméletében, irodalmi diskurzusában különböző változatokban jelent meg. Sennett e témakört vizsgálva Diderot-nak tulajdonítja elsőként annak megfogalmazását, hogy a színésznek el kell jutnia egy olyan jelösszefüggés megtalálásáig, amelynek segítségével a szerep (a kifejezés) tartós és stabil marad minden újabb közönség számára. A jel lényegét tehát a *megismételhetőség* adja, s így a beszélő és hallgató érzelmi állapotától, körülményeitől strukturált-ságában függetlenedő jelölőről lesz szó. Sennett szerint a személytelenség ugyanezen logikai alapja kell hogy működjön a társadalomban konszenzus, avagy konvenció címén.³⁵

Ami tehát a színjátszásban a jellem kérdését illeti, elmondható, hogy azt konvencionális, egy adott közönség minden tagja által újrafelismerhető, ismétlődésében azonosként értelmezhető jelként, formulaként magyarázták.

Vagyis a ricoeuri terminológia szerint az *ugyanazonosság* időbeli állandóság-modelljeként értett *jellem*fogalommal azonos módon. Amennyiben a jellem konvenciók formulaként artikulálódik, amely társadalmi téren is megnyilvánul, egységesítő, egyszerűsítő jellege válik fő jellemzőjévé.³⁶

Azzal tehát, hogy Fejérházy a társadalmi életet a világ színpadaként és ennek az életnek a szereplőit színjátszókként, míg magát ezeket kívülről szemlélőként tételezi, rámutat világ- és önértelmező stratégiájának lényegi vonására. Eszerint a világi színpadon mozgókat egységes, állandósult, nem változó jellemmel ruhazza fel, s ebből fakadóan a „színjátszás” tevékenységében önmagába zárulást, mechanikusságot, ismételhetőséget lát. Az értelmvonalak ilyenfajta lezáródása, a jelentéstendenciák ilyen jellegű egységesülése az alakulás, alakíthatóság világ- és jellembeli tételezésének elgondolhatatlanságát leplezi le Fejérházy saját és társadalomról alkotott narratívájában. Az, hogy színpadként aposztrofálja a világot, az ezen a színpadon mozgóknak a ricoeuri fogalmak szerint *ugyanazonosság*ként (*jellem*ként) modellált identitást tulajdonít, és szemlélőként elhatárolja magát attól, azt jelenti, hogy az ahhoz kapcsolódó identitás-, illetve jellemfogalmat is elveti. Amikor tehát önnön jellemét szemlélődőnek és a nevelődés által alapvetően meghatározottnak tekinti, a változ(tat)ás lehetőségét pedig kizárja, valószínűsíthetően egy másfajta, a szinkrón sorsösszefüggéseket nélkülöző módon és identitásértelem szerint próbálja egységessé írni önnarratíváját.

Narratívája széttartó voltával, a szinkrón viszony kiküszöbölhetetlenségével az Ágnes szakító levele és a Burdával való kapcsolatba kerülés után kialakult egyéni bűnösség- és felelősségérzet szembesíti: felelősnek érzi magát, amiért Ágnessel való viszonya így alakult (191.), Burda folyamatosan felelőtlennek és bűnösnek nevezi, mert nem használta ki az élet kínálta lehetőségeket. A másokkal való sorsösszefüggés tapasztalatában képződő bűnösségtudat mint sorsesemény olyan értelemképződést indít el, amely az önnön másság vagy önidegenség élményével szembesíti.³⁷ Tengelyi a sorsesemény legfőbb jellemzőjeként azt jelöli meg, hogy „a magától meginduló értelemképződés hatására önazonosságunk szövedéke felfeslik, s ennek folyományaként olyan lehetőség nyílik meg előttünk, amely az elsajátítás minden igekezetével a megszűntethetetlen másság és idegenség erejét szegezi szembe, s ennél fogva egyenesen az önmagunkból való kilépés igényét támasztja velünk szemben [...] az önazonosság mint az élettörténet foglalatára meghasad és felnyílik.”³⁸ (Kiemelések a szerzőtől.) E hasadtság megnyilvánulásaként értelmezhető a szövegben Tibor öngyilkossági terve.

A tervezett öngyilkossági kísérlet előtt az egyes szám második személyű önmegszólítással szövegbe író ó önreflexió – „Menj aludni! [...] Mit lézengsz itt ebben a világban, ahol nincs reád szükség. [...] Ne félj, nem hagysz magad után hézagot” (192.), valamint a regény második tavaszleírása: „Ó, szép május! [...] éltetője a feregnek, ünnepe a filiszternek és csak Tibornak utálat. [...]”

Nem gondol rá a lepke sem...” (193.) – azt bizonyítja, hogy narratívájában megkonstruálódó identitásával immár képtelen önmagát az élettörténet-írás kezdetén tételezett világrend (természeti rend) részeként elgondolni. Ugyanakkor fentebb vázolt előfeltevései alapján az első szövegidézet reflexióként is értelmezhető arra, hogy a narratívába behatoló, a narratívát felülről tűnő másfajta világrendbe (mint társadalmi rendbe) ha akarna, sem tudna már be- tagozódni. Azonban a számára alapvető narratívahitelesítő pretextusok közül nemcsak a természeti rendként értett világrendfogalom átértelmezésére lesz szüksége, hanem a gondviseléshez is másféle kontextusban jelenik meg az öngyilkossági kísérletet követő epizódokban. Hiszen a hajdani szerető, Dolóresz megjelenése, a testi szerelem mint az életöszön megnyilvánulása, illetve a lerészegedés szolgál az isteni jószág igazolási háttéréül: „...megmenekülését a gondviselésnek tulajdonította, mely nem engedte, hogy kis- és nagyvámosi Fejérházy Tibor elveszen az emberiség számára. Úgy érezte, mintha a földön minden az ő kedvéért volna berendezve, és ő volna a közép-pontja a világi mikro- és makrokozmosznak” (195.) (kiemelés tőlem, K. E.). Hogy ilyen kontextusban értelmeződhet számára Dolóresz megjelenése az isteni gondviselés jeleként, hogy pontosan Dolóresz értelmeződik így, valamint hogy csak az öntudatlan részegség állapotában tudja magát egyfajta világrend részeként elképzelni, szóval narratívumának ilyen jellegű elsimítása³⁹ egyrészt azt jelzik, hogy választott pretextusai nem igazán működőképesek, s ezzel hajdani működőképességük is megkérdőjeleződik visszamenőleg. Másrészt jelzik azt is, hogy minden, a pretextusok narratíván belüli működőképességét cáfoló jelzés ellenére, Fejérházy érdeke az, hogy valahogyan mégis értelmezni tudja magát az önelbeszélése tételezte világrenden belül. Mindez más fénybe helyezheti a művet illető azon kritikusai véleményeket, amelyek a „fölsleges ember” egyfajta változataként interpretálták Fejérházy figuráját, mely szerint a regény főszereplője képtelen „a világ általános rendjében” maga számára helyet találni. Hiszen Fejérházy intenciója – minden kívülálló törekvése ellenére – a világrendben való elhelyezkedés és annak igazolása volt, főképp a narratívakeresés kezdeti stádiumában. Mindemellert, ha a saját életéről alkotott elbeszélésének kontextusában vizsgáljuk a kérdést, láthatóvá válik, hogy az ő életnarratívája egy másképp értelmezett „általános világrend”-en alapult. Amikor tehát a mű kritikusai Tibor jellemét a világrendbe történő beilleszkedési képesség hiányában értelmezték, valószínűsíthetően a Burda-szólam társadalmi rendként értett világrendfogalma szerint jártak el, azaz ilyen alapon interpretálhatták a figurát a turgenyevi elbeszélésekkel összefüggésbe hozott „felesleges ember” variánsaként. A főszereplő akkor válhatna ilyen variánssá, ha a Burda-féle világrend-elgondolást valamilyen mértékben saját élettörténeti narratíváját szervező/irányító/létesítő alapelemként tudná igazolni, de az ön- és az elbeszélői reflexiók szerint nem mutatkozik ilyen törekvése.

Narratívája szerveződését illetően tehát elmondható, hogy több (és egymással nem mindig összeegyeztethető) pretextuális elemet (természeti rendként értett világtrend, gondviselési hit, nemezis, szocializáció, véralkat szerinti determináció) működtet, mint a Burdáié. Pontosan emiatt állhatnak össze nehezebben koherens egészé, életének, cselekedeteinek stabil narratív keretévé. Életelbeszélésének az az érdekessége, hogy ennek a koherenciának a hiányát, ezt a narratív inhomogenitást Tibor nemcsak új narratív komponensek keresésével próbálja kompenzálni, hanem a már meglévő narratív formákat, formaelemeket különböző helyzetekben különböző módon aktualizálja, és ezzel ironizálja. Például a negatív történések magyarázatánál többnyire a nemezis-narratívareszlet lép életbe, a pozitív sorsalakulásra pedig a gondviselési hit szolgál magyarázatul, míg ha a társadalom kéri számon cselekedeteit, a szocializációt és véralkatát említi önfelmentő narratívaként.

Az aktuális helyzetnek éppen legmegfelelőbb narratív forma(foszlány) élet(elbeszélés)be léptetése, ennek kiszámíthatatlansága (még saját maga számára is), s a narratíva ilyen jellegű mobilitása és működésének (ön)íróniával való kezelése (vö. a revolvért zálogházba adja, hogy a kapott pénzt elmulathassa) nemcsak a narratíva széttartó jellegére utal, hanem arra is, hogy ennek következményeként Fejérházy jelleme sem tekinthető egységesnek. S a társadalom valóban nem is tudja *ugyanazként* értelmezni önnön keretei között, sőt, pontosan azt tartja kifogásolandónak Fejérházy viselkedésében, hogy már a külsőségeket sem tartja fenn ellentétben apjával, aki „legalább a külszint meg tudta őrizni” (189.), s ezzel újrafelismerhetővé, tehát *ugyanazként* értelmezhetővé tudta tenni magát a társadalmi rendben.

Mivel Tibornak igénye sincs arra, hogy így jelenítse meg magát a társadalom felé, s mivel a társadalom nem érti Tibor reakcióit, jellemtelennek, *jellem* (azaz *ugyanazonosságként* értett identitás) nélkülinek tartja. Azzal, hogy Tibor nem rendelkezik egységes önnarratívával és ennek következtében egységes *jellemmel*, azt jelenti, hogy nem válik beszámoltathatóvá: nincs a társadalom birtokában egy olyan, Tibor által felkínált önelbeszélés, melyre hivatkozva Tibor tettei számon kérhetővé válnának.

Úgy tűnik, a főszereplő érdeke pontosan a beszámoltathatóság elkerülése, háritása, hiszen amikor Tódor megpróbálja számon kérni tetteinek okát, Tibor azt mondja, hogy nincs sem felesége, sem családja, nem tartozik felelősséggel senkinek és senkiért (196.), valamint amikor Ágnes szakító levelét megkapja, azt érzi, a lány felszabadította a felelősség alól (190.). Azért számolja fel kapcsolatait, hogy ne legyen olyan személy, aki cselekedetei indoklására készítené.

Ami tehát a főszereplő narratíváját illeti, itt is sajátos ellentmondás mutatkozik, hiszen az identitást *ugyanazonosságként*, a jellem állandóságában véli megragadhatónak, ugyanakkor környezete éppen így nem tudja értelmezni őt, csak az *ömagaság* felől. Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy Fejér-

házy az *ómagaság* által meghatározható identitást éli meg *ugyanazonosság*-ként, azaz *ómagaságában*, éppen változó identitásjellegeiben látja változtathatatatlannak saját jellemét: „Tibor a változatosság embere lévén és semmit sem gyűlölvéen jobban az egyhangúság-, és egyformaságnál, nemigen bánkódott...” (170.). Ez azt igazolja, hogy a Burdáétól eltérő jellemfogalommal értelmezi „*Az ember jelleme az ember sorsa*” állítást. A jellem vélt determinisztikussága miatt, valamint ebből következően annak elképzelhetetlensége miatt, hogy beállítottság-váltás következhet be további élethalakulása során,⁴⁰ ez a narratíva egy jól elgondolható jövőperspektívával szolgál számára. A beállítottság-váltás lehetetlenségére mint jövőképre utaló három szöveghely közül egyet idéznék: „hamar belátta, hogy a gyávából Hannibál, a pazarlóból Harpagon, a bujálkodóból Szent Imre herceg, a lustából Briaréusz nem lesz soha.” (198.)

Amennyiben egy radikálisan más narratívát működésbe léptető beállítottság-váltás kizárásával zárt egységként tudja csak értelmezni élettörténetét, a sorsszerűség olyan értelmezéseként fogja azt fel, mint amit Tengelyi sorsfogalomként különböztet meg a sorseseménytől: „a sors fogalma arra az elképzelésre épül, hogy az élettörténet mint az önazonosság hordozója zárt egész”,⁴¹ Walter Benjamin pedig a sorstalanság fogalmában posztulál: „akinek jelleme van, a sorsa lényegében konstans. Ez természetesen azt is jelenti, hogy akkor nincs is sorsa [...]”.⁴² Tibor számára a jellem és sors fogalma ehhez hasonlítható összefüggések szerint lesz elválaszthatatlanul összetartozó. „*Az ember jelleme az ember sorsa*” (199.) állításnak könnyen történő integrálását, determinisztikus felhangja ellenére, éppen relatív tartalma segíti. Az átvétel és beépítés gesztusa többféleképpen is értelmezhető. Az átvétel, amelynek alapjául a sors és jellem oksági viszonyba állításának hagyományos fel fogása⁴³ szolgálhat, jelzi, hogy Tibor narratívájában is helyet kap a Tódor-féle sorsösszefüggésekben⁴⁴ való gondolkodás lehetősége. Mint már szó volt róla, a regény főszereplőjének narratívájában, mivel sorsértelmezésének alapjait elsősorban az őt elsődlegesen szocializáló sorsnarratíváiból meríti, diakrón sorsösszefüggési viszony körvonalazódik, míg Burdáében, mivel élettörténet-elbeszélése jelen-, illetve jövőorientált, inkább a szinkrón struktúra a meghatározó. Így tehát amikor a tódori elbeszélésből származó állítás átvétele megtörténik és az állítás beleíródik a tibori történetbe, a szinkrón struktúrájú sorsösszefüggés-elgondolás kerül be az életnarráció horizontjába. Ugyanakkor az átvétel ironikus olvasatot is kaphat, minthogy Tibor mindig egy éppen az adott helyzetnek megfelelő és ahhoz szükséges – akár új – narratív komponens keresésén és beépítésén vagy aktualizálásán fáradozik. Így „*Az ember jelleme az ember sorsa*” állítás átvétele is esetlegességében mutatkozik meg: felhasználja, mert éppen működtethető. Az állítás eredeti kontextusból kiragadása és más kontextusba helyezése aztán felülírja, ironikus fénybe helyezi az állítást éppúgy, mint a narratívát, amelyből vétetett.

Ezek alapján elmondható, hogy a világregend fogalma, a gondviselëshit, valamint sors és jellem összefüggésének tételezése mint élettörténeti elbeszélést konstituáló alapszemponatok Tibor narratívájának szerveződésében korántsem hatnak a Burdáéhoz hasonló narratívaegységesítő, affirmatív erőként, sőt inkább az elbeszélés, s így az általa íródó identitás szétszóródásához, s így egy másféle identitáshoz (*ugyanazonosságként megélt őmagaság*) járulnak hozzá.

Hogy mindez milyen módon hat az elbeszélői identitásra és a regény narrációjára, az az elbeszélői „szólam” vizsgálatával derülhet ki.

Egymást keresztező narratívák hálójában, avagy mit tehet az elbeszélő?

A narratív identitás-elmélet egyik felvetése szerint, ha az elbeszélő saját élettörténetét mondja el, az elbeszélő történet elbeszélője identitásával együtt konstituálódik: tehát szereplő a narrátor és fordítva, viszont a szerzőség kérdése már problematikusabb, hiszen saját életünknek csak társszerzői lehetünk, szerzői semmiképpen.⁴⁵ Mások élettörténeti narratívájának elmondásánál sokkal egyszerűbb a helyzet, legalábbis ami a szerző–szereplő–narrátor viszonyt illeti. Arra nézve azonban, hogy mások sorsának elbeszélése során az elbeszélőnek konstituálódhat-e valamiféle identitása, és ha igen, milyen jellegű, valamint ezáltal beszélhetünk-e narratori (közvetett) önelbeszélésről, a narratív identitás-elmélet nem fogalmaz meg kérdéseket. Jelen értelmezés azonban él ennek az előfeltevésnek a lehetőségével, és úgy véli: egyrészt az elbeszélő részéről elhangzó, a szereplőkre vonatkozó reflexiók bonyolult hálójában talán létrejön egyfajta narratori narratív identitás, másrészt pedig, hogy ennek vizsgálata magyarázatul szolgálhat arra, hogy a regény második változatának elbeszélője miért folyamosodik a nyitott zárlat narrációs megoldásához.

Jelen értelmezésnek nem célja egy teljességre törekvő narratológiai szempontú vizsgálódás, ezért inkább arra figyel, hogy a regény szövegezésében a narrátor milyen viszonyt létesít Tibor és Tódor narratívájával, milyen érdekek irányítják ebben, szövegezésénél milyen narrációs technikát részesít előnyben, és hogy ezek implikációiként miként lepleződnek le az önnön identitását is konstituáló előfelvetései.

Az egyes szám harmadik személyű retrospektív elbeszélés első négy-öt fejezetében elhangzó elbeszélői kommentárok alapján egy viszonylag egységes (lehetséges) narratíva körvonalazódik Fejérházyról: „részben gyávaságból, részben bizonyos buddhista közönyből nem kutatta” (156.); „bármilyen vár rá az életben, szabadságától többé senki nem foszthatja meg” (157.); „éppoly bámulatos közönyt tanúsított növendékével, mint a társadalommal szemben” (160.); „a változatosság embere lévén”; „a holnappal már keveset gondolt” (170.); „Ha erősebb lélekkel, több akaratral bír, megküzdhetett volna az élettel [...], de [...] gyáva volt már természeténél, véralkatánál fogva is”. (171.)

Ezek a vélemények a főszereplőt kialakult jellemként kezelik, s céljuk a jellembeli tulajdonságok, elsősorban a jellembeli gyengeségek leleplezése. Ez arra enged következtetni, hogy az elbeszélő a Tiborról szóló narratívába alapvetően olyan szempontokat épít be, amelyek a művet illető kritikusi véleményekben is domináltak, s amelyek sajátos átfedést mutatnak Burda önnön és Tiborról szóló narratívaképző aspektusaival. Ezek alapján úgy tűnik, mintha az elbeszélő rejtett polémiát is folytatna Tibor még alapvetően ki sem alakult, ki sem fejtett saját életelbeszélésével, annak szempontjaival (hiszen narratívakeresés történik). Aztán ez a polémia artikulálódik majd explicit módon Burda megjelenésével, akinek a narratívájához a narrátor egyáltalán nem fűz kommentárt, s életvitelét is csupán egyszer véleményezi: „Szellemi tehetségei mérsékelték voltak; ezt a hiányt azonban pótolta a szorgalom és kitartás, mely tulajdonokat a társadalom jobban jutalmazván, mint a tétlenül elmélkedő tehetséget, Tódor már jogász korában tisztességes jövedelemre tett szert.” (186.) Ezért is mutatkozik ez a narrátor számára könnyebben kezelhető, függetlenebb, autonómabb szólamnak, aminek következményeként egy a szereplői narratívák között fennálló látszólagos hierarchia tételeződik. Látszólagos, mert – noha az elbeszélő főként olyan érvek mentén szervezi meg Tiborról szóló narratíváját, amelyek a Tódorénak adnak narratív keretet (például a munkálkodás számonkérése, a szemlélődő magatartás, az akaratgyengeség kárhóztatása) – az elbeszélő bevonja a Tibor önelbeszélését konstituáló elemeket is.

Amennyiben pedig olyan pretextusok épülnek be az elbeszélő Tiborról való beszédébe, mint például az elsődleges szocializáció, a véralkat, a nemezsis, az a tibori narratíva ezen elemeinek elfogadását, mi több jogosultságának elismerését jelenti. Jelzi, hogy az elbeszélői szólam sem lehet letisztult, koherens, hiszen amennyiben az elbeszélői narratíva párbeszédbe lép mindkét szereplői önelbeszéléssel, azok narratív elemeit, regisztereit elsajátítva bevonja, azzal magát is a két narratíva által teszi elbeszélhetővé. Vagyis az elbeszélői identitás a két élettörténeti narráció közötti dialektikában mozgó, változó jellegű *narratív identitásként* jelölődik. Ez más fénybe helyezi a főszereplő elbeszélésben betöltött szerepét is, hiszen a kritika Fejérházyt elsősorban passzivitásában tartotta értelmezhetőnek. Azonban az, hogy Fejérházy önelbeszélésén belül nincs meg a (cselekvés)történet és a szereplő együttmozgásának a koherens narratíva által megkövetelt egysége, ez az őt elmondó elbeszélés szerveződését is befolyásolja. Vagyis mivel Tibor önnön állandóan változó jellege, jelleme miatt nem tud koherens önelbeszélést felmutatni, széttartó, szétíródó narratívája miatt az őt elbeszélő számára is szinte lehetetlenné teszi, hogy egységes jellemként ragadja meg: a főszereplő inhomogén, szétszóródó önelbeszélése kihat elbeszélhetőségére, a róla szóló akaró elbeszélőre és elbeszélésre, valamint ezzel a narratívák között feltételezett hierarchiára is. Ehhez járul még hozzá, hogy amennyiben elfogadha-

tónak bizonyul „Az ember jelleme az ember sorsa” Tibor narratívájában elfoglalt helyéről adott értelmezői magyarázatunk, főként a szinkrón sorsösszefüggés megjelenésének gondolata, ez a szereplő addigi narratívájának elbizonytalanodásához vezet. A jellemében, ebben az esetben *őmagaságában* elbizonytalanított szereplő pedig visszahat saját elbeszélhetőségére: „A szereplő azonosságvesztésének tehát az elbeszélés [récit] konfigurációjának vesztesége felel meg, és különösképpen az elbeszélés berekesztésének [clôture du récit] válsága”.⁴⁶ Így elmondható, hogy az elbeszélői narratíván belül Tibor aktív szereppel bír, s jelleme (*őmagasága*) az elbeszélés szerveződéására és az elbeszélő identitásalakulására is hatással van.

Az elbeszélői identitás ingadozó, állandó mozgással jellemezhető természete a regény zárlatában érhető tetten leginkább. Hiszen amennyiben a narrátor önazonosság egy dialektikus mozgás függvényeként jön létre, a narrátor számára identitásvesztéssel jár, ha bármely narratívát kimozdítja az elbeszélésben (a regény) elfoglalt helyéből. Ezenkívül ez az elmozdítás az állásfoglalás, az egyik narratíva érvényessége mellett való döntés felelősségét is maga után vonná. Ha Fejérházy az elbeszélés végén öngyilkos lenne (mint ahogy az első változatban), tette miatt kvázi meg nem értett *hősként* értelmeződhetne az olvasó szemében, azaz az olvasó szánalmat érezhetne sorsának alakulása miatt, s az *Előszó* szerint pontosan ezt akarja elkerülni a szerző: „...anélkül [...], hogy szánalmat ébresszek iránta. [...] Nem kér ő részvétet, csak igazságot – s azt kap is.” (129.) Ugyanakkor ez a megoldás azzal is járna, hogy a Tódor életvitele, narratívája tűnne működtethetőbbnek. Ha megtörténne a beállítottág-váltás, amellett, hogy szintén a Burda-féle élettörténet jutna nagyobb létjogosultsághoz, az elbeszélés nem kerülhetné el a didaktikusság vádját sem. Alternatív zárlatmegoldásként tehát, amennyiben a narrátor nem akarja megszüntetni önnön identitását, avagy nem akar egyik narratíva mellett sem állást foglalni, narrációs megoldásként a nyitott befejezést, a narrátor elhallgatását, műből való kivonulását választhatja azzal, hogy életben hagyja főszereplőjét, s az ő megnyilatkozásával függeszti fel az elbeszélés menetét.

Ezt azt jelzi, hogy amennyiben a „kiengesztelődés norma” tárgy- és hatáskritikai vonatkozásának megvalósulása szerint vizsgálódunk, nem születik a befogadót megnyugtató/kiengesztelő megoldás, mivel elmarad „a narratori végszó”, a „költői igazság” helyére a „költői szükségesség” lép. Ez utóbbi gondolatot Szilasi László Jókaitól idézi,⁴⁷ akinek számos regénye él a nyitott befejezés narrációs technikájával. Szilasi szerint Jókai saját regényeiről adott kommentárjai, értelmezései alapján elmondható, hogy az eszmei mondanivaló gyakran igazolásul szolgál a formátlan formára, vagyis ha az eszme úgy kívánja, akkor el kell hagyni a narratori végszót, s ilyenkor ezt a megoldást nem feltétlenül kell művészi következetlenségként értelmezni. Ez azt is jelenti, hogy a „költői igazság” elmaradása egy másfajta igazságfoga-

lom körvonalazódását teszi lehetővé, Jókainál ez a valóság-hűség, az életszerűség fogalmával mutat rokonságot, amely nem feltétlenül metafizikai kötődésű s így nem feltétlenül egy igazságos világrend, vagy konkretizáltabb formájában, egy társadalmi rend működését hivatott igazolni, vagy *nem* igazolni hivatott. Ennyiben tehát sérül a „kiengesztelődés normájának” világnézeti kritériuma is. Véleményem szerint a Reviczky-regény *Előszójából* már idézett mondat („Nem kér ő részvétet, csak igazságot – s azt kap is”) igazságfogalmát ilyen kontextusban is lehet interpretálni.

Igy a Burda-féle narratíva felől értelmezve azzal, hogy a főszereplő nem lesz öngyilkos a mű végén, az elbeszélő bizonyíthatja azt, hogy a főszereplői narratíva annyi következetességgel és koherenciával sem rendelkezik, hogy Fejérházy megölje magát, amint szembesül narratívája széthulló jellegrével, szemben például *Az öreg tekintetes*, a *Beszterce ostroma* (bár itt a befejezés nem egyértelműsíti az öngyilkosságot), a *Férj és nő* főszereplőjével, vagy *A karthausi művészével*, Artúréval. Ugyanakkor a főszereplői *őmagaság* szétíródo elbeszélése értelme szerint az öngyilkosság elmaradása olvasható pontosan a narratív inkoherencia jegyében íródó önelbeszéléshez való következetesség lépéseként is. S ekkor a búcsúlevélben elhangzó, a jellem és sors determinisztikus kapcsolatára utaló állítás tekinthető a Tódor narratívájából származó pusztá átvételnek, átkontextualizálásnak, amely révén maga a Burda-szólam ironizálódik. Vagyis Tibor narratívája folyamatosan metanarratívát ír a Tódor önelbeszéléséről. Sőt, amikor saját narratívájának széthulló jellegrével és a helyzetenként változó narratívafozlányai hol működtethető, hol pedig nem működtethető minőségével szembesülve ezen és önmagán ironizál (vö. öngyilkosság-jelenet), saját inkoherens narratívájáról is metanarratívát készít.⁴⁸

S végül, ami még az elbeszélő önnön identitását illeti, elmondható, hogy amennyiben az elbeszélő elbeszélése végén nem igazolja explicit módon egyik szereplői életkonstrukció működőképességét sem, az önnarratívájára vonatkozó beszámoltathatóságot kerüli el, vagyis identitása pontosan ebben a beszámoltathatósági hiányban jelölődik. Ebben az esetben azonban a narrátor a főszereplői önelbeszélés szerveződési szempontja szerint jár el, hiszen Fejérházyt a társadalom pontosan azért nem tudta *ugyanazként* értelmezni, mert nem rendelkezett, és szándéka szerint nem is akart rendelkezni olyan önelbeszéléssel, amely beszámoltathatóvá tenné. Amint az elbeszélői önnarratíva, előfeltevései alapján, hasonló inkoherenciát mutat, mint a Tiboré, annak ugyanolyan mértékű létjogosultságát ismeri el mint kezdetben a Tódorénak (lehet ez az *Előszó*ban emlegetett igazság, amit Tibor kap?), sőt, ezáltal rámutat ez utóbbi narratíva korlátaira, anakronisztikusságára, nem minden feltétel nélkül való működtethetőségére. Ez érthetővé teszi egyrészt azt, hogy a különböző narratív formák miként állnak kölcsönös viszonyban a narratív identitással. Másrészt utalhat annak a folyamatnak a kezdetére,

amikor egy önnarratíva helyességének megítélésében a társadalom hatásköre gyengül, az egyén én-elbeszélésének rendjét, koherenciáját az „itt és most” horizontjában teremti vagy nem teremti meg, annak külső referenciája, mérceje a narratív keret szerveződésében viszonylagossá válik, s ezáltal a narratíva működőképességéről, hatékonyságáról szóló döntés az egyéni, az individuális körébe utalódik.

Szilágyi Márton felvetését tehát, mely szerint a regény második változatában a nyitott zárlat narrációs eljárásának alkalmazásával Reviczky egy meghaladottnak vélt hagyományhoz nyúl vissza, igazolhatónak vélem, ám úgy gondolom, hogy ez nem abban nyilvánul meg, hogy olyan „költői igazságszolgáltatást” nyújt, amelyet a pozitív előjelű affirmatív beszédhagyomány poétikai normája, a kiengesztelődése megkövetel, hanem a Jókai nevével jelölhető, Gyulaiék által oly sokszor kárhozottatott regényírói hagyományhoz való kötődésben. Értelmezésem szerint Az *Apai örökség* inkább az ilyen jellegű affirmatív elbeszélői diskurzustól való eltávolodásban válik megragadhatóvá, s így akár a fentebb említett regények sorában is elhelyezhetővé.

1 LŐRINCZY Huba, *Reviczky Gyula szépprózai öröksége = Uő, Szépségvágy és rezignáció*, Bp., 1984, 204.

2 SZILÁGYI Márton, *Egy átírás tanulságai Reviczky Gyula Apai örökségének két változata*, Alföld, 1994/10., 57–68.

3 LŐRINCZY, *i. m.*, 224.; SZILÁGYI, *i. m.*, 66.

4 SZILÁGYI, *i. m.*, 62.

5 = VAJTHÓ László, *Reviczky Gyula*, Bp., 1939, 39.

6 SZILÁGYI, *i. m.*, 67–68.

7 SZILÁGYI, *i. m.*, 66.

8 Az oldalszámokat REVICZKY Gyula, *Apai örökség = Régi magyar regények II.*, Bp., 1994 alapján adom meg; 129.

9 Alaisdair MacINTYRE, *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*, Bp., 1999, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva.

10 Uo., XV. fejezet, 274–303.

11 Uo., 288.

12 Uo., 292.

13 Uo., 291.

14 = *Time and narrative*, Chicago, London, 1988, ford. Kathleen BLAMEY és David PELLAUER.

A *Soi-même comme un autre* 5. fejezetéből származó idézetek lapszámait az angol

fordítás: *Oneself as another*, Chicago, 1992, ford. Kathleen BLAMEY, a 6. fejezetből származókat Az én és az elbeszélő azonosság, ford. JENEY Éva = Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999, 373–413. alapján jelölöm.

15 RICOEUR, *Az én és az elbeszélő azonosság*, 399.

16 Uo., 403.

17 A személyes identitáson belül elkülönített két identitásvariáns definíciója, nagy hasonlóságot mutat Jan Assmann egyéni és személyes identitás fogalmaival. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., 1999, 130–131.

18 RICOEUR, *Oneself as another*, 2.

19 Uo., 117–119.

20 Uo., 121.

21 Uo.

22 Ricoeur a kulturális-nyelvi megelőzőttesség és a szocializáció kérdéskörét nem érinti, az internalizáció fontosságáról és jellemformáló szerepéről is csak egyetlen helyen beszél, vö. előző oldal.

23 Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?*, It, 1995/4, 527.

24 Vö. Charles Taylornak az egyén én-elbeszélésének mindenkori metafizikai háttér

iránti affinitását és igényét, valamint a világ-rendbe való betagozódás elsősorban morális kritériumait tárgyzó művével. Charles TAYLOR, *Sources of the Self The Making of the Modern Identity*, Cambridge, 1989, lásd még Friedrich SENGLÉ, *Biedermeierzeit: Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815–1848* című művének első három elméleti fejezetét, ahol a XIX. századi eszmetörténeti paradigmaváltás gyökereit és a századvégen is megjelenő pesszimista világgkép előzményeit kutatva, Sengle is egy általános rendfogalomhoz való kötődés jelenlétét előfeltételezi. 64–65., 73–74.

25 Kenneth J. GERGEN–Mary M. GERGEN, *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, Bp., 2001, 83., 89.

26 Vö. Németh G. Béla, *A peremsors tudat-torzítása (Védekező humor – kibékítő belátás: az értekező Reviczky) = Uő, Küllő és kerék*, Bp., 1981, 165–166.

27 DÁVIDHÁZI Péter, *Gyulai Pál történelemszemlélete*, ItK, 1972/ 5–6, 580–598.

28 DÁVIDHÁZI Péter, *Húnyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*, Bp., 1992, 76–77.

29 Uo., 222–240.

30 Uo., 83.

31 Vö. Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Bp., 1995, 94–229., továbbá I. Sz. KON, *Énünk nyomában*, Bp., 1989, 57–58., 88.

32 Vö. ennek a gondolatnak a megjelenéseként olvassa Takáts József Asbóth Álmodója = TAKÁTS József, *A kötelességeszme regénye Asbóth János: Álmodója*, Holmi, 1996/8., 1123–1134.

33 Takáts József szerint Gyulai még századfordulós emlékbeszédeiben is ezt az életés embereszményt méltatja és kanonizálja: TAKÁTS József, *Gyulai emlékbeszéd, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, Bp., 2000, 171.

34 Vö. McAdams a történetek strukturálódási mechanizmusát vizsgálva idézi Han-

kiss Ágnes négy alpnarratívumot elkülönítő koncepcióját. Dan P. McADAMS, *A történet jelentése az irodalomban és az életben = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, Bp., 2001. 167., továbbá HANKISS Ágnes, *„Én-ontológiák” (Az élettörténet mitológus áthangolása) = FRANK Tibor–HOPPÁL Mihály (szerk.), Hiedelemrendszer és társadalmi tudat, II, Bp., 1980, 30–38.*

35 Richard SENNETT, *A közéleti ember bukása*, Bp., 1998, 46., 126–127., 129.

36 Vö. MacINTYRE, *i. m.*, 49–51., továbbá Walter BENJAMIN, *Sors és jellem = Uő, Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Bp., 1980, 57–69.

37 Vö. TENGELYI, *i. m.*, 32–33., továbbá Uő, *A bűn mint sorseseemény*, Bp., 1992, 190.

38 TENGELYI, *elsőként i. m.*, 43.

39 A narratívum elsimítása kifejezést Th. R. SARBIN-től kölcsönzöm. Vö. Uő, *Az elbeszélés mint a lélektan tömetaforája = Narratívák 5, 71*

40 Vö. „az autonómia – épp az »életvitel« alakításának meghatározott módjaként tekintve – olyan gyökeres beállítottság-váltást föltételez, amelyet egy folytonosnak képzelt életmenetben bekövetkező fokozatos változások soha nem helyettesíthetnek.” (Kiemelés a szerzőtől.) TENGELYI, *i. m.*, 301.

41 Uo., 43.

42 W. BENJAMIN, *i. m.*, 61.

43 Benjamin tanulmányának tulajdonképeni érdeke pontosan ennek megkérdőjelezése, *i. m.*, 59–60.

44 A sorsösszefüggés fogalmát Lévinastól kölcsönzöm. Idézi és értelmezi TENGELYI László = Uő, *A bűn mint sorseseemény*, Bp., 1992., 227.

45 Paul RICOEUR, *i. m.*, 400.

46 RICOEUR, *i. m.*, 386.

47 *I. m.*, 168.

48 Vö. Paul de MAN ironiafogalmával: *A temporalitás retorikája = Az irodalom elméletei I, Pécs, 1996, 33–60.*

„A vesztesnek még nincs vége”
Kertész Imre és J. F. Cooper *Nyomkeresője*

Kertész második, 1977-ben megjelent kötetének címadó elbeszéléséről írva, Pályi András felveti a kérdést, hogy nem „krimiparódiáról”¹ van-e szó. Főként, hogy J. F. Cooper indiánregényének is ez a magyar címe (*The Pathfinder*), és a könyv magyarul is elég népszerű és ismert ahhoz, hogy asszociációként eszünkbe jusson. De ha paródia, akkor mit vagy kit parodizál Kertész, és főként miért? Ezúttal rejtélyeskedő, a bűnügyi regényekre emlékeztető cselekményt választ arra, hogy a haláltáborok tapasztalatának elmondhatósága és az eltelt idő közötti feszültséget, a felejtés és a rá való emlékezés dinamikájának a természetét bemutassa. Hogy a haláltáborokról van szó, azt nemcsak a többi Kertész-mű ismeretében tudjuk, hanem megannyi erre utaló jelből: ahogy Hermann, a házigazda jellemzi vendége nyomozásának tárgyát: „föltételezzük a lehetetlent, és egyszer csak bizonyágot nyerünk rá, hogy ... hogy lehetséges” (176.),² a tény, hogy a helyszín egy város mellett van, mely „régiféjedelmi székhely”, „egész földrészünk kultúráját érintő nevezetességeivel”, hogy a vendég egyszer „utazott már sokkal körülményesebb módon is oda”, és a szag, amelyet a vendég említ – „rettentő bűz van arrafelé” –, míg végül a kapufelirat: „Mindenkinek a magáét”, egyértelművé nem teszi, hogy a küldött Buchenwaldba látogat el. Hogy nem először jön, hogy, mint Krúdy hősei, visszatér erre a helyszínre, és egy olyan helyen keres nyomokat, amelyet ismer, vagy régen ismert, az eltelt időre irányítja a figyelmet. A küldött „veszedelmes ellenfél”-nek nevezi az időt, amely elfedi a nyomokat és a „mindennapi borzalmat” megszokássá változtatja. Hogy ő maga is végigélte a koncentrációs tábor, azt a küldött mellékes körülménynek tartja. Küldetése nem magánügy, még akkor sem, ha életének nagy feladata, munkája ez, amelyre mindig is készült. Ő a hely próbaköve akar lenni, jel, bizonyág, tanú. De vajon ez a biblikus nyelven kifejezett hitvallás mit jelent és hogyan valósítható meg? A kisregény hőse, a küldött, példázatszerű útjával a „bizonyágtevés” lehetőségeit járja be, számolva a kudarccal is, mint lehetőséggel.

Cooper *Nyomkeresőjével*³ a címen kívül a regény természetesen nem sok hasonlóságot mutat. Vannak viszont jellemző, látható ellentétek, melyek miatt érdemes összehasonlítani a két könyvet: a Kertész-regény a konvencionális

kalandregényekkel szemben parodikus, nem-konvencionális szerkezetű. A műfaj stílusjegyeit parodizálja, illetve groteszk perspektívában láttatja.

J. F. Cooper az első ismert és népszerű amerikai írók egyike, a „Leatherstocking”-sorozat darabjai pedig az első „igazán amerikai” regényekként vannak számon tartva. Kritikusai szerint Cooper ezekben a regényekben sikeresen használja fel az európai regény kliséit, amennyiben új tartalmakat tud adni nekik. A *Nyomkereső*, akárcsak a többi Cooper-regény, a XIX. század elején játszódik Új Angliában. Romantikus hőse, Natty Bumpoo, ez az amerikai Robinson, akinek legfőbb erénye a – földjéhez, hivatásához és barátaihoz való – hűség, sok nehézséget leküzdve ugyan, de végül, a műfajhoz híven, eléri célját: legyőzi a gonosz ellenséget és megmenti az ártatlan és szimpatikus utazókat. Az olvasó pedig fellélegezhet, biztonságban tudva így a világ rendjét, hogy a jó ismét győzedelmeskedett a rosszon. Cooper *Nyomkeresője* – kamaszkorunk izgalmas olvasmánya –, lélegzetelállító kalandjaival, melyekben a jó és bátor hős természetesen biztosan győz, megható humanizmusával,⁴ az indián–fehér barátság romantikus és klisészerű ábrázolásával, továbbá naiv Amerika-szeretetével valóban sok szempontból idealista könyv.

A Kertész-szövegben viszont, tőle megszokott módon, éppen a humanizmus leleplezése történik, legyen szó a barátság, a hűség, vagy a hazaszeretet fogalmairól. A „nyomkereső” láthatóan idegen, egy másik hagyományhoz tartozik. Nem öncélból, hanem a valami máshoz való hűség kedvéért kell lelepleznie emezt. Miközben például Hermann lelkesen és büszkén mesél vendégeinek szűkebb hazája, Weimar humanista örökségéről és nevezetességeiről, a küldöttet csak egy bizonyos szempontból érdekli, és ezért aztán az olvasó is csak egy bizonyos szempontból látja ezt a híres várost: a lelepleződésében. Ő egy a város melletti, legalább ennyire nevezetes helyet akar megtekinteni, mely ottlétével az előbbi örökségének érvénytelensége, a humanizmus hazug volta és csődje, a goethei hagyomány visszavonása, ahogy azt a kapujára vésett, a civilizáció alapszabályait felrúgó felirat is bizonyítja: „Mindenkinek a magáét”.⁵

A hagyomány-rontás tetőpontja az *Iphigénia Tauriszbán* című dráma illúziótlan átköltése. Földényi László tanulmányában megjegyzi, nem véletlen, hogy Kertész éppen ezt a Goethe-művet választja, mely „úgy végződik happy end-del, hogy közben minden epizód a boldog végkifejletet teszi kérdésessé. Goethe-nél minden elképzelhető borzalom felszejlik: emberáldozat, gyilkosság, örület, incesztus, árulás, nemi erőszak... Goethe azonban megmenti hősnőjét, s vele együtt megmenti a kultúrát.”⁶ A *nyomkereső* hőse szerint törvényszerű, hogy a kultúra elpusztul, Buchenwald után minden egyéb végkifejlet alaptalan hitegetés lenne, a – XX. században – történetek megcsúfolása. Az, amit a küldött szerint a barbár király katonái tesznek a dráma végén, mintegy kilépve a szerepükből:

No, és hogy el ne felejtsem: este azután mindnyájan elmentek a színházba, hogy megnézzék, mint gyakorol irgalmat a színpadon a barbár király, miközben a zsöllyék közé bújva nagyokat röhögtek a markukba. (246.)⁷

Kertész elbeszélésében nincs egy Nathaniel Bumpoolhoz hasonlítható, perszifikált hős. Ahogy Szirák Péter írja, az elbeszélés főhőse nem is „jellem”, hanem a nyomozás perspektívája.⁸ Nincs ábrázolva, arca sincs; a pillanatnyi küldetésén kívül nem tudunk meg róla mást. Azt sem tudjuk, hogy milyen nyomokat keres, hiszen amit a helyszíneken talál, azzal a küldött elégedetlen. Buchenwaldban semmi nem maradt meg az egykori táborból, ami számára radikális következtetésekhez vezet:

Ha semmi sincs itt, aminek itt kellene lennie, akkor talán téves volt minden előzetes feltevés, hamis és elvont valamennyi bizonyíték. Akkor e hely sem az, ami, csak az ő makacs rögeszméje; akkor ő maga sem az, aki, és tévedés a küldetése. A tér, az idő, a lába alatt a föld – semmi sem igaz. Akkor nincs más igazság, csak ez a minden érzékszervét szüntelenül ostromló, ellenállhatatlan sugallat: ez a csend s e szelíd lanka nyári békessége... (230.)

Z.-ben, ezzel szemben, minden érintetlenül megvan, „azonosítható”, de a tárgyi bizonyítékok sokasága ugyanúgy nem viszi közelebb a nyomozás céljához, ami a szövegben nincs megnevezve. Azért nincs, hogy a bűnügyi regények olvasási módjával ellentétben ne a célra, hanem a kifejezés mikéntjére irányuljon az olvasó figyelme. A hős az emlékekben és a nyelvben nyomoz, a történetek nyelvi kifejezhetőségének esélyeit keresi. Küldetése nem jár sikerrel, ami nem véletlen, hiszen egy egyértelműsítő nyom, a haláltáborok történetnek egy garantáltan hiteles változata leszűkítené az értelmezés és a kifejezés további lehetőségeit, halott, muzeális darabbá tenné magát az eseményt. A kisregény tétje éppen az, hogy, ahogy Selyem Zsuzsa írja Szirák Péter Kertész-monográfiája kapcsán, „van-e nyom, van-e nyomkereső – hiszen a felejtés ellen semmi mást nem tud felhozni, mint ezt a negativitások által körülírt nem-identitást, ezt viszont teljes felelősséggel kiszolgáltatja a felejtés-emlékezés dinamikájának”.⁹

Az ellentét Cooper naiv-idealista és Kertész visszavonó-tagadó-parodizáló *Nyomkeresője* között azonban túl egyértelmű ahhoz, hogy ne kellene egy kicsit jobban utánanézni, miből is táplálkozik Cooper idealizmusa, akinek viszonya hazájához és a saját hagyományához korántsem ilyen problémátlan.¹⁰ A „Leatherstocking”-sorozat heroikus romantikája mellett nosztalgikus és mélabús is, ami nem véletlen, hiszen szerzője egy soha nem volt világot jelenít meg, ahol például az indián és a fehér ember a legjobb barátok. A valóság legalább annyira különbözik ettől, mint Kertész hőséneke értelmezése Goethe drámájától. Az indiánokat a fehérek kiirtották, ugyanúgy, ahogy – a küldött szerint – Taurisz királyának katonái lemészárolták az idegeneket és megbecsületlenülítették, majd megölték a papnőt is.

Másrészt viszont Kertész kisregényében is fellelhetők a kalandregény egy-némely jellegzetességei: a cselekmény fokozatossága és a – Coopernél látható, Kertésznel szinte láthatatlan – próbák, akadályok, melyekkel a főhősnek meg kell küzdenie. Az is közös vonás, hogy a küldött is találkozik különböző emberekkel, akik valamit képviselnek, valamilyen tulajdonságot mutatnak be. Akárcsak Cooper idealizált hősei, akik még a nevüket is, az általunk ismert indiánoskönyvek hagyománya szerint, egy tulajdonságuk alapján kapták (Nyomkereső, Nagy Kígyó, Édesvíz stb.). Coopernél mesterkéltek és stilizáltak a párbeszéddek: a hősök hosszú monológokat mondanak egymásnak, amelyekben az olvasó néha el is fárad, és nem érti, hogy jut a hősöknek ideje ezekre a hosszú szólamokra az amúgy kalandokban és váratlan veszélyekben bővelkedő regényben. Annak ellenére azonban, hogy párbeszéddek külön életet élnek, az olvasó mégis adottnak veheti, és nem is csalódik ebben a hitében, hogy a hősök szót értenek, a cselekmény pedig a párbeszéddek által alakul, bonyolódik tovább.

Kertész kisregényében, egy kivétellel – mely a gyászruhás hölgygel, ezzel a modern kori Antigonével való beszélgetés, aki apját, fivérét és vőlegényét gyászolja –, nincsenek a cselekményt megfordító párbeszéddek, sőt, jóformán érdemi párbeszéddek sincsenek. A küldött egy másfajta tudással rendelkezik, melynek éppen a megoszthatósága, az elmondhatósága a tét, és minden egyéb mondandó lényegtelen a számára. A beszélgetések Kafka regényeinek párbeszéddek juttatják eszünkbe, melyek minduntalan felborítják a beszélgetés konvencionális szabályait, leleplezve ezzel az élet normalitásának a látszatát. A *nyomkereső*ben vannak ugyan párbeszéddek, de nincs kölcsönös konszenzus, amin a beszélgetések alapulhatnának. Ha a többi szereplő hatással van is a küldött munkájára, az valami próba vagy akadály formájában jelentkezik, melynek ellene kell állnia, bár nehezebbre esik és nem is mindig sikerül (például a feleség kérése, hogy vele mehessen a buchenwaldi táborba). Az alakok egyébként is jobbra azért vannak, hogy egy, a küldött missziójához való viszonyulási formát bemutassanak. Ebben a *nyomkereső* – példázatosságával és az alakok sematikuságával – a XVII. századi vallásos irodalom kiemelkedő művéhez, a *Zarándok útjához* hasonlítható.

Hermann, a házigazda, a „DDR-Intellektüel”¹¹ jóságos vendégszeretettel, mentegetőzésével, alkalmazkodásával és mindent túlélő belenyugvásával a szolid polgári létet jelképezi. Saját bevallása szerint maga is elindult egykor a küldött útján, „lázás kutatómunkába fogott”, „aktákat gyűjtött, bizonyítékokat szerzett, egész irattárat halmozott föl”, mindezt „kötelességérzetétől” vezetve, mert közvetlenül nem volt érintve az esetben, de valami miatt nem jutott el ideig, hogy feldolgozza az összegyűjtött anyagot. Azon is töprengett egy ideig, hogy mit tehetne még ezenkívül, de nem sok eredményre jutott. Aztán a hétköznapi dolgai, egzisztenciája, a krónikus időhiány, és családja – amely mentségnek minden esetben felhozható – amúgy

is lefoglalták. Ezért is nem jutott el soha arra a helyre, ahová a küldött indult, bár a szomszéd városban lakik.

A küldött felesége, akinek a tengerparti nyaralás az utazás célja, gondoskodásával és kitartó figyelmével próbálja megkönnyíteni, kényelmesebbé, túlélhetőbbé tenni ezt az utat: „az asszony csökönyös és igen veszedelmes ellenfél: nagy a hatalma, és nyilvánvalóan élni is fog vele, hogy enyhítse azt, aminek pedig sajognia, következésképpen tehát élnie kell” (191.). A felejtést és a hétköznapok jótékony közönyét jelenítik meg a fecsegő asszonyok a Buchenwald felé tartó autóbuszon (miközben ő titokban arra számított, hogy a városból egyetlen autóbusz indul, egyetlen céllal). A „kockás mintájú, nagy pepitás sportruházatot” viselő ember szórakozni jár a táborba, mert „van mozi és múzeum, történelmi romok és modern műalkotás, látványosság az élőknek, pihenője a holtaknak – változatos és tanulságos program, e programnak garantált, percre kimért órarendje, s mindegyiknek szakértő előadója vagy tárlatvezetője” (219.). A turisták is a tábor szórakoztató történelemmé válásáról szavatolnak, „szorgosan elhordva a dolgok jelentőségét”. Az egyenruhás nő a tábor szabályai értelmében azt várja el tőle, hogy szófogadó turista legyen, aki megnézi a tárlatot, az „őskori kövületeket”, a „lomtárat”, meghallgatja a tájékoztatást, aztán hazamegy, és idővel elfelejti, mint annyi minden mást is. Sorstársaival, a tábor területén működő zajos vendéglőben üldögélő lármás férfitársasággal nem lenne nehéz azonosulnia, hiszen azok is, hozzá hasonlóan, visszatértek, hogy megtalálják a múltjukra utaló nyomokat, és most közös magányukban felejtetni próbálnak, de ahhoz neki is fel kellene adnia küldetését.

Akadály ezenkívül a hotel bódító kényelme, az ízek ingere, de saját kényelmes énje is, ahogy „könnyebbségekkel” veszi körül magát, hogy aztán kudarcát megalapozottnak lássa. Ellenség az idő, mely eltörli a nyomokat és történelemmé változtatja a személyes tragédiát. A városban például a külső szemlélő számára sincs annak a múltnak, amit ő keres: „a háromszögű antik homlokzatok, a balkonok, a kiugró tornácok és könyöklők, időtlenül, örökkévalóan, a Szellem és a Szépség művének kikezdetlenségét hirdetve – igen, minden tökéletes, akár egy optikai csapda: sehol egy rés, semmi tere bárminő kifogásnak...” (202.).

A másik helyszín, Z., és a felé tartó karkai utazás ugyanúgy próbákat rejteget: a vasutasnők egy számára idegen nyelvet beszélnek, a parasztok, akik az egykori koncentrációs tábor helyén létesült gazdaságban dolgoztak, gyanakodva és felháborodva veszik tudomásul, hogy ő valami régmúlt dolgot keres, melyről nekik tudniuk kellene, mindaddig, amíg amerikai cigarettával ki nem engeszteli őket. Végül az öregasszony, aki a faluban útba igazítja, a küldetése szempontjából cinikus mondatokat mond, olcsó dicséretet, melyekhez végül neki is, mint udvarias idegennek, csatlakoznia kell: „szép város Z.”, „szép gyár”, „szép park”.

Hermann az egyetlen szereplő, akinek van neve az elbeszélésben, de ez a név is tulajdonképpen nem-név, köznévi, lévén az egyik leggyakoribb német keresztnév. Családneve nincs is megadva, helyette ennyit olvashatunk: „bonyolult családnevű egyén”. Szirák Péter eljátszik a név jelentésével is – Herrmann –, mely egyrészt a szereplő átlagosságát fejezi ki (egy ember), másrészt a különbséget a főhóstól.¹² Hermann életmódja, családja, körülményei teljesen átlagosak – egy törekvő, jó szándékú ember. Vagy az elbeszélő szavaival, ahogy vendége a küldött látja őt: „egy középkorú férfi zavartalan önbizalomtól sugárzó arca volt, formája ovális, orra, szája rendes, haja barna, szeme kék.”¹³ Az olvasó ráadásul sokkal problémátlanabban tud vele azonosulni, mint a furcsa és komplikált főhósszal. Szerepe az elbeszélésben pontosan az, amit a neve is jelez: a „polgári, hétköznapi világ” értetlen, „tudálékos” és „segítőkész”¹⁴ képviselője, motivációi, szándékai a titokzatos küldöttel szemben érthetőbbek, és éppen ezért összességében szimpatikusabb is. Az elbeszélő, aki néha „kölcsonveszi”¹⁵ a főhős nézőpontját, már a novella elejétől kezdve úgy viszonyul hozzá, mintha a házigazda kedélyes „fecsegésével” valamit titkolna, mintha netalán bűnös lenne valamiben, amiről majd előbb-utóbb vallania kell. A vallomás azután következik be, hogy a vendég tudatja vele „kilétét, küldetése és az általa lefolytatandó vizsgálat célját” (172.), melyet sem az elbeszélő, sem a főhős nem mond meg az olvasónak. Ez a rejtély, akárcsak a földrajzi nevek – Weimar, Buchenwald, Zeitz – elhallgatása vélhetően arra szolgál, hogy megóvjon a könnyűnek és egyszerűnek tűnő skatulyázástól, mellyel a küldött történetét dekódolnánk, és elhelyeznénk előzetes ismereteink közé. Az író mintha szándékosan állítaná az akadályokat, melyek a történet értelmezőjét ugyanúgy nyomozómunkára készítetik, mint a főhóst, és az értelmezésnek, a jelentésnek az idővel szembeni megőrzésének a problémáival is szembesítik.

Az indiánoskönyvek hősei végül győznek a próbákban, és a *A zarándok útjában* is a nehéz kísértések után a hős végül eléri célját, „az Úr városát”, Kertész hőse azonban, törvényszerűen elbukik, mert más választása nincs is, akárcsak Kafka hőseinek. A történet a küldetés csődjével zárul, melyről időközben már kiderült, hogy teljesíthetetlen. A küldött saját kudarca és egy gyász hír hatására feladja a küldetését:

Az idegen leengedte kezéből az újságot; lopva széttekintett az egész peron hosszán – majd zavartan eszmélt fel: hogyan?! Talán csak nem vádlóit keresi?... Felállt, majd visszault a padra. Keze a zsebében kotorászott. Notesz és beleillő golyósíron került elő; s egy perccel később azon kapta magát, hogy a holnapi nappal kezdődő tengeri út vázlatos költségvetésébe temetkezett.

Nincs feloldozó megkönnyebbülés a végén, nem érezhetjük azt, hogy helyreállt valami a világban. Nemcsak hogy nem állt helyre, rosszabb lett,

hiszen még egy értelmetlen haláleset történt, a gyászruhás hölgyé, amely talán megakadályozható lett volna.

De vajon azért írta-e Kertész ezt a kisregényét, hogy csupán az emlékezés csődjét, vagy a haláltáborok történetének a közvetíthetetlenségét mondja el? Hiszen már a megírt könyv is ez ellen szól. Vajon csak a küldetés bukása van benne a könyvben, vagy valami más is? Ehhez a hős figuráját, és nem könnyen látható elbukásait kell közelebről megnéznünk. Kertész hőse több szempontból is ellentmondásos alak: próbál idegennek megmaradni a környezetében, de ez nem mindig sikerül neki. A zeitzi öregasszony könnyedén ráveszi, hogy az ő nyelvét beszélje, a feleségének pedig sikerül elérnie, hogy a végén beletörődjék kudarcába, és a tengerparti nyaralás váljék utazása egyetlen céljává. A küldött figurája révén a konvenciót és a konvenció veszélyét és tagadását egyszerre közvetíti a szöveg. A gyászruhás hölgy halálát, aki olyan nagy hatást tett rá, valószínűleg nem tudta volna megakadályozni, mégis, a halálhírt olvasva, a vádlottak padján érzi magát. Ha van is valami bűne, ezt természetesen semmilyen földi bíróság nem bizonyíthatná rá. Egyrészt azért, amit a gyászruhás nő mond neki: „nincs vád, amit meg ne cáfolhatna, hiszen itt van” (239.), másrészt mert egy kis hanyagság, az együttérzés hiánya, az, hogy nem tett meg mindent, belenyugodott a teljesíthetetlenbe, nem büntetendő. Ugyanúgy, ahogy Hermann, a házigazda lankadó érdeklődése sem az „eset” – a haláltáborok – iránt, meg hogy aztán „az élet egyéb követelményeire kellett fordítani a figyelmét: alacsonyról küzdötte fel magát, tanult, egzisztenciát, majd családot alapított” (177.). Csupa olyan dolog, ami inkább elismerést, mint büntetést érdemel, még akkor is, ha ez az öngyilkossá lett gyászruhás nő fivérének és vőlegényének, meg még hatmillió zsidónak már nem adatott meg. Hermann egyébként sokkal többet tesz az „átlagnál”: adatokat gyűjt, dokumentumokat halmoz fel, és felismeri, hogy ha ez csak egyetlen emberrel is megtörténhet, akkor a „valóság törvényévé” válik, és minden egyéb valóság hitelét megkérdőjelezi. Mi vethető hát a szemére?

A kisregényben a nyomok felderíthetősége és a történet megőrzése kapcsán – a küldött, vagy Hermann példája által – erőteljesen jelen van az egyéni felelősség kérdése, mely egy működő társadalom híján még hangsúlyosabb szerepet kap (a *Gályanapló*ból tudjuk, hogy Kertész 64-ben látogat el Buchenwaldba, a kisregény pedig 77-ben jelenik meg, tehát a szocializmus idején). A törvények ugyanúgy érvényüket veszítik, mint a humanitárius eszmék, vagy akár a „valóság” fogalma (lásd *A kudarc* kerettörténetét). Ha pedig a törvények tökéletlenek és megbízhatatlanok, az emberek ki vannak szolgáltatva a totalitárius állam önkényének. Hogyan lehet akkor felelősségről beszélni, és milyen alapon vonható felelősségre Hermann, csak azért, mert a tábor közelében élt, és hallott róla? Jogos-e például Weimar lakosságát hibáztatni Buchenwaldért, úgy, ahogy Thomas Mann *Doktor Faustus*ában

a tengerentúli generális teszi, aki elrendeli, „hogyan Weimar lakossága rendezett sorokban vonuljon el az ottani koncentrációs tábor krematóriumai előtt és kijelentette: ezek a látszólag derék polgárok, akik munkájukat végezték, és nem akartak tudni semmiről, holott a szél az orrukba fújta az égett emberi hús iszonyú bűzét – hogy mindezek a tisztességes polgárok cinkosai és tettestársai az ott elkövetett és most feltárt borzalmaknak, amelyekre most rákényszerítetünk”.¹⁶ Semprun regényében, *A nagy utazásban* is van egy ehhez hasonló történet: az elbeszélő a tábor felszabadulása után bemegy egy idősödő asszony házába, amely éppen a koncentrációs táborra néz. Az asszony, nem tudva, hogy kicsoda és miért jött, a következő szavakkal mutatja meg a lakószobát, ahol a ház lakói évek óta estéiket töltötték, és ahonnan az egyik krematórium kéménye is látszik: „Eine gemütliche Stube, nicht war?”¹⁷ Majd a kérdésre, hogy esténként nem látták-e a krematórium lángjait, ijedten azt mondja, amire emlékezni akar, hogy neki mindkét fia a háborúban esett el. A saját szenvedésével hárítja el a felelősség kérdését.

Kertész kisregényének szerkezete és hőseinek ábrázolása a személyes felelősség kérdésre adott bonyolult, indirekt válaszok. Egyrészt Hermann figurájának kritikán túl, távolságtartó bemutatása, másrészt a küldött figurája, akit Hermannról az választ el, hogy volt Buchenwaldban, ezért sokkal pontosabb tudása van arról a világról, amelyben mindketten élnek. A küldött Hermannnal szemben mindent egy lapra tesz fel: a hely tanújává akar válni, majd törvényszerűen kudarcot vall. De úgy veszt, hogy közben mégiscsak a tanújává válik valaminek. Kertésznel nem ritka narrációs megoldás az elbeszélő világából való kilépés (lásd például *A kudarcban* az L-alakú folyosó jelenete), mely kilépést *A nyomkeresőben* már megelőlegezik a különböző biblikus nyelven történő utalások. A kisregényben úgy mond megáll az idő, a főhős legalábbis kilép belőle egy másik dimenzióba, mely a fennálló (regénybeli) világ mellett, vele mintegy párhuzamosan létezik. Az első ilyen elbeszélői idő- és nézőpontváltás Weimarban „a Szellem és a Szépség művének” lelepleződése a küldött szemében: „lehullott róluk az örökkévalóság maszkja, és feltárult ittletük pillanatnyisága, egyszeri véletlene és hajmeresztő képtelensége” (207.). Nem az időtlenségre, az örökkévalóra van tehát szükség ahhoz, hogy megmaradjanak az emlékek, hanem pontosan a megbízhatatlan egyszerire, a pillanatnyira, a futó és törekeny jelenre, a személyesre, a városon szétáradó „sárga színre”, ami amúgy nem is tekinthető tényadatnak egy komoly nyomozásban.

A másik rés a tökéletesnek látszó „optikai csapdában” az utcai apokalipszis groteszkbe hajló leírása, a város mint a „siralom völgye”, az, aminek a közeli haláltábor szempontjából látszania kell, és amelynek feltárlásához egy, a Düreréhez és a metszetein ábrázolt Jézuséhoz hasonló arc és kéz szükséges. Ha előzőleg a küldött a gyászruhás nővel való beszélgetésében Jézusnak a tanítványaihoz intézett szavait használta – „bizonyosat teszek mindenről, amit láttam” –, itt jelképesen azonosul a krisztusi idegenséggel és

magánnyal, azzal, hogy „tudása hiábavaló, igaza megoszthatatlan” (257.). (A bibliai utalások folytatódnak: mikor eltűnik a Dürer-szerű fiatalember az utcáról, ezt olvassuk: „Elvégeztetett” [255.].) Ez a kilépés, a hős egyetlen esélye, nem a kudarcról, hanem a múlt hazugságok nélküli megőrzésének a lehetőségéről szól. Innen az amúgy láthatatlan személyes mulasztás is felismerhető: a küldött a regény végén a gyászruhás nő halálhírét olvasva vádolttnak érzi magát, mert Dürer és Jézus példáján látni tanult.

Nem értek egyet Szirák Péter elemzésének végkicsengésével, hogy úgy mond a kisregény „legfőbb hiányossága talán a diskurzív alakítás szűkreszabottsága, s ez az oka annak is, hogy a benne foglalt olvasói szereplehetőségek meglehetősen egysíkúak. A főhős szemlélődő vizsgálódása az identikus ismétlés megtapasztalásában érdekelt, s ezért a változást, s az azzal járó identitásvesztést, az idő »munkáját« egyértelmű veszteséggé értékeli.”¹⁸ Egyrészt a „diskurzív alakítás”, ahogy láttuk, több alternatívát is kínál, amelyek mindegyikét nyitva hagyja. Ezenkívül az elbeszélő önironikus is: az egyetlen szereplehetőséget ironizáló szöveghelyként értelmezhető, mikor az elbeszélő utcai apokalipszis bemutatása közben a „nagy alkotók mániákus akarataról” beszél, akik „freskóikat egyetlen gondolat jegyébe törik, uralmuk gyakorlásának tisztánlátó tébolyában a legcsekélyebb részletről sem feledkezvén meg...” (251.) A küldött alakja, ahogy Szirák helyesen észreveszi, maga is egy kísérleti figura, nem jellem, hanem pusztán küldetés, melynek a léte is folyamatosan megkérdőjeleződik, és ebben az eldöntetlenségben nem „szűkreszabottság”, hanem szabadság van, ahogy a küldött kudarcában is, amennyiben nem kapjuk meg a haláltáborokról szóló történet kész receptjét. Másrészt az olvasó több – de legalább két vagy három – szereplehetőség közül választhat, azonosulhat Hermann-nal vagy a küldöttel, vagy egyikkel sem. Végül pedig a küldött nem az örökkévalóban, az időtlenben, az „identikus ismétlésben” ismeri fel a nyomot (pedig Z.-ben például ezzel találkozunk, mert minden változatlan), hanem a múltó, személyes élmény pillanatában, mely az idő linearitásának a kiiktatása, „a szokásos történelem megszakításának és leleplezésének az útja”.¹⁹

A kisregény az életmű központi témájának, a holocaustnak az elbeszélhetőségét problematizálja a későbbi regényekben továbbvitt radikalitással, amely a túlélő hőst, emlékeivel együtt kiszolgáltatja a kifejezés, az elbeszélhetőség nyelvi drámájának, és az ugyancsak továbbvitt humorral, mely a „nyomozó” hős esendő bukdácsolását részvétellel mutatja be. Ez a humor *A kudarc* Öregjének figurájában, vagy a *Kaddis*ban, B. és Obláth beszélgetésében köszön vissza. A megfogalmazhatóságnak ezt a dilemmáját, mely a tanúság szükségét, de a személyes emlékek és tárgyak hiábavaló voltát egyszerre láttatja, az Öregnél látjuk viszont, akit a személyes élmények felidézése inkább csak akadályoz az írásban. A biblikus nyelv az elbeszélte világtól való elrugaszkodás és ezzel a lineáris idő megszakításának a jelzője marad a

Kaddisban, a *Jegyzőkönyvben* (például a Keleti pályaudvar apokalipszisének a leírása), és *Az angol lobogóban* (az elbeszélés egyik kulcsmondata, „megfogalmazása” a kettő közül éppen Jézusnak az a mondata, amely *A nyomkeresőben* is elhangzik: „Azért jöttem, hogy bizonyoságot tegyek az igazságról.”) A kisregény parabolikája, vallásos szövegekre és Kafka regényeire emlékeztető fantasztikuma, illetve allegorikus figurái legfőképpen *A kudarc* betéttörténetében köszönnek vissza.²⁰

Befejezésül még annyit, hogy *A nyomkereső* a magyar kritikai recepcióban továbbra is méltatlanul el van hanyagolva.²¹ Miközben a magyar kritika egy, a többihez képest másodrangú, közepesre sikerült művet lát benne,²² németországi recenzensei a kisregény 2002-es megjelenésekor örömteli meglepetéssel fedezik fel az írónak a *Sorstalansághoz* képest új arcát, az újszerű nyelvet, a szöveg önreflexív funkcióit és karkai parabolikáját is.²³ (A különbség aligha magyarázható azzal, hogy a német fordítás már a Nobel-díj után jelent meg, hiszen, mint tudjuk, ez éppen fordítva van: már a Nobel-díj is a Kertész-művek pozitív német fogadtatásával függ össze.) Kívülről nézve a Kertész-szövegek humora is érzékelhetőbb, az a fajta nevetés, amelyről Ingo Schulze (kelet)német író a naplójában ezt írja: „Egyáltalán, ez a nevetés a magyaroknál: ő [Esterházy], Nádas, Kertész, Konrad... ez a nevetés bennük és az irodalmukban. Ugyanaz a nevetés: saját létezésük tényén nevetnek.”²⁴

1 PÁLYI András, *A tények és a valóság*, Népszabadság, 1998. november 18.

2 Az oldalszámokat az alábbi kiadás alapján adom meg: KERTÉSZ Imre, *A nyomkereső = Uő, Az angol lobogó*, Bp., Magvető, 2001, 169–277.

3 J. F. COOPER, *Nyomkereső*. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/cooper/nyomker/>

4 „Natty is a saint with a gun, and the Indians are gentlemen through and through, though they may take an occasional scalp.” D. H. LAWRENCE, *Studies in Classic American Literature*. 1923 = <http://coursesite.cl.uh.edu/HSH/Whitec/LITR/5535/sylsched/lawrence-cooper.htm>

5 Kertész Imre *A boldogtalan 20. század* című esszéjében a kulturális hagyomány megszakadásával és a civilizációs értékek eltűnésével kapcsolatban a következőket írja: „A civilizált emberi együttélés végül is azon a hallgatóságos közmegegyezésen alapul, hogy az embert nem ébresztik rá arra, hogy a pusztá

léte többet, sőt sokkal többet jelent neki valamennyi addig vallott értékénél. Amint ez kiderül – mert terrorral olyan helyzetbe kényszerítik, hogy napról-napra, óráról órára, percről percre ez, és csakis ez derüljön ki –, valóban nem beszélhetünk többé kultúráról, mert minden érték megdőlt a túléléssel szemközt; az ilyen túlélés viszont nem kulturális érték, egyszerűen mert nihilista, a mások kárára, s nem a mások számára való lét – kulturális, közösségi értelemben így nemcsak értéktelen, de szükségképpen destruktív is, a benne rejlő kényszerítő példa révén. Ez a példa pedig nem más, mint a minden áron való lét apológiája, mintegy a sátáni röhej kíséretében. Tömegvegetáció ez, ami általános lealjasodáshoz, gyilkossághoz és legyilkoltatáshoz vezet.” KERTÉSZ Imre, *A száműzött nyelv*, Bp., Magvető, 2001, 18.

6 FÖLDÉNYI László, *A művészet hentesbárdja* (Kertész Imréről), *Alföld* 2003/11, 78.

7 A gondolatmenethez kapcsolódik, hogy *A velencei kalmár* modern változatában –

Alföldy Róbert audiovizuális rendezésében – már nem engedik futni a megvert, kifosztott, megszegyenyített zsidó kalmárt, hanem meg is ölik. A shakespeare-i emgedmény, hogy a kalmár az életét még megmentheti, Auschwitz után nem valószínű. Így írja át Auschwitz a meglévő kultúrát.

8 SZIRÁK Péter, *Kertész Imre*, Pozsony, Kalligram, 2003, 79.

9 SELYEM Zsuzsa, *A nyomozás perspektívája. Szirák Péter Kertész-monográfiájáról*, *Korunk*, 2004/2, 118. Kolozsvár.

10 Nem mellékes körülmény, hogy miután Cooper Lyon amerikai konzuljaként több évet tölt Európában (1826 és 1833 között), itt írott művei miatt (*Notions of the Americans és Letter to General Lafayette*), melyekben az amerikai demokrácia romlásáról ír, és az amerikai társadalmat bírálja, nagyon népszerűtlenné válik hazájában. Visszatérte után az egykor ünnepezt amerikai író emiatt vonul vissza New Yorkból az apja által alapított Cooperstownba.

11 A Hörbuch Hamburg weboldalán található ez a jellemzés egy, *A nyomkeresőhöz* tartozó, rövid recenzióban. http://www.hoerbuch-hamburg.de/einzeltitel.php?t_id=119

12 Szirák szerint a név úgy is értelmezhető, hogy Hermann a főhős ellenében ember, aki Hermann szerint, nem az. SZIRÁK, *i. m.*, 83.

13 KERTÉSZ Imre, *A nyomkereső = Uő, Az angol lobogó*, Bp., Magvető, 2001, 171.

14 PÁLYI András, *i. m.*

15 Ezt Szirák írja monográfiájában *A nyomkereső* egészére vonatkoztatva (SZIRÁK, *i. m.*, 78.), csakhogy ez nem mindenhol van így. Ennél bonyolultabb a dolog, hiszen az olvasó a főhóst kívülről is látja, a kudarcával, a kiszolgáltatottságával együtt, és lehetősége van tanulni belőle, elkerülni azokat a csapdákat, melyekbe a főhős beleesett.

16 Thomas MANN, *Doktor Faustus*, Bp., Európa, 1967, 598.

17 „Otthonos szoba, ugye?”, Jorge SEMP-RUN, *A nagy utazás*, Bp., Európa, 1974, 196. RÉZ Pál fordítása.

18 SZIRÁK Péter, *i. m.*, 96.

19 Ezt BALASSA Péter írja a *Kaddis* személyes-drámai nyelvéről (*Drámai monológ*, Magyar Hírlap, 1990. szeptember 29. *Ahogy tesszik melléklet*, 2.)

20 *A kudarc* parabolikájáról és allegorikus figuráiról bővebben ír Selyem Zsuzsa kiváló tanulmányában. SELYEM Zsuzsa, *Egyetlen időm és a mignonok*, *Múlt és Jövő*, 2002/4, 20–32.

21 Néhány adat: 1977-es megjelenésekor körülbelül 5-6 recenzió jelent meg róla, aztán Pályi Andrásnak egy rövid recenziója a Népszabadságban, 1998-ban. VÁRI György monográfiájából kihagyja *A nyomkeresőt* a *Detektívörténettel* együtt.

22 Szirák Péter inkább tematikus elemzése *A nyomkeresőt* másodrangú műnek mondja *A kudarc*hoz képest, viszont *A kudarcot* is másodrangúnak a *Sorstalansághoz* képest, mely monográfiájának súlypontját alkotja. Ez a rangsorolás értékítéletként eleve eldönti a kisregény sorsát.

23 Hubert Spiegel, a FAZ recenzense például ezt írja: „parabelhaft und stark an Kafka gemahnend, zur philosophischen Sentenz neigend, immer wieder erzähltheoretische Passagen einstreugend”. Hubert SPIEGEL, *Der eiserne Vorhang – Zwei Erzählungen des Nobelpreisträgers Imre Kertész*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 07.12.2002.

24 Ingo SCHULZE, *Ez a nevetés*. <http://www.litera.hu/konyvfesztival2004/fesztival/hatter/19168.html> 2004-04-23.

KISS NOÉMI

Görbe tükör – csábító önéletrajz

Kortárs „női” elbeszélők:

Szabó Magda, Polcz Alaine, Lángh Júlia és Hillary Clinton

„Évtizedekig úgy gondoltam, hogy ez a vers kizárólag Nagyklárának szól; újabban azt látom belőle, hogy Erzsikének is üzen valamennyire. Úgy látszik mindkettőjüknek ragaszkodtam a hűségéhez.”

Szabó Lőrinc kommentárja
a *Semmiért egészen* című verséhez¹

Kissé morbid, de úgy gondolom, a *Semmiért egészen* kommentárja jó példája az olyan öngyilkosságnak, melyet egy szerző saját maga ellen követ el. Amikor Szabó Lőrinc azt kutatta, mik voltak egykoron *Semmiért egészen* című versében a „rettenetes igazságok” kimondásának valós okai és a verséhez életrajzi magyarázatokat fűzött, valójában nem tett mást, mint a kontextust kereste utólag a textushoz, tehát tényeket a metaforákhoz. Így tulajdonképpen a megírás „tényét” függetleníttette saját magától és a saját előző életétől, ráadásul nem emlékezett pontosan az okokra. Mivel a kommentár szerzője érzelmeit próbálja rekonstruálni, ezért „Szabó Lőrinc” törekvése nyilvánvaló: saját, utólag képződő autobiográfiájának próbálja meg alárendelni az egész életművét. Ez az aktus elméletileg rendben is volna, hiszen a kommentár beszélője bevallja, hogy az „igazság” értelme (a versben és a kommentárban is) most egyedül tőle mint önkényes értelmezőtől függ, amit általánosságban úgy is érthetünk, hogy egy szöveg értelme mindig az aktuális olvasási folyamattól függ. Csakhogy közben van a nyelv olvasást kényszerítő ereje – amivel láthatólag nem számol e tekintélyes költő –, s amely egy tükörszerkezetbe szorítja az egykori, s az azóta már halott önéletrajzi megszólalót; méghozzá egy olyan szerkezetbe, amelyben a mindenkori életrajz olvasójának (és nem a kinyilatkoztatónak) nagy szerepe lesz. Mindebből pedig az következik, hogy mi, a mai olvasók a kommentárirónak éppúgy nem hihetünk, mint a szerelmi vallomás egykori „szerzőjének”, Szabó Lőrincnek.

Ám mégis azt gondolom, a „szerző halálának” tézise önmagában nem tudja minden autobiografikus műnek feltett kérdésünket megnyugtatóan megválaszolni. E tanulmány következő fejezeteiben olyan kortárs, női szerzők által írt művek állnak a centrumban, melyeknek elsődleges törekvése, hogy autobiografikus szövegekként olvassuk őket.²

Az a kérdésünk tehát: Mi az önéletrajz? A válasz megfogalmazásához érdekes megfigyelnünk, mi történik a tulajdonnevekkel. A nevek, például a *Semmiért egészen* esetében, üressé válnak (Erzsike, Nagyklára, Szabó Lőrinc stb.), hiszen az előbbi fejtegetés alapján tetszés szerint felcserélhetőek. E nevek tehát bizonyítékai annak, hogyan szakad meg egy tulajdonnévnek mint jelölőnek a referenciális vonatkozása, hogy teszi lehetetlenné az utólagos életrajzi kommentár bármiféle „valóságra” vonatkoztathatóságát egy versnek. Valami egészen mást beszélnek el nekünk az autobiografikusnak szánt szövegek és/vagy az önkomentárok. Az ilyen típusú szövegek láthatólag nem egykori cselekvők kópiái, sem nem megfigyelhető, érzékelhető, referencializálható emberek tükörképei, hiszen elbeszélési módjuk nem mimetikus, vagyis nem érintkeznek közvetlenül a valósággal, vagy a múlt valós eseményeivel, csakis áttételesen hívják elő azt. Nem az élet hozza tehát létre az önéletrajzot, ahogy egy tett a maga következményeit, hanem „az önéletrajzi vállalkozás hozza létre és határozza meg az életet”.³ De ennél még tovább menve: maga „a fikció a *mindenkori* Én életrajzaként önéletrajz”.⁴

E felismerés felidézi azt a lassan harmincéves múltra visszatekintő kérdését irodalomtudományunknak, mely a szöveg és a szerző viszonyát vizsgálta. A képlet természetesen annál bonyolultabbá válik, minél több területet vonunk be vizsgálódásainkba. Ezúttal az írás és a populáris kultúra értelmezése jelentőséget nyer, mert olyan önéletrajzi szövegeket vizsgálunk a továbbiakban, amelyek nem feltétlenül az irodalom szűkebben vett értelmét veszik figyelembe, hanem általában minden olyan írást önéletrajznak tekintenek, ahol valakinek az élete, emlékezései, történetei egy írásmű formájában vannak elbeszélve. Elsősorban – szűkítve a kört – én, önéletrajz, nő és fikció viszonyát mai kortárs, „női” szerzők „önéletrajzi” műveiben szeretném megvizsgálni. Utánajárok az autoritás kérdésének, vajon mennyiben megbízhatók az életrajzok elbeszélői és mennyiben veszik figyelembe az életrajz fikcionális jellegét? Vajon hol erősebb az autoritás, a laikus önéletrajzokban vagy az irodalmi művekben? És még valami: az önéletrajzok írói csakúgy, mint az önéletrajzokról írók (itt: én), de Man szerint ellenállhatatlan szükségét érzik annak, hogy a megismeréstől az elhatározásig és a tettig jussanak, s hogy spekulatív politikai vagy jogi autoritássá váljanak. Mivel női szerzőkről van szó, hozzáfűzném, ahhoz, hogy a magyar irodalom történetében női önéletrajzokról írhasunk, szükséges feltétel, hogy ezek a nők ismert „szerzővé” és „életté” váljanak.

Önarckép

Az irodalmi alkotások – amennyiben önéletrajzot igyekeznek írni – szelektív módon emlékeznek a múlt eseményeire, de vélhetően nem ez a legfőbb

erényük, hanem hogy az olvasójuknak mindezt úgy tálalják, ahogyan egy retusált fénykép az eredeti arcokat: némileg átalakítva az arc formáit a kor szépségideáljának megfelelően, így a kép (melynek eredetijének pusztá létezése is kétségbe vonódik) hamissá válik. Ide kapcsolódik, hogy épp az idő tájt, amikor vezető írásmóddá válik az önéletrajzírás a női irodalomban, nagyjából 1900 körül, kiderül a fényképezésről mint fény-írásról (a *photographéin* fényírást, a *bio-graphéin* életírást jelent), hogy közel sem áll olyan erős referenciális viszonyban tárgyával, mint azt a realisták hitték.⁵ A retusálás tropikus funkcióval bír, mert hozzáidomítja valamilyen ideálhoz a képet, ráadásul helyettesítő mozzanatként is felfogható és narratív identitást képes előállítani. Olyan lesz általa egy portré, mint egy kifestett női arc. A festett női arc meg olyan, mint a női önéletírás: a metonimikusság metaforája, tehát utólagosan korrektúrázott, konstruált, érzékletessé tett fényképe valakinek önmagáról.

Valójában oda szeretnék eljutni, hogy egy ilyen általánosító kifejezés ne is létezzék ma már, hogy „női önéletírás”. Merthogy minden női önéletírás szubjektuma különböző. A női önéletírás, akár csak az emberi arcok, festékek, ékszerek és az öltözködés kiapadhatatlan variációs lehetősége, tehát az állandóan változó divat, mutatja nekünk, ahogy egy nő írásban úgy megalakítja önmagát, hogy sohasem lesz ugyanaz a nő. Az olyan átalakító gesztusok, mint az ornátus, a retus vagy maga az írás, deformálják az életet, felülírják és megváltoztatják a szubjektum múlthoz fűződő viszonyát. Azonban miközben hamisítanak, valami sokkal fontosabb történik velük: átírják a hivatalos történelem eseményeit, de legalábbis módosítják és kiegészítik egy korszakról alkotott képünket. Olyan dolgokat tárnak elénk e munkák, amelyekről hallgattak a bevallottan „nem fikciós” történelmi dokumentumok vagy a férfiak által írt autobiográfiák. Ennyiben tehát a női önéletírások, bár maguk is hamisítanak, ám bizonyos szubverzív igazságokra is fényt derítenek. Erényeik közé tartozik még, hogy sohasem törekszenek elhíttetni magukról, hogy valóban diszkurzusformáló művek (szemben a férfiak által írt önéletrajzokkal), s épp ezáltal lesznek azok.

A fényképezés metaforája, mely itt egy elméleti hasonlat is, még egy szituáció szemléltetése miatt fontos. Az elbeszélő, aki az önéletrajzban végig önmagáról beszél, és az olvasó, aki megismerni igyekszik az elbeszélőt, a fényképezés technikájához hasonlító tükör-jelenetben állnak: amit látunk, úgy tűnik, ott van a tükörképben, tehát létezik; ugyanakkor, ami ott van, vagy egykor volt a tükör (kamera) mögött, csak a tér hamis tágulása, megfoghatatlan, fogalmi, a szemlélés pillanatában már nem létező tárgy, csak hasonlít egy egykori létezőre; tehát inkább metafora, mint metonímia, nem érzékelhető vagy tapintható, ugyanakkor az utánczás alapuló kép. A női önéletrajzokban különös jelentőséget nyer nemcsak a tükör,⁶ de a fénykép is. Majd mindjárt kiderül, miért mondom ezt.

Női önéletírás – a nő referenciavesztése

Az önéletrajzi művek a könyvek piacán ma mindenképpen olyan irodalmi jelenségnek számítanak, melyek nagyszámú olvasóközönségre tehetnek szert. Egyik korszakban sem jelent meg annyi biografikus mű, mint az utóbbi tíz év magyar könyvkiadásában. Az előzetes értékhierarchiáktól kellő távolságban berendezkedett korszakban (a posztmodern szereti így látni és definiálni magát), a „laikusok korszakában” pedig ismeretlen szerzők élete is egyik napról a másikra ismertté válhat. Ezek a női önéletrajzok nem híres emberek (*férfiak*) életéről szólnak, sőt néhányuk esetében épp a mű szolgál arra, hogy az írás által tegye híressé a személyt. A női autobiográfiák ma leginkább a regények írásmódját alkalmazzák, annak multiplikált narrációs formáit utánozzák. Érdekes megfigyelés, hogy a laikus művek ezzel szemben sokkal inkább hordozzák a hagyományos elbeszélői formákat, és sokszor egy konzervatív autoritást helyeznek a középpontba. Ezek a jelenségek azonban nem maradnak a „hivatalos” értelmezői közösségek horizontján kívül, és feltétlenül bizonyos műfaji kategóriák és fogalmak történeti korrekciójára késztetnek.

Először is abban konszenzus van az önéletrajzírás-történetben, hogy a nőknek szükségük van egy tükörrre a felnőtté váláshoz, éppúgy, mint az autobiográfiának a XIX. századi emancipációhoz. Ugyanis kimutatható, hogy nagyjából ugyanabban az időben, mint amikor az egyébként több korszakban népszerű önéletrajzírás kanonizált irodalmi műfajjává válik, nők által írt művek is kikerülnek/kikerülhetnek a laikus irodalomból. Ekkor egyre több ismert nő életrajza jelenik meg nyomtatásban, a XX. században pedig egyenesen vezető női írásmóddá válik az önéletrajzi publikáció. (Persze nem véletlen, hogy nálunk Magyarországon a nagyobb érdeklődésre számot tartó művek férfiírók mellett vagy körülöttük élő memoárszerző[nők] munkái voltak: például Szendrey Júlia, Vajda Jánosné, Feszty Árpádné Jókai Róza, József Jolán stb.)

Ugyanakkor az is az önéletírás státusának megváltozásából fakad, hogy az önéletrajz mint a nő közvetlen megnyilatkozási lehetősége és irodalmi formája (a levéllel, a memoárral és a naplóval ellentétben) a női írás műfajai közül ma is a legnépszerűbb. Itt a „legnépszerűbb” szó azt is jelenti, hogy nem, vagy csak nehezen tehetünk különbséget a klasszikus és a laikus autobiográfiák között. Tehát – és ez a nézet igencsak domináns az angolszász *gender* szempontú irodalomtudományban – a női életrajzok publikálása nagyban hozzájárul(hatott) az önéletrajzok XX. századi térnyeréséhez. Az irodalomtudományban a női írás szisztematikusan elemzése egyébként épp a már korábban tárgyalt, 1970-es években előtérbe kerülő ún. „önéletrajzi szerződés-elméletekkel”⁷ párhuzamosan indulhatott el. Feltételeznünk kell tehát, hogy az önéletrajz történeti emancipációja és a női írás térnyerése között szoros kapcsolat van. E kapcsolat erős kanonizációs érv le-

het a továbbiakban. S talán azért is figyelniünk kell e műfaj sorsára, mivel az önéletrajz továbbra is a laikus irodalom egyik kedvelt írásmódja marad. Egyszóval: ahol csak tud, mindenhol jelen van az önéletrírás. (Az már más kérdés, hogy ezzel a jelenlétével azt is segíti, hogy elmosódjanak a határok a laikus és a klasszikus irodalom között.)

A női önéletrajznak nyilván akkor lehet esélye a klasszikussá váláshoz, ha olyan művet hoz létre, melyet nemcsak hogy olvasnak, hanem ami valami olyasmit is közöl velünk, ami nem a műfaj parafrázisa, tehát ismert jegyek, ideologikus, emancipatorikus autoritásának, pusztán női mivoltának kiemelésével történik, hanem a beszélő beszédhez való viszonyát is kifejezi, az irodalom (lehet női irodalom) klasszikus jegyeit tisztázza, és ami, be kell látni, a hagyományos, vagy más – itt kissé becsmérően szólva – „normatív” kortársi férfi-beszéd felől ered. Igaz, idővel elveszti az ilyen irányú eredetét és irodalmi forrásaitól függetlenedik, ám a női írás valószínűleg soha nem tudja majd teljesen függetleníteni magát az uralkodó írásformáktól, viszont befolyásolja és módosíthatja azokat. Eljutottunk tehát a fogalomhoz: a „klasszikus mű” egy folyamatosan változó, módosuló korpuszra utal, ráadásul sok-sok szállal kötődik a laikus irodalomhoz, már csak azért is, mert folyton annak el- lenében határozza meg magát, tehát valamilyen módon tartalmaznia kell azt. Így a női írásnak, a női írás kritikájának is számolnia kell a klasszikus irodalommal, még akkor is, ha folyton azzal szemben próbálja definiálni magát. A hagyomány lényegéből fakad, hogy azt soha nem lehet előlről kezdeni, így van ez az önéletrírás hagyományával is. Viszont az is igaz, hogy azt meg sohasem lehet előre megmondani, mi lesz klasszikus, mi marad laikus.

Fényképek mint erőtlen referenciák

A tanulmányban – visszalépve attól a dekonstrukciós meghatározástól, mely az önéletrajz alakzatát minden irodalmi műre kiterjeszti, de továbblépve Gadamer klasszikus-fogalmától – értékelni fogok. Olyan laikus olvasókat is megszólító, népszerű elbeszélői formákat vizsgálok mai művekben, amelyek olvasását a szerzői intenció erős önéletrajziséga határoz meg: olyan paratextusokra gondolok, mint a szerzői fénykép a könyvön, az aláírás, a tulajdonnév, vagy egy reklámszöveg. A könyvekben közös, hogy kivétel nélkül mind sikeresek voltak megjelenésüket követően. A szerző neve mindenhol egy női név.

Négy kortárs női önéletrajzi munkát vehetünk kézbe, ahol a fényképek elhelyezésének módja fontos előjele lesz az elbeszélői forma és a beszélő autoritása közötti kapcsolatnak: Hillary Clinton (a címlapon nagy kép); Szabó Magda (a hátlapon nagy kép); Lángh Júlia (a belső fülön, hátul kis kép); Polcz Alaine (a legkisebb kép, a szerző arca alig kivehető a hátsó címlapon) egy-egy könyvét.

Újabban megfigyelhető, hogy az önéletrajzi kiadások kognitív rendjéhez tartozik a szerzői fénykép mint valamiféle bizonyíték, amely azt mondja, aki a képen van, létezik, és aki a képen van, annak az élete van megírva a könyvben. Roland Barthes például úgy határozta meg a fotográfiát a nyelvvel szemben mint tényleges bizonyosságot: „A Fotográfia nem (vagy nem feltétlenül) arról beszél, *ami nincs többé*, hanem csak arról, ami egészen biztosan *volt*.”⁸ Csakhogy Barthes maga is elbizonytalanodik. Vagy még inkább elérzékenyül. Később ugyanebben a könyvében, amikor a múlt emanációjáról beszél egy fénykép kapcsán – ami az emlékező szubjektumban erős érzelmet kelt, tehát nem referenciális, hanem emocionális lényegű –, Barthes-ot tulajdonképp a közvetlen, személyes viszony érdekli a fényképek kapcsán, ami kevésbé dokumentáló tulajdonsága a képeknek, mint inkább inspiráció, tehát a kép fikciós tere és a képet szemlélő autobiografikus emlékezetének szoros kapcsolata. A múltbéli bizonyosság így hamar eloszlik, de legalábbis alul marad egy másik cél érdekében, méghozzá a képet szemlélő saját céljainak rendelődik alá.

Mintha maguk az ismertett könyvek, tehát a kiadás formái is ugyanígy eljátszanának a borítón látható fényképekkel: próbálják visszaállítani azt, amit épphogy nem lehet, s ami a szövegekben már rég elveszett, de legalábbis kétségessé vált: a személy valós létezését és megírhatóságát. Megfigyelhető, hogy minél inkább „laikus” vagy népszerű szövegről van szó, minél nagyobb a kép, a szövegben lévő arc annál feltűnőbben rászorul a „referenciális” bizonyításra, tehát annál inkább az autoritás, a mű mögötti valóságos életről való meggyőzés a kiadók törekvése. A kiadók tulajdonképpen a hagyományos női portré mintáját követik: meggyőző arc, szépség, csábítás és szexualitás, minél laikusabb a szerző, annál inkább igaz ez a felvetés (Hillary Clinton könyvének borítója lesz ebből a szempontból a legmeggyőzőbb, hiszen képe a címlapon csábítja az olvasót). Látható, milyen konzervatív módon használják a könyvek a fényképezést. E törekvés erős intencionális jelenléte azonban önmagát számolja fel, ha nem hiszünk a kép valóságreferenciájában, máris alakzatokat szemlélünk. Még akkor is, ha a hatásosan festett női arc (például Szabó Magdáé) magához vonzza az olvasói tekintetet egy könyvesbolt kirakatában, s ezért kellő példányszámban fogy majd el. A példányszám így lehet, egyenesen arányos lesz a fénykép méretével, mégis a klasszicizálás ellen fog hatni, mert az irodalomértelmezésben egy régésrég elvesztett autoritást idéz meg.

Laikus beszéd: az autoritás visszaszerzése

Mindezek azt mondják nekünk, hogy talán éppen az alapján lesznek ma definiálhatók a női önéletrajzok, mennyire használják narrációs formáikhoz a hagyományos női önéletrajz karaktereit, vagy hogy mennyiben módosíta-

nak rajta. Az ilyen írások általában a gyerekkorral kezdődnek; az otthon idillként állítják be; az anyához és az apához való viszonyt aszimmetrikusan ábrázolják; a nők a házasság álcája mögé bújnak, de van egy szubverzív „én-jük”, aki kitör az álarcok mögül; a szövegbeli nő a karrierre vágyik, de sokszor a házasság kötelékében köt ki; (ezért) a hagyományos forma szerint nem halad életének elbeszélése valamilyen jelentős cél felé. Ez utóbbi, alapvetően nem-teleologikus írásjegy, feltétlenül elkülöníti a „nő önéletrajzát” a többi önéletrajzi alkotástól. A jellegzetes női narratívák ugyanis, a feminista kritika meghatározása szerint, diffúzak, az emlékező személy többnyire nem kronologikusan halad múltja tálalásában, hanem sok szálon fut élete, keveri az időt és a sorrendet, műve fragmentált, akárcsak az a szubjektum, akinek így görbe tükröt állít.⁹ Vagyis a női önéletrajzok esetében kérdéses marad, törekszenek-e, illetve törekedtek-e valaha is visszaszerezni az irodalomban már jó egy százada (de legalábbis Rilke, Proust vagy Benjamin autobiográfiái óta) elvesztett elbeszélői autoritást. Márpedig a feminista kritika szerint, ahhoz, hogy a nő beleírja magát az irodalomtörténetbe, szüksége van egy új, teremtett, erős autoritásra. A kortárs „női” önéletrajzok egy részében gyakran épp az figyelhető meg, hogy „laikus módon” bánnak saját autoritásukkal, és valóban valami olyannak a látszatát teremtik meg, ami sosem létezett nők által, és/vagy nőkről írt művekben, illetve amit a posztmodern irodalom felszámolt.

Szabó Magda önéletrajzi műveivel évtizedek óta a magyar olvasók egyik kedvenc szerzőjévé és női életévé tudott válni. Legutóbbi műve, a 2003-ban megjelent *Für Elise* mégis azzal indít, hogy a kilencedik évtizedébe érkezett írónő „most feltöri a hallgatás pecsétjét” és elmondja nekünk korábbi titkait, amelyekről eddig hallgatott.¹⁰ A *Für Elise* igazi játék a korábbi „szerző” életével, hiszen olyan dolgokat állít benne magáról a megjelenített fiatal lány, Magdolna, amikről eddig nemcsak hogy hallgatott mint szövegbeli én, de a szerző/elbeszélő korábbi vallomásaiból is kifelejtette. Így utólag módosítja, felülírja saját magát, de ennél még érdekesebb, hogy mindezt azért teszi, hogy erősebb autoritást tulajdonítson jelenlegi önmagának mint egy életművel rendelkező szerzőnek (tette hasonlít Szabó Lőrinc kommentárírójának cselekedetéhez). Szabó Magda mint autoritás azonban épp ezért (s a hátsó borítót takaró fénykép hatása ellenére) törik életdarabokra; a szerző így egy kitalált személlyé, élete pedig regényes életrajzzá válik, még akkor is, ha ezt kijelentései szó szerint végig tagadják a művében.

Amennyiben az olvasó összeadná, hányszor szerepel a regényben az én személyes névmás, a magas számú végeredmény azonnal megmutatná, a *Für Elise* „ajánlás” a könyv címében jóindulatúan félrevezető. Cili, a regény egyik szereplője a nyolcadik fejezetben Magdolnát arra kéri, írjon szöveget Beethoven dallamához. Megszületik a szöveg az emlékezés, a halál jegyében: „Gondolj rám, ha egyszer nem leszek.” A mű vonalvezetése ennek megfelelően

lesz „szigorú”. Később többször elhangzik, ami már a borító fülszövegében is olvasható, hogy az elbeszélő (Szabó Magda, író) úgy írja meg életét, tárja fel titkát, múltját, emlékeit, szerelmeit, hogy csak látszatra beszél a saját életéről, valójában Cili az emlékezés első részének főszereplője. Az elbeszélő én, az író (mint szemtanúja, fültnúja saját életének) a műbéli rögzített szándékai szerint tehát örökbe fogadott testvéréről írja autobiografikus regényének első részét. Ami már önmagában ellentmondásokhoz vezet. Ha jobban szemügyre vesszük ugyanis a szereplők identitásával kapcsolatban kapott információkat, a testvér származása homályban marad. Egyrészt Ciliről korábbi hasonló indíttatású életrajzi műveiben, az *Ókútban* és a *Régimódi történetben* hallgatott, másrészt Cili származására az olvasó számára mindvégig lebegtetett formákban derül fény, a leánytestvér ugyanis árva, papírijai pedig elvesztek. Létezése a mű mimetikus terében éppúgy lehet tehát a fikciónak (a nem referenciális életrajznak) a része, mint a dokumentatív valóságnak. Ezáltal (s persze részben a textuális játék kedvéért) a testvér egyenesen a „költészet”, az írói kitaláció eszköze lehet, melynek egyik mintegy véletlen, „szövegszerű” bizonyítéka, hogy Cili szereleme, Textor a nevében hordozza a (pusztán) textuális létezés lehetőségét. Valóban Cili figurája, tulajdonságai, megjelenítése az egyik legizgalmasabb része az autobiografikus játéknak, de van nála érdekesebb szereplője is a műnek: maga az elbeszélő én.

Felvetődik a kérdés: kinek az életrajzát olvassuk? Azt gondolom, ezt a könyvet minden ízében az az én írja, hatja át és költi, aki bár másvalakit állít a maga helyére a mű centrumába, mégsem képes önmagán túlmutatni. A *Für Elise*-ben, úgy látom, az önéletrajzi olvasás lehetőségét a fülszöveg szerzői intenciója kínálja, s mivel ez az életmű felől kétséges elemeket rejt, az olvasó már a mű elején olyan régimódi életrajzi szövegtérbe keveredik, ahol eleve nem a hitelesség után nyomoz, inkább fikcióként fogadja el a regényt. A mű egy szerelmi titkot és halált rejtő zeneművel érzékelteti a címben a romantikához való erős vonzalmát. Már gimnazista az elbeszélő, amikor apja megpróbál neki a homoszexualitásról beszélni, de nem tud, mert Magdolna még a „normális” sexualitást sem tudja vizuálisan elképzelni. Krisztusról és Pilátusról, Hamupipókeről és Aeneisről több képet látott életében, mint a szeretkezésről.

Az egyik fontos, zavarba hozó titka a regénynek, hogy az anya, Jablonczay Lenke nem kívánja férjét, vagyis az elbeszélő szerint Magdolna anyja frigid. Ez többször is előkerül a mű során, még hozzá elég fontos helyeken. A regény első oldalán, majd még néhányszor (például 7–8.; 52.; 340.), ám egy ízben sem lesz részletezve az ok, kifejtve az anya viszonya a testéhez és általában a férfitesthez. Az elbeszélő egy freudista sommázattal intézi el az ügyet, összefüggésbe hozva az anya jellemével, aki a családi konfliktusoknál inkább a hallgatást, az elvonulást választja, a rezonőr szerepében bujkál, s az apa és a férfiak jelentőségéhez képest, különösképpen a regény második felében, már

alig jut neki valamicske szerep. A cselekvésre való vágya, ahogy a szerelemre való vágytalansága, frigiditása is elhallgatódik, éppúgy az apa félrelépései is csak nagyon finoman vannak érzékeltetve a regényben:

Anyám, aki segíthetett volna, hogy eligazítson a zavarban, frigid volt, apám egy pap tiszta lelkével és egy orvos felvilágosító munkájával elmagyarázta, mi megy, illetve nem megy végbe anyám biológiai érzékelésében, ha férfi közelít felé. (340.)

E közlés semmiképpen nem vágy nélküli kitárulkozás, s méltán hihetjük, a *Für Elise* a boldogtalan anyáról, s valamiképpen Magdolna jövőjéről szól. Biedermeieres világot utánoz a kamaszslánykor felelevenítése is, s szintén ezt imitálja a regény narratív struktúrája: a művet éppúgy lehet fejlődésregényként olvasni, ahogy Vallasek Júlia tette;¹¹ vagy a regényes önéletrajz és az életregény kategóriákba sorolni – Tarján Tamás bár elfogadja az erre vonatkozó nyilatkozatokat a szerzőtől, mégis kétséggel kezeli a mű élettrajzi háttérét, filológiai pontosságát, sőt rámutat az esetleges ellentmondásokra is.¹² E szempontból lényeges regénypoétikai elvre világít rá, ha – Bahtyin elvét alkalmazva – megnézzük a *Für Elise* kronotopikus szerkezetét. A beszélő (aki végig egyes szám első személyben, a jelenből visszatekintve, múlt időben szólaltatja meg az elbeszélő *ént*) mindent önmagához mér, az időben is oda-vissza ug-rál, folyton megszakítja az emlékezést: előreutal, bár látszólag időrendben egymás mellé rendezi az életfejezeteket (akárcsak a hagyományos Bildungsroman vagy a kalandregény tenné). Például *A trianoni árva* című fejezetben, mikor Cili származását taglalná, hirtelen drasztikus váltással áttér az Ágyai Szabó név fontosságára, apja vágyaira, vagy saját írói munkáit sorolja fel, s megemlíti egy jóval későbbi chicagói utazást. Evvel megszakítja az elbeszélés linearitását, átrendezi a *kerek egész* élet darabkáit, s asszociatívvá teszi a látszólag mimetikus időábrázolást. Az olvasónak ezért az az érzése támadhat, hogy sok minden a szabad képzelet terméke, s az említett elbeszélő *én* nem igazán képes elrugaszkodni önmaga konstruktív, inkább retorikailag, de nem a narráció számára rendezett emlékmunkájától.

Nagyjából Szabó Magda elbeszélő *énjének* konstrukciójához hasonlóan (ahol a nő életében bekövetkező fordulatok megegyeznek a háború fordulataival) írja meg emlékeit Lángh Júlia *Egy budai úrilány* című könyvében¹³ és Polcz Elaine *Asszony a fronton* című alkotása.¹⁴ Láng Juliánál a nő és a későbbi feleség is a történelem, előbb az úri világ, majd a szocializmus, a kényszerű vallásosság, majd a férfiak autoritásának áldozatának tekinti magát, a mű végén – időskorára – a maga számára a kiábrándult magányt választja (253.).¹⁵ Testiség, szerelem és házasság a központi témái Lángh Júlia önéletrírásának, azonban egyik történet elbeszélése sem lesz igazán felkavaró vagy megrázó, inkább kedves és szerethető a könyv beszélője. Ahogy az *Asszony a fronton*, ez a regény is minden önértelmezői alakzattól mentes, tehát épp el-

lenkezőleg gondolkodik a saját élet megírásáról, mint Virginia Woolf *Vázlata*. Nem gondolja, hogy az írás kudarc volna, mégis Lángh Júlia asszonyának sorsa egy valódi, modern emancipációtörténetté válik Szabó Magda Ciliének életével szemben.

Polcz Alaine és Lángh Júlia könyvében közös, hogy mindketten a második világháborúval indítanak. Ez a tény eleve alárendeli a nőt egy magasabb hatalmi, politikai diskurzusnak. Míg Lángh Júliánál a kislány szemszögéből látjuk a háborút, tehát utólagos konstrukció, a képzelet műve marad a történelem és így nem is lehet hiteles az elbeszélésnek ez a része; addig Polcz Alaine szövege épp a hitelesség, és a pontos megfigyelések írói gesztusát ismétli; úgy képes beszélni a múltrol, a háborúról, hogy folyton visszahelyezi narrátorát. 1944-ben a 19 éves beszélő tudatállapotával indul a regény. Polcz Alaine gyakran redukálja közléseit látszólagos naivitássá, így mindenképpen fenntart egy feszültséget a személyes vallomás és a hivatalos történelem között. A beszélő csak ritkán reflektálja az eseményeket akkor, amikor azok történnek; bár a rekonstrukciós önéletírói technika természeténél fogva Polcz Alaine elbeszélője folyton ugrál az időben, mégis a közlés szintjén rendkívül takarékos, puritán, úgy tesz legalábbis, mintha folyton valamiféle távolságtartásra, értékmentességre törekedne, s így próbálja „visszaállítani”, felidézni egykori nézőpontját. Ami nem azt jelenti, hogy ne lennének a könyvben jelei az elbeszélés és az írás időbeli távolságának. Főként az olyan jelenetekben puritán a nyelvi közlés tartalma, dramatizált az elbeszélés és feltűnően rövidre zárt a közlés, ahol a szégyen és a testiség lesz az elbeszélés (vagyis a kimondás) tárgya és tétje.¹⁶ Polcz Alaine narrátora épp a primer közléssel, az én háttérbe vonulásával, a megfigyelések nem mindig csupán az énrre vonatkozótt értékelő hangjával fog tudni a megrázó emlékezetnek nyelvet találni, s egyúttal megújítani a magyar női önéletírást.

Az *Asszony a fronton* utólagos memoár, amely 1944 márciusától indítja az eseményeket, de az emlékezés ideje 1988. A könyv elbeszélője, miközben magáról beszél, események megfigyelőjévé válik. Így szövege egyszerre lesz dokumentum, memoár és önéletrajz. A beszéd eszközei nem egy regényesített nyelvet részesítenek előnyben, kerülnek a fikcionalitás látszatát és a játék minden nyelvi eszközeit, habár a megfigyelések sokszor közlik a megfigyelő bizonytalanságait, kétségeit. Talán mondható, hogy mikrotörténeteket mond el a mű, mégis a történelem diszkurzív vá válása megy végbe benne, tehát igencsak komplex képet kapunk a háborús hétköznapok gyakran elhallgatott eseményeiről. Fontos és lényeges, ennek megfelelően tematizált viszony a regényben, hogy egy nő szemszögéből látatja az eseményeket, s hogy ez a nő nőként egy nagy és brutális történelmi diskurzus parányi része lesz, hangja eltörpül, elnémul. Az elbeszélő sosem áll az események centrumában, ezért a történelem sodrásában alakul saját sorsa; tehát nem egy emancipált vagy független női elbeszélőről van szó, aki a modern női önélet-

írás szerint maga alakítja sorsát, és nem is igen tud beleszólni az eseményekbe. Ugyanezt el lehet mondani Lángi Júlia emlékezéséről, melyben szintén egy hatalmi diskurzus szabályozza a nő életét, az 1945 utáni politikai események sodorják a főhőst, magánélete kiszolgáltatott, s bármilyen szabad választás alárendelődik egy, a nőtől független hatalmi történetnek.

A tragédiát Polcz Alaine művében nemcsak a háború okozza, hanem az elbeszélés minden egyes mozaikdarabkája: egy egyoldalú házasság; János, a férj kíméletlensége; a beteljesületlen szerelem; majd a menekülés Kolozsvárról; a csákvári bujkálás és a miniatűr emberi konfliktusok, valamint az elbeszélés kitüntetetten megrázó része, a nemi erőszak leírása. Az *Asszony a fronton* retorikája végig egyes szám első személyű, a narráció egésze mégsem törekszik valamiféle cél felé, mint általában az a memoráókban megszokott. A hagyományos önéletírások vagy emlékiratok formája rendszerint a fejlődésregények narrációját követi, itt viszont az elbeszélő inkább jeleneteket alkot, legalábbis jeleneteket rak egymás mellé, amin keresztül a háború néhány hónapja mint egy film pereg le előttünk. A befejezés sem zárja le az utat, nincs tehát kiút, ezért nincs is tulajdonképpen vége a könyvnek. Az elbeszélő a jövőt sem tekinti valamiféle végpontnak, kifutásnak. A személy itt kevésbé törekszik önmagát, jellemét és tudatalattiját egységes egészként felfogni, s még kevésbé akarja azt így megírni, tisztában van annak lehetetlenségével. Ehelyett, és talán épp ezért, sikerül neki a saját szemszögén keresztül a kollektív emlékezetet kiegészítenie, vagyis a hivatalos történelemelbeszélést módosítani életének megírásával.

Az autoritás lehetséges beszédformái az *Asszony a frontonban* épp az elbeszélő puritán, visszahúzó nyelv magatartása miatt nem jelennek meg, az elbeszélő egész személyiségével nincs, vagy csak alig-alig van jelen. Az „én” mindvégig kiszolgáltatott a történelem sodrásának, mások elbeszélésének és cselekvéseinek (a férj, a katonák), a nő nem alakítja az eseményeket, hanem kullog azok után. Jó példa erre, hogy az egyik jelenetben hogyan értékeli a katonákat: elmennek a német katonák, majd megérkeznek az oroszok, akik hamar távoznak és megint a németek visznek el valakit. Az elbeszélő értékrendje képtelen hierarchiát felállítani az őt minden esetben negatívan érintő események között. Nem lesz értékkövető, inkább bemutató, leíró jellegűek megfigyelései. Két példát említenék: amikor a német és az orosz katonákról ír, kiderül, bár az oroszok többszörösen brutálisan megerősokolják a nőket, nem különbek, mint a németek, akik viszont állandó félelemben tartották az embereket és kegyetlenül kivégezték őket (97.).¹⁷ A másik példám egy olyan esemény, amely kivételes értelmet nyer a könyvben, és ez a személyes szégyenhez kapcsolódik. Itt nem is annyira a szégyen értékelése, sokkal inkább megírása lesz a tét. A könyv olvasója számára a legmegindítóbb és automatikus részvétet kiváltó részokról van szó, melyek a nemi erőszakra szóló leírásokhoz kapcsolhatók. Amikor az elbeszélő a saját és általában a nők ki-

szolgáltatottságáról ír, nagyjából, nem véletlenül egyébként, a mű geometriai közepén, a tragédia legmélyebb pontján állunk. Az elbeszélő háromféleképpen ítéli meg az erőszakot: a nők megerőszakolása az áldozatok gerincének eltörésével jár, az orosz katonák brutális tettet hajtanak végre, ez pedig első olvasatban bűn; Alaine, a megerőszakolt és később önmagát önként odaadó nő „kurvává” válik, mert önszántából, tudatosan, a teste által szerez matracot és tejet (102.).¹⁸ Szégyen éri, de tettét a háborúban, ahol megszabadul az én (tettes és áldozat is) a morális felügyelet alól, nem érzékeli egyértelműen. A jelenetet értelmezve nem egyértelmű, hogy a háború megváltozott morális ítéleteit szabja-e ki magára, vagy az általános vélekedés elítélő hangján ír: a kurvaság szégyen, míg egy nő megerőszakolása létszükséglet a háborúban a katonák számára. Később derül ki, hogy parancsnokuktól „a nemi életre” külön engedélyt és időt kapnak a katonák, bizonyos időszakban tehát felfüggesztődik az etikai dimenzió, ahogy háborúban ez általában történik; a harmadik szégyen, a nemi betegség, a gonorrhoea, amit még inkább mélyít, hogy nem a háborúban kapja el az elbeszélő, hanem később tudja meg, hogy férje, János már a nászút alkalmával megcsalta őt, s tőle kapta el a betegséget. Tehát nem csupán a háborúban megváltozott etikai dimenzió az elbeszélő szégyenének oka. A szégyen független lesz a kollektív sorstól és sokkal inkább egy személyhez kötődik. A bűntudat, mely inkább egyéni dimenzió, és a szégyen, amely a közösségi mérő, a mű elején összemosisznak az elbeszélő tudatában, egyúttal viszont poétikailag épp a későbbi fordulat, az etikai elbizonytalanodás és a bűntudat gyengülése vezet ahhoz, hogy az „én” önértékelését, autoritását felfüggeszjük, és mi, olvasók mentjük fel őt.

Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. Kurva az, aki lefekszik pénzéért vagy valamilyen juttatásért. Kurva, aki tudatosan a testével szerez meg valamit. Tejet vagy matracot.

Pető Andrea érdekes megfigyelése, hogy a nők – főként vidéken – például a testi kiszolgáltatást természetesnek vették, hiszen társadalmi helyük is erre kényszerítette őket, ezért nem tartották elbeszéléseikben kitüntetett eseménynek például a nemi erőszakot.¹⁹ Az erőszak hozzátartozott a mindennapi élethez. A történetek elbeszélése az *Asszony a frontonban* hasonlóan jellemezhető; érzelemmentes, sőt olykor meglepően részletező, akár csak egy ezakt csataleírás vagy orvosi lelet. A múltat olyan traumaként állítja be, amely tulajdonképpen bizonyos hivatalos beszédek elhagyásával, leíratlanságával teremti a hiátusokat, azzal, hogy nem túloz. Bár nem íródik meg a teljes személy (hiszen gyakran kihagyja őt az elbeszélő a történetből), mégis az olvasó számára mindvégig fenn tudja tartani a regény a személy iránti részvétet, s így inkább – az önéletírói paktum értelmében – az olvasóval történnek az események, mintsem egy távoli beszélővel.

Polcz Alaine az elmondottak által saját életének és a történelemnek olyan megfigyelőjévé tud válni könyvében, aki együtt halad az eseményekkel, amelyek nem az én által keletkeznek, de az „én” értelmezése szerint formálódnak szöveggé, s ez az „én”, egy teljes személyiség éppúgy alakítja őket, mint amennyire kiszolgáltatót nekik. Talán érthető módon az itt tárgyalt könyvek közül az ő írása az önéletírás műfajának tekintetében a leginkább előremutató.

Még egy terepet érdemes szemügyre vennünk a regény értelmezése kapcsán. Az *Asszony a fronton* a háborúban egy pince életéről tudósít – a pince a tudatalatti metaforája, vagyis a „háború alulnézetből”, ráadásul egy nő szemszögéből –, minden emlékmozsaik közlése személyes jellegű, s ezzel a gesztusával az elbeszélő a történelem kollektív diskurzusát, az utólagosan elbeszélte hivatalos történelmet ignorálja. A pince eseményei az elbeszélés közvetlen, bensőséges részei közé tartoznak. Polcz Alaine műve nemcsak jeleneteiben, közvetített élményeiben tud megrendítő lenni, hanem épp a közvetítéshez választott médiuma, a nyelv által. Puritán, látszólag dokumentumszerű, „természetes” nyelvet alkot, de az események, amelyeket leír vele, minden elemükben e nyelv ellen szólnak.²⁰ A történetek így folyton mintha a fikció ellen dolgoznának, mert az elbeszélő úgy közli velünk a pillanatait, mint egy fotósorozat vagy album. Tehát úgy, indexként társítva az eseményeket a női szubjektumhoz, mint egy fénykép a tárgyát. A könyv emlékezeti és esztétikai dimenziója olyasmit tud így nyújtani, hogy az események úgy kerülnek elénk, mintha előttünk történnének, úgy, ahogy annak idején voltak. Mégis regényt olvas az olvasó, vagyis egy elbeszélő fikció íródik. Az *Asszony a fronton* azon kevés háborús regények egyike, mely így folyton kicsúszik az utólagos ideologizálódó gesztusok elől, és az autoritást is minden szinten felfüggeszti.

A történelem és a női önéletírás közötti kapcsolat egy sokkal inkább retorikai evidenciákkal operáló művéről szeretnék befejezésül szólni. Polcz Alaine regényével szemben a laikus autorizáció, és a természetéből adódóan egy politikai autoritás elemi formáit idézi Hillary Clinton, a volt demokrata amerikai elnök feleségének nemrég magyarul is megjelent könyve.²¹ Hillary Clinton életének története egy emancipáció története akar lenni, mely nagyjából meg egyezik a könyv retorikája mögött megbújó világos céllal: First Ladyből önálló, független és a nyilvánosságban helytálló szubjektummá akar válni a szerző, egyszerűen szenátor szeretne lenni. Ebből egyenesen következik a laikus írásmód. Mégpedig az, hogy az emlékezés idejének itt teljesen alárendelődik az emlékezet ideje: minthogy már a mű címe – valójában egy hibás paradox alakzat – megtéveszti az olvasót: *Élő történelem*. Hillary Clinton elbeszélője látszólag mindent elkövet, minden tudásnak a birtokában van, amit amúgy a női önéletírás hagyományos beszédformái diktálnak neki. Csakhogy szemben is áll vele, mert olyan kitűzött célja van, mely majd aláássa az önálló személyiséget. A könyv hagyományosan a gyermekkorral kezdődik, a múlt viszonylag

problémamentesen történik a szövegbeli énnel, aki egy ún. jóléti, demokrati-
kus állam igencsak pízsi retorikáját visszhangozza, ahol minden lehetséges,
még az is, hogy a nő idővel esélyes vezető politikussá válik a társadalomban.
Ezek szerint Hillary Clinton életében nincsenek traumák.

Csakhogya a könyv mindent ellene tesz annak, amit állít.

Korszerűtlen, hagyományos életutat ábrázol, amelyben a férjhezmenetel
az esély az érvényesüléshez, a biztonsághoz, a sikerhez és a nyugodt élethez.
Bill, a férj karrierje legalább annyi (reflektálatlan) figyelmet kap, mint az el-
beszéltnél életútja a szenátusi tagságig. (Talán azért is, mert 2004-ben a vilá-
gon mindenhol szinte egy időben megjelenik Bill Clinton önéletírása.²²) Épp
a már említett, a médiában nap mint nap megjelenő amerikai „történelem-
ből” tudjuk, hogy mennyi minden kimarad ebből az önéletírásból. Ott, ahol
a magánélet ennyire kiszolgáltatott a politikának, nyilván nagy hallgatás
övezi a hivatalos beszédeket. Így Hillary könyve sem tekinthető vallomás-
nak, s nem is önéletírás, leginkább olyan írásmű, amellyel konkrét,
referenciális, méghozzá reklámcéljai vannak az elbeszélőnek, ezért nem is a
magánéleti beszéd, hanem egy célracionális cselekvés nyelve, a nyilvános
beszéd aktusai szervezik a fejezeteket.

A szerzői név már a címlapon a történelem részének, a történelem hivata-
los írójának tekinti magát. S ez a gesztus, mely jelent és múltat összemosva
a jövőt veszi célba, épphogya ellentétes a női önéletírás emancipációtörténe-
tével, itt nem az a tét ugyanis, be tudja-e írni magát a nő a történelembe,
hanem az, igazolni tudja-e a közösség véleménye, egy nála nagyobb „demok-
ratikus” autoritás számára életrevalóságát és karrierjét. Akkor pedig felme-
rül a kérdés: ki beszél a műben? Ahogya haladunk az olvasásban, teljesen el-
tűnik a magánélet és a hivatalos események (vacsora, utazás, beszédek,
fogadások) leírása, a politikai beszéd veszi át a magánbeszéd helyét, az „én”
helyett jegyzőkönyvek, dokumentumok, előadásszövegek, reformtervek és
a politikai érvek beszélnek, nem pedig egy „nő”. A memoárból politikai
kampány lesz, az önéletrajzból a közösségi népélet rajza.

A könyv legkényesebb része látszik a legizgalmasabb kérdésnek a női írás
szempontjából. Befejezésékképpen érdemes visszatérni a női önéletírás kezde-
tének fontos önértelmező alakzatához, a tükör-metáforához. A műfaj törté-
netének visszafordulásának tanúi vagyunk. A szegény története, amely
Hillary Clinton könyvben is központi helyet foglal el, nemhogya megíródna,
hanem elmosódik, elhallgatódik, sőt alárendelődik a tudatos céloknak. Az
utolsó fejezetekben kerül szóba az ún. Lewinsky-sztori, ahogya az elbeszélő
nevezi. Pontosan négy fejezeten át íródik (*Szolgálgj tovább, Képzeld el a jövőt,*
1998. augusztus, Felelősségre vonás), úgy hogya közben folyton utazások, va-
csorák, fogadások leírásai és Hillary induló karrierjének állomásai szakítják
meg az ügy eseményeinek lefolyását. Látható, hogya az írás nem a trauma és
a szegény megírását szolgálja. Mindezt csak akkor lesz felettébb kínos, ami-

kor a retorikai terelő műveletek Hillary számára valódi vádként fogalmazódnak meg, hogy végül felmentse férjét. Lewinsky és Clinton kapcsolatáról semmi nem hangzik el a könyvben, nincs leírva az, hogy „orális kielégítés”, az a szó sem, amely a médiában nyíltan kimondódott, hogy *szopás*. Egy-két diszkrét jel utal a történetekre, de valójában semmi sem derül ki, a nem kortárs olvasó számára meg majd el is felejtődik ez az akadály. Az olvasónak tehát elég jól értesültnek kell lennie az újságokból (ami persze szintén nem tény vagy igazságot jelöl itt), és abból a nyilvánosságból kell kikerülnie, aki a szégyent annak idején Hillary számára okozta, így most inkább ő szégyellheti magát. Hillary és a demokrata párt ellenérvei következnek: az a nézet domináns a könyvben, mely mindvégig politikai, jobboldali „összeszküvésről” beszélt, Kennet Starr ügyész egykori tudatos munkájáról, amivel lehetlenné akarta tenni Clinton elnöklését. Végül, mikor a férj egy vasárnap reggel bevallja tettét (521.), bár itt sem íródnak le a történetek, végre nem a helyettesítő diskurzusok vallanak az ügyről: a vádlók, a politikai ellenfelek, a kegyetlen média, hanem maga az elkövető. Az írás egy esély lehetett volna, egy pillanatra kénytelen szembenézni a történetekkel. Ez azonban elmarad, Hillary nagyjából így summázza néhány oldal múlva a történeteket:

Legbensőbb érzelmeim és politikai meggyőződéseim összeütközésbe kerültek egymással. Mint feleség, legszívesebben kitekertem volna Bill nyakát. Ő azonban nemcsak férjem, hanem az elnököm is volt, és mindennek ellenére úgy gondoltam, hogy Bill úgy vezeti Amerikát és a világot, amit továbbra is látni akarok. Bármit tett is, eszembe sem jutott, hogy úgy bánjak vele, ahogyan megérdemelte volna... (527.)

A könyv struktúrájából egyenesen adódik ez a befejezés. Az idézetből jól kivehető, hogy mivel a beszélő mindvégig fölérendelte a személyes érzelmeknek a közösség vélekedését, a vallomásnak a politikai beszédet, s ezen alapult korábbi érveinek sora, itt sem tesz/tehet másként. A férj olyan autoritás marad, amelyet meg sem próbál eltörölni a női írás, sőt önként alárendeli magát neki, és ez már csak azért is felettébb aggasztó, hiszen a könyv egy olyan női politikai képességet igyekezett bizonygatni, mely alkalmas független döntéseket hozni egy demokratikus társadalomban, képviselni akarja a nők érdekeit, képes tehát helyet biztosítani a női politizálásnak. Csakhogy ez a nő végig kiszolgáltatott a hatalomnak: még vallomásait sem volt képes szabadon, a laikus csoportok jóindulatának kényszeres elnyerése nélkül elkészíteni. Hillary Clinton igazi laikus szerző.

A szerző halálának szempontjából tehát aligha tehetünk különbséget a laikus és a magas irodalom törekvései között, mindkettőben bőven akad példa arra, amikor az élet tényei a szöveg fölé akarnak emelkedni. Szabó Lőrinc tudatos, ám csak látszólagos őszintesége és Hillary Clinton őszintétlensége kiváló bizonyítékai e törekvésnek.

1 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1990, 373–375.

2 A tanulmány a Dayka Gábor Társaság „Laiikus olvasás és populáris kultúra” című konferenciáján elhangzott előadás alapján készült. A konferencia teljes anyaga 2005 tavaszán jelenik meg a L'Harmattan Kiadó gondozásában.

3 Paul de MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 94. Ford. FOGARASI György.

4 HÁRS Endre, *Fikció = önéletrajz. Filozófiai antropológiai vázlat = Uő, Én – túl a nyelven*, Gondolat–Pompeji, 2004, 60–78., 76. Amennyiben a fikció a valóság deficitje, az életrajznak mégiscsak közelebb kellene állnia a valósághoz, mint a fikciónak. Az önéletrajz a fikcióval szemben – Hárs Endre tanulmányában legalábbis úgy definiálódik – mindig is fenntartja a valóság iránti kiapadhatatlan vonzalmát. „Ennélfogva – írja Hárs – az önéletrajz lehet fikció, de az önéletrajz kitaláltságának gondolata mégsem az. Az önéletrajz (az igazság, a történelem, a kultúra, a természet rendje stb.) fikció, ám e tudományos szemléletmód azt is implikálja, hogy viszont ez az igazság.” Uo., 63.

5 Csak érdekesség, de de Man tévedéseként is felfogható, hogy ő épp az arcrongálásal szemben említi meg a fényképet, mely szerinte annak jó példája, ha egy alkotás erősen kötődik a témájához, tehát erős referenciával rendelkezik, ennek ellenpéldája nála az önéletrajzi mű. De MAN, uo., 94. De Man tézisének épp ellenkezőjét bizonyítják az autobiografikus fényképalbumok, ahol a kép és szöveg kiegészítik, sőt átírják egymást. Ennek kifejtésére Nadas Péter művei kapcsán vállalkoztam: *Biográfia és fotográfia Nadas Péter Valamennyi fény című munkájában. Egytucat, 12 kortárs magyar író női szemmel*, Bp., JAK–Kijárat, 2003.

6 „Az önéletrajzra vonatkoztatott metafora (a tükör) és a hozzá kapcsolódó funkció (a lelki önvizsgálat).” [...] „A nő a tükröben szépség és test.” Ezzel szemben „a kiváló férfi a lelkét látja a tükröben”. SÉLLEI Nóra, *Tükröm, tükröm... = Uő, Tükröm, tükröm... Író nők*

önéletrajzai a 20 század elejéről, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 2001, 13–16.

7 SÉLLEI Nóra, *i. m.*, 17. „Az önéletrajz olyan műfaj, mely tálcán kínálja magát a feminista kritikának, hiszen a feminista kritika az első pillanattól kezdve arra törekszik, hogy lebontsa a kánont, másrészt a személyes és a nyilvános szféra közti határvonalat, harmadrészt pedig arra, hogy újraolvassa a kulturálistudomány diszkurzív értelemben »elveszett« szövegeket.” Uő, *i. m.*, 27. Csakhogy, a feminista elméletek nem fogadják el, hogy az én, tehát a szövegek szubjektuma pusztán textuális létező, s abban sem osztják a dekonstrukció törekvéseit, hogy az elbeszélőt meg kell fosztani autoritásától, s egy kiüresített szubjektum beszédének vélni az autobiográfiát. Ezek szerint ugyanis elvesztené a nő az autoritását. Némi- leg tehát ellentmondásos és – sajnos – gyakran ideológiailag is terhelt a női irodalomkritika. A magam részéről, mivel itt nincs mód a vitát tárgyalni, úgy látom, a *gender* szempontot éppen hogy alátámasztja Paul de Man kiüresített szubjektumának megfeleltetése a mindenkori távol lévő alannal, mert a női némaságról, anonimitásról szóló tézis épp szembetalálkozik a *prosopopeiával*. A nő azért szólal meg, ír, beszél, hogy valaki, aki majd olvassa kéziratát, megszólaltassa őt (szerző), saját magát (olvasó) és azt, aki performatívan konstituálódik a szövegben (szövegbeli én). Az önéletrajzi aktus végül is nem a szerző és a szövegbeli én közötti paktum, hanem e kettő feszültségét áthidaló mindenkori olvasó és beszélő alany közötti medializálható viszony. Olyan forma, amely valójában a kanonizációt biztosítja a beszéd és a szövegbéli hang számára, tehát a hallgatás elleni megkülönböztést inkább biztosítja, mint a szerzői funkció. Ez pedig egy állandó (katakézisen alapuló) produktivitást hoz létre számára. (Ehhez vö.: Bettine MENKE, *Sírfelirat-olvasás*, Helikon, 2002/3, 305–316., 309. Ford. KATONA Gergő.)

8 Roland BARTHES, *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*, Bp., Európa, 2000, 89. Ford. FRECH Magda.

9 SÉLLEI Nóra, *A „nő” és a „női” önéletrajz = Uő, i. m.*, 32.

10 SZABÓ Magda, *Für Elise*, Bp., Európa, 2003.

11 VALLASEK Júlia, *Bonviván és primadonna*, Holmi, 2003/6, 806.

12 TARJÁN Tamás, *A kutyás Szabó*, Holmi, 2003/6, 808–815.

13 LÁNGH Júlia, *Egy budai úrilány*, Bp., Magvető, 2003.

14 POLCZ Alaine, *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből*, Pont Kiadó, 1998.

15 „Én, én, én, akárhányan is vagyunk ben-nem, az mind csak én vagyok, ez a zárt, fekete gömb, ide-oda cikázó fényekkel, és megint lát-tam a démont, amint hosszú, vékony szellemkarja, mint egy mutatóujj, köröket ír le körül-löttem a térben, ez vagy te, jelezte a láthatatlan gömböt, védj magad, amúgy is csak magad lehetsz, egyedül bolyongsz az űrben.”

16 Az elbeszélő ráadásul épp itt lép ki a regény szerint a testéből. A megerőszakolás-kor hang és test brutálisan kettéválik, nem tartoznak össze, a saját test elidegenedik és az elbeszélés tárgyává válik: „Az esperes nagy belső szobájában tértem magamhoz. Az üvegek kitértek, az ablakok bedeszkázva, az ágy-ban nem volt semmi, csak a csupasz deszkák, azon feküdtem. Az egyik orosz volt rajtam. Hallottam, ahogy a mennyezetről egy női hang csapott le: anyu, anyuka! – kiabálta. Az-tán rájöttem, hogy az én hangom az, én kiabá-lok.” POLCZ Alaine, *i. m.*, 81. Továbbá a re-gény 82. oldala, a „gerinctörés leírása”, a 89. oldal, az „önkéntes odaadás”.

17 „Visszajöttek a németek, aztán megint az oroszok. Én a németektől mindig jobban féltam. Ha ők azt mondták, hogy kivégzés, ak-kor pontosan lehetett tudni, hogy kivégzik az embert.” „Az oroszoknál soha semmit nem le-hetett kiszámítani, bámulatos, hogy ebből a szervezetlenségéből mégis kialakult valami.”

18 „Lefeküdtem, pedig nem vertek, nem ütöttek – látszott a szakácsnő pillantásán, mit gondol. Kurva vagyok.”

19 „A nők általában nem mondják rendkí-vülínek azt, ami velük történt. A szexualitás-hoz más volt a nők akkori viszonya, mint a második hullám feministáié, akiknek szakki-fejezéseit ma használjuk. A vidéki közössé-gekben a házasságban a szerelem nem ját-szott olyan nagy szerepet, a női test a repro-dukcióra szolgáló eszköznek számított. Ugyanez a saját testüktől való eltávolodási

technika tette lehetővé, hogy testük instrumentalizálását, eszközül használását, megerőszakolását elviseljék, ha feldolgozni nem tudták is.” „Egyénileg, a család szintjén kellett (volna) az élményt feldolgozni, de ami történt, az valójában elhallgatódott. A nőknek a férfiakhoz való teljes lojalitása megakadá-lyozta, hogy feldolgozódjon az élmény. A megerőszakolásról nem beszéltek, hiszen a nő minősége romlik, ha a megerőszakolására fény derül. Akiket megerőszakoltak, félnek, hogy őket hibáztatják, amiért másokat nem erőszakoltak meg, »csak« őket. A nők, akik el-mesélik, hogy mi történt velük, a személyes élmény szintjén teszik, elmondják a fájdal-mat, a szégyent, amit éreztek, de nem beszél-nek arról, hogy ez az élmény mennyiben in-gatta meg hitüket a férfiakban. A szovjet ka-tonák saját, a magyar intézményrendszertől független rendszerüket hozták magukkal. Mivel a szovjet hadsereg nem ismerte el a szovjet katonával szemben a jogos önvéde-lem fogalmát, az ellenállás, még ha sikeres le-hetett volna is, mégis igen kockázatos volt. A nemi erőszak elmesélt történetei sematiku-sak, ugyanazok az elemek, szöfordulatok is-méltődnek. A részletekről nem tudunk meg semmit. »Szerencsés voltam« – így fogalma-zott az egyik magyar áldozat – »se beteg, se terhes nem lettem.« Az élmény, az aktus hatá-sa, mely a történelmi kutatás tárgya lenne, így magában a női testben marad meg, mely látszólag »érintetlenül« úszta meg a szovjet katonákkal való találkozást. Az ilyen esetek-ről írott nyom nem maradt.” PETŐ Andrea, *Magyar nők és orosz katonák. Elmondani vagy elhallgatni?*, Magyar Lettre Internationale, 1999/2, 32. szám.

20 Az elbeszélő így teremti meg a vissza-emlékező, személyes, ám a háborús irodal-mra és a történelmi emlékezetre korántsem jellemző női beszédet. Az „én” elbeszélő megszólalása bár (grammatikailag) végig múlt időben áll, mégis a közlés akkori, s így az időben visszahelyezkedő elbeszélő öntu-datlanságát imitálják a háborús élmény köz-vetlen leírásai. Az elbeszélő egyúttal résztve-vő-megfigyelője is azoknak az események-nek, melyek vele történnek. Nyelve hason-lóan alkotódik az átélt események egyidejű

közlésformáiból, mint Köves Gyuri nyelve Kertész Imre művében, a *Sorstalanság*ban. Az egyidejűsítés alakzatai, a háború és a mikrotörténelem-írás viszonya, a személyes és a kollektív emlékezet feszültsége, hozzájárulnak a nő és a kamaszfiú (részint szubverzív) nyelvének hasonló módon történő esztétizálásához. Nem véletlen, hogy a (látszólag) értékmentes nyelv Polcz Alaine művében, Kertészhez hasonlóan, a háború eseményeit a nagy narratíva helyett résztörténetek eseményeire bontja. A tét mindkét esetben a trauma megírásának nem is annyira lehetősége és/vagy lehetetlensége, hanem egyáltalán

közvetíthetősége, formája. A szubjektív vallo-
más, vagyis az autobiografikusság megte-
remtése egy lehetséges közvetítettséget te-
remt, melynek olvasása során mindvégig
tudjuk, hogy épp a kimondatlanság, vagyis
valamiféle hiány, és elhallgatás miatt lesz
annyira megrázó egy-egy eseménysor elbe-
szélése.

21 Hillary CLINTON, *Élő történelem*, Bp.,
Geopen, 2003. Ford. KISS Mariann.

22 Bill CLINTON, *Életem 1-2.*, Bp., Ulpius-
ház Könyvkiadó, 2004. Ford. többek között
ALFÖLDI Zsófia, BÁNFÖLDI Tibor, MELIS
Pálma, SÁNDOR Bea.

Történelem, kultúra, medialitás

Az utóbbi évek legjelentősebb kihívása az irodalomtudomány területén kétségkívül az önmagát kultúratudományként meghatározó új elméleti törekvések megjelenése volt. Ha az új diszciplína körvonalai némiképp elmosódtak is, annyi mindenképpen megállapítható, hogy olyan elméleteket foglal magában, amelyek a hermeneutika és a dekonstrukció nyelvközpontúságával szemben az irodalom materiális és kulturális kontextusára helyezik a hangsúlyt. A kultúratudomány legkülönbözőbb megközelítési módjaiban az esztétikum elveszti azt a központi helyet, amelyet mind a hermeneutikában, mind a dekonstrukcióban elfoglalt, s a kulturális és társadalmi mechanizmusok által létrehozott szimbolikus rendszerek egyik, de nem kitüntetett elemévé válik. Az irodalomtudomány szempontjából ez az orientáció többek között a szövegeközpontú elemzésnek a történeti, ideológiai és materiális kontextusok tanulmányozásával szembeni háttérbe szorulásaként manifesztálódik. A kultúratudomány térhódítása Európa-szerte élénk diskusziót váltott ki, s vált ki ma is. Nem utolsósorban azért, mert az új tudomány megjelenése az irodalomtudomány önmeghatározását is érinti. Minthogy a kultúratudomány olyan elméleti perspektívákat nyit meg, amelyek szakítani látszanak az irodalomtudománynak az utóbbi évtizedekben meghatározóvá vált értelmezői eljárásaival, joggal vetődik fel a kérdés, vajon az újabb tudomány az irodalomtudomány alternatívája, avagy kiegészítése-e.

A kultúratudomány egyik kiemelten fontos területe a medialitás kérdéseinek kutatása. Hogy a médium nem pusztán technikai eszköz, hanem az emberi érzékelést és gondolkodást, a kultúra egészét befolyásoló tényező, arra már Walter Benjamin vagy Marshall McLuhan tanulmányai ráirányították a figyelmet. Míg Benjamin médiumelméleti reflexiói a mozgókép térhódításával hozhatók szoros kapcsolatba, McLuhannak a Gutenberg-galaxis végét is bejelentő kutatásait jelentős mértékben motiválta a televíziózás elterjedése az 1960-as években. A médiumok történetére, a médiumok használatának kulturális összetevőire való elméleti reflexiónak a XX. század végén tapasztalható látványos megélénkülése hátterében az audiovizuális eszközök térhódítása mellett a számítógépes technika gyors fejlődése és az ezen a technikán alapuló kommunikációs módok és információátviteli eljárások térhódítása által kiváltott változások állnak. Mint azt McLuhan is megállapította, Gutenberg találmányának következményei csak akkor mérhetők fel teljes mértékben, amikor elhagyjuk a Gutenberg-galaxist, és a nyomtatott betű mellett alternatív kommunikációs módok is elképzelhetővé válnak.

Az új, kultúratudományi kérdésfeltevések és az irodalomelmélet ezekhez képest hagyományosnak nevezhető koncepciói közötti viszony problematikus volta ellenére annyi mindenképpen megállapítható, hogy a kultúra- és a médiatudomány felől érkező ösztönzések az utóbbi évtized nemzetközi irodalomtudományában (különösen a német nyelvű

és az angolszász szakirodalomban) igen termékenynek bizonyultak. A hazai irodalomtudományban a kultúratudomány jelentette kihívással való számvetési kísérlet első lépcsőfokának a Kulcsár Szabó Ernő és Szirák Péter szerkesztette *Történelem, kultúra, medialitás* című tanulmánykötet tekinthető. A kötet tanulmányainak nagyobb része a médiumelmélet és a kultúratudomány jelentős elméletalkotóinak egy-egy kiemelkedő művét mutatja be. Jóllehet a kultúratudománynak, különösen a medialitás kérdéseinek az utóbbi években tekintélyes nemzetközi szakirodalma van, a magyar olvasóközönség számára ennek eredményei, csakúgy, mint a kultúratudomány alapvető műveinek jelentős része, csak nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető. E tanulmányoknak ezért mindenképpen nagy érdeme, hogy segítségükkel a magyar olvasó számos elméleti törekvésről és eredményről első ízben tájékozódhat. A magyarországi recepció sajátosságának tekinthető, hogy a kultúra- és médiatudomány eredményei eleve a hermeneutikai elmélet közvetítésével jelennek meg az irodalomtudományban. A tanulmánykötet célkitűzése a kultúra- és médiatudományok eredményeinek feltérképezésében „nem valamiféle előfeltevésmentes, esszenciális »kivonatolás«” (Előszó, 11), hanem az elméleti perspektíváknak és eredményeknek a hermeneutikai irodalomértelmezés szempontjából való kritikus értékelése.

Hermeneutika és medialitás viszonya áll a középpontjában Kulcsár Szabó Ernőnek a kötetet nyitó *Költészettörténet és a mediális kultúrtechnikák* című tanulmányának. A Friedrich Kittler mediálarcheológiai elméletéből kiinduló, de azt hatástörténeti fenntartásokkal kezelő és a hermeneutikai szövegértés szempontjából korrigáló Kulcsár Szabó Ernő Paul Valéry és Gottfried Benn poétikáját elemezve mutatja be a mediálarcheológiának a modern költészettörténet szempontjából megmutatkozó relevanciáját. A szöveg nyelvi materialitásának Valéry és Benn mediális poetológiájában tetten érhető reflektáltságának felmutatása mellett a tanulmány a kultúratudományi megközelítésmódnak a XX. századi magyar költészet tanulmányozásában való fontosságára is rámutat: „Az így nyerhető kultúrtechnikai horizont nagyban segítségül jöhet tehát egy olyan költészettörténeti kérdészmódnak, amelynek a Mallarmétól Valéryig, Hofmannsthaltól Bennig és Babbitstól József Attiláig a gondolat fennhatóságát fölfüggesztő nyelvviségre, az isteni képmás humanideológiai hagyományának megrendülésére és a dolgok mértékéül vett ember antropológiai premisszáinak széthullására kell magyarázatot adnia.” (27.) Mint azt a tanulmány végén Kittler hermeneutikaértelmezésének szellemes visszafordítása is jelzi, Kulcsár Szabó Ernő programadónak is tekinthető tanulmánya a kultúra- és médiatudomány belátásainak a hermeneutikába való integrálását tűzi ki a további kutatások céljául.

A *Történelem, kultúra, medialitás* című kötetben három tanulmány foglalkozik a történelem elméleti konstrukciójának kérdéseivel. Hansági Ágnes Reinhard Koselleck történelemkonceptióját elemzi, a szerző – azóta magyarul is megjelent – *Idősíkok* című könyvét állítva a középpontba. Hansági Ágnes igen szerencsésen a hazánkban már nagy ismertségre szert tett Hayden White elméletével ütköztetve mutat rá Koselleck történelemkonceptiójának fő vonásaira és radikális voltára. Az informatív tanulmány az *Idősíkok* időkonceptiójának elemzésén túl arra is rámutat, hogy a Gadamer filozófiai hermeneutikáján iskolázott német tudós történetiségfogalma hogyan fordul szembe Gadamer filozófiai hermeneutikájával, amikor a historikának a hermeneutikától való különállása mellett foglal állást. Az irodalomtudós szempontjából különösen tanulságos lehet e szembenállásnak a történeti és irodalomelméleti értelmezési módban megmutatkozó különbsége, nevezetesen az a belátás, hogy a történettudomány a nyelvi közvetítettség felismerése ellenére is a dolog megragadására tett kísérlet marad. Szirák Péter írása a Jörn Rüsen és

bielefeldi kutatócsoportja által a kultúratudományban megnyitott perspektívákat taglalja. A hermeneutikai probléma itt az idegen kultúra másságának megértésében jelentkezik. Rüssen és munkatársai ugyanis a kultúratudomány feladatát a kultúrák sokfélesége és a kultúrák közötti kapcsolat elkerülhetetlen volta által felvetett feszültség kezelésében jelölik meg. Mint azt Szirák Péter kiemeli, Rüssen kultúratudomány-konceptiójának alapját az az álláspont képezi, miszerint a sajátnak a másik másságában való megjelenítése által a kultúratudomány hozzájárulhat a kultúrák közötti konfliktusok megelőzéséhez. Menyhért Anna tanulmánya a kilencvenes években már hazánkban is jelentős visszhangot kapott újhistorizmus történelemszemléletét boncolgatja. Menyhért Anna Stephen Greenblatt két újabb könyvéről szólva a *Shakespearean Negotiations* és a *Hamlet in Purgatory* című művekből kihámozható hermeneutikát összevetve mutatja be a 2001-ben megjelent Hamlet-könyv újdonságait, melyek közül a legjelentősebbnek az mutatkozik, hogy ebben „a halottak megszólításán keresztül megszólított történelem a saját magához, saját magáról, saját történetiségéről való regényes beszéd alkalmát is megteremti” (95.).

A történetiség kérdése mint az esztétikai értékítélet időfüggésének problémája jelenik meg Szegedy-Maszák Mihály *Hatástörténet és érték(elés)* című esszéjében, amelyben egy a filmtörténetből vett igen izgalmas esettörténetet, Buster Keaton művészi pályáját vizsgálva a kortársi megítélés és az utókor értékítéletei közötti ellentmondásos viszonyt teszi elemzés tárgyává. A részletesen tárgyalt példa nemcsak az esztétikai értékelés történeti voltára világít rá plasztikusan, de arra is példát ad, milyen gyümölcsöző lehet különböző művészeti ágak tanulmányozása. Mint arra a szerző felhívja a figyelmet, annak ellenére, hogy az esettörténet értékelésekor számolnunk kell a filmipar sajátosságaival is, „Keaton tevékenységének hatástörténet olyan kérdéseket vet föl, amelyeket bármely műalkotásra lehet vonatkoztatni”. (231.)

A medialitás szűkebb értelemben vett problematikáját előtérbe állító tanulmányok tematikus skálája az ókortól napjainkig, a kérdéskör kutatóinak klasszikusaitól, Havelocktól, Ongtól és McLuhantól Luhmannig és Derridáig terjed. Simon Attila *Szóbeliség és írásbeliség az archaikus és klasszikus görögység világában* című írása Eric Havelock elméletének kultúratudományi összefüggéseit ismerteti. A szerző világosan és jól áttekinthetően összegzi a médiumok történetében igen fontos korszakra vonatkozó elmélet főbb pontjait, és – Jan és Aleida Assmann Havelock elméletével szembeni kritikáját is kamatoztatva – a vitatható kérdéseket. Havelock híres *Előszavából* magyar fordítás is készült, ennek leőhelyét, a Nyíri Kristóf szerkesztette *Szóbeliség – írásbeliség* című kötetet, mely Havelock előszava mellett további, a medialitás kérdései tekintetében érdekes írásokat is tartalmaz, mindenképpen szerencsés lett volna feltüntetni. Oláh Szabolcs tanulmánya Walter J. Ongnak a mediális reflexió történetében úttörő jelentőségű munkásságát mutatja be. Hermeneutika és medialitás viszonyát a középpontba állítva Oláh Szabolcs arra tesz kísérletet, hogy Ong módszerének hermeneutikai alapjait tárja fel. Ezen túlmenően Ong munkásságát a nagy jelentőségű könyvei megjelenése óta eltelt időben bekövetkezett technikai és mediális változásokkal, a számítógépes technikán alapuló kommunikáció és a hipertextus lehetőségeivel is szembeesíti. A tanulmány középpontjában Ong *Szóbeliség és írásbeliség* című könyve áll, de Oláh részletesen szól a tudós nagy hatású, csaknem fél évszázadon át megkérdőjelezhetetlen megállapításokat tartalmazó Ramus-könyvéről is. Két tanulmány foglalkozik a kötetben a „Gutenberg-galaxis” és a „globális falu” fogalmait megalkotó Marshall McLuhan médiaelméletével. Bednancs Gábor és Bengi László McLuhan *Understanding media* című könyvét mutatja be, míg Fodor Péter a *Gutenberg-ga-*

laxist. Ez utóbbi mű immár magyarul is olvasható, ami azért is öröndetes, mert McLuhan jelentősége – a módszerét és tételeinek olykor túlzó voltát ért minden kritika ellenére – megkérdőjelezhetetlen.

Szintén két tanulmányról szól a médiaelmélet egyik legbefolyásosabb ma élő képviselőjéről, Friedrich Kittlerről, akinek a szellemtudományokból a szellemet kiűzni törekvő antihermeneutikus megközelítésmódja hazájában komoly viták forrásává vált. Hogy Kittler eredményei a hermeneutika értelmezői eljárásait is gazdagítani tudják, arra a kötetben Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya mutat rá. Mesterházy Balázs az *Aufschreibesysteme 1800 / 1900* című, Németországban már több kiadást megért könyv alapján az 1800 körüli lejegyzőrendszer működését ismerteti, Lőrincz Csongor pedig a *Grammophon Film Typewriter* című könyvet elemezve az 1900 körüli lejegyzőrendszer sajátosságait írja le. A médiumokra való kortárs elméleti reflexió további kiemelkedő alakjait mutatják be Varga Tünde, Kelemen Pál, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Zoltán, Molnár Gábor Tamás és Bónus Tibor írásai. Varga Tünde tanulmánya W. J. T. Mitchell *Picture Theory* című, az angolszász nyelvterületen a témakörben klasszikusnak számító könyvét ismerteti. Mitchell, aki a „képi fordulat” az utóbbi években nagy karriert befutott fogalmának megalkotója, egy a képi fordulat utáni képelmélet körvonalait vázolta fel. Varga Tünde ennek az elméletnek főbb vonásait és kulcsfogalmait – mindenekelőtt a metakép és a képszöveg fogalmát – világítja meg. A luhmanni rendszerelmélet elmélyült tanulmányozásáról tanúskodik Kelemen Pál Niklas Luhmann médiaelméletéről szóló tanulmánya. A rendszerelmélet médiumelméletét rekonstruálva és értelmezve Kelemen Pál írásában Luhmann médiumelméletét nemcsak Gadamer és Habermas teoretikus álláspontjának koordináta-rendszerében helyezi el, de a derridai dekonstrukcióval való viszonyára is reflektál. Kékesi Zoltán Karlheinz Stierle *Ästhetische Rationalität* című tanulmánykötetének gazdag gondolatiságát összefoglaló írásában a hermeneutikai kérdésirány szempontjából különösen fontosnak mutatkozik Stierle Jauss-szal és Gadamerrel folytatott polémiajának értelmezése, de tanulságosak az Iserrel vagy Schläfferrel való összevetések is. Kulcsár Szabó Zoltán a Hans Ulrich Gumbrecht és K. Ludwig Pfeiffer szerkesztette *Die Materialität der Kommunikation* című igen gazdag tanulmánykötet írásait taglalja, majd részletesen elemzi Pfeiffer médiaelméletét. Kulcsár Szabó Zoltán írását különösen érdekessé teszi, hogy az irodalomtudomány institucionális szerveződésére is rákérdez. Molnár Gábor Tamás Umberto Eco írásai nyomán a tömegkultúra problémájára irányítja a figyelmet. Végül Bónus Tibor írása Derrida *Mal d'archive* című könyvét ismerteti. Habár a kötet több tanulmánya (Kelemen Pál, Kulcsár Szabó Zoltán) is említi Derridát vagy Paul de Man mint viszonyítási pontot, a kötetben mégis ez az egyetlen írás, amely a dekonstrukcióval foglalkozik, ami némi hiányérzetet hagyhat hátra az olvasóban, különösen, mert a *Grammatológiában* a könyv végét bejelentő Derrida munkássága a médiumváltással kapcsolatban számos érdekes kérdés felvetésére adna lehetőséget.

A tanulmányok által felölelt tematika sokrétűségéből következően a kötet nem törekedhet arra, hogy a kultúra, a történetiség és a medialitás elméleteinek teljes palettáját bemutatassa. A mediális reflexió tekintetében Walter Benjamin korai reflexiói, a virtuális valóság teoretikusai (Virilio, Baudrillard), a medialitás kutatását az antropológiával összekapcsoló Albrecht Koschorke vagy Murray Kriegernek az esztétikum más szimbolikus rendszerektől való különbségének megértésében sok szempontból kiaknázható elmélete számíthatnának érdeklődésre. A tanulmányokban exponált kérdésfeltevéseknek a hermeneutikai szövegelemzésben való produktivításáról a kötet megjelenése óta eltelt rövid

időben számos, a kultúratudomány és a mediális reflexió elméleti eredményeit is kama-
toztató publikáció megjelenése tett tanúbizonyságot. A tanulmánykötet kétségbevonha-
talan jelentősége, hogy a kultúratudomány kérdésfelvetéseit a hazai irodalomtudomány
számára az európai diszkusszióval egy időben teszi hozzáférhetővé.

(Szerkesztette Kulcsár Szabó Ernő és Szirák Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 339 lap,
1900 Ft)

LACZHÁZI GYULA

Régi Magyar Költők Tára, XVI. század, 12. kötet

*Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István,
Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János
és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele,
Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek. 1587–1600*

Több, mint egy és negyedszázada annak, hogy a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatának el-
ső kötete megjelent. A sorozat a legjobb értelemben vett pozitívizmus jegyében fogant: a
kutatás, az oktatás és a művelt nagyközönség számára kívánták hozzáférhetővé tenni a
teljes régi magyar költészetet, a nagy magyar klasszikusok kritikai kiadásai mellett az
RMKT-ban közrebocsátva az egyéb költők összes műveinek kritikai igényrel sajtó alá
rendezett szövegét. Igaz, a XVI. századi sorozat történetében volt vagy jó fél évszázadnyi
kényszerszünet, s a folytatás, az „új folyam” első, a sorozaton belül a 9. számú kötete ez-
előtt tizennégy évvel jelent meg. Már e tizennégy év alatt is sokat változott a világ, s míg
a XIX. század végén a tudományos igényű nyomtatott kiadásban való közzététel számí-
tott a létező legkorszerűbb publikációs eljárásnak, 2004-ben a sorozat 12. kötetét sajtó alá
rendező Orlovsky Géza arról ír előszavában, hogy a „hagyományos papírkötetek mel-
lett [...] minden bizonnyal elkészül a régi magyar verses szövegek minden szövegforrás-
ra kiterjedő, digitalizált faksimilékkel kiegészített, hálózaton is hozzáférhető elektri-
kus verziója is” (8.).

Az internet korában nem könnyű a hagyományos filológus helyzete. Ma már nemcsak
az egyetemi hallgatók kezdik azzal a felkészülésüket egy-egy szemináriumi dolgozatra
vagy vizsgára, hogy rákeresnek a témára valamelyik népszerű online keresőben (ez ma
általában a Google: <http://www.google.co.hu/>), hanem neves kutatókkal is előfordul,
hogy vagy itt indítják filológiai kutatásaikat, vagy legalábbis az interneten is utánané-
znek a témának. Papírkönyvet sajtó alá rendezni ma tehát – egyrészt – azt jelenti, hogy a
sajtó alá rendező a minimálisra csökkenti a potenciális felhasználók táborát.

Másrészt – persze – egy új RMKT-kötet megjelenése még mindig ünnep. Átmeneti kor-
ban élünk, amikor az RMKT-kiadás még mindig kettős garanciával bír: a sorozat garan-
tálja a szerkesztő megbízhatóságát, szakmai hozzáértését, és viszont. A papírkötet azon-
ban – hiába a ma már nagyon kedvezőnek számító 3 200 forintos fogyasztó ár – nem
juthat el mindenkihez, no és persze befejezett, lezárt, tovább már nem javítható, nem kor-
rigálható. Orlovsky nagyon helyesen nem is akar lemondani a továbbfejlesztés lehetősé-

géről, s az előszóban ígéri, hogy esetleges kiegészítéseit a ma még nem létező <http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/rmkt> oldalon fogja közzétenni. (Az RMKT-kötetben szerencsétlen módon épp e webcímbé került sajtóhiba, nyilvánvalóan egy nyomdai korrektúrajel félreértelmezéseként kötőjel helyett egyenlőségjel köti össze a „magyar” és „irodalom” szavakat, sajnálatosan lecsökkentve ezzel a potenciális odalátogatók számát – 10.)

A szövegeket, illetve a jegyzeteket bevezető előszavakban Orlovsky nagyon pontosan és gondosan ismerteti a sorozat történetét, a sorozatterv és a sajtó alá rendezési elvek változásait, így ezek rekapitulációja e recenzióban teljesen feleslegesnek tűnik, arra azonban érdemes felhívunk a figyelmet, hogy az RMKT-sorozat nagyon olvasmányos kötetekkel bővült az Orlovsky Géza által sajtó alá rendezett anyaggal. Olyan csemegék kritikai kiadása látott ebben napvilágot, mint Telegdi/Telegdy Kata verses levele (RPHA-0100); Lucippe és Clitophon históriája (RPHA-4019) – mely eddig, sajnos, forrásai töredékessége miatt nem foglalhatta el az őt megillető helyet az irodalomtörténet oktatásában, sőt, azt kell mondanunk, igazából a kutatásban sem –; vagy a ránk maradt egyik leghosszabb és legeseménydúsabb széphistória, Apollónius/Apollonius királyfi históriája (RPHA-0043), mely kritikai kiadás híján mindmáig szintén nem szerepelt a leggyakrabban vizsgált szövegek listájában.

Az előző mondatból is látszik, hogy a kötet a régi magyar irodalomtörténeti kutatásban nem mellékes helyesírási problémák tekintetében néhol máshogy foglal állást, mint a régi magyar versek repertórium, az RPHA (<http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/>). A jövőben – természetesen – helyes lenne valami egységesnek mondható irodalomtörténeti konszenzusra jutni ebben, különösen a sajtó alá rendező által is előrejelzett online verzióban való számítógépes kereshetőségre való tekintettel.

Orlovsky mindenütt törekedett a legfrissebb szakirodalom használatára, például a legerotikusabb széphistóriánként számon tartott *Effectus Amoris* esetében a mű hálózati kritikai kiadása, Szegedi Béla öt-hat évvel ezelőtt megjelent munkája (<http://magyar-irodalom.elte.hu/effectus/masodik/>) is szerepel a jegyzetapparátusban. Ez voltaképpen tudománytörténeti pillanat, hisz a hálózati szövegközzétételben általában az a gyakorlat, hogy papírkönyvek digitalizált változatai kerülnek fel az internetre. (Hálózati kritikai kiadásaink esetében – melyek ma még nem túl nagy számúak – természetesen és szerencsére többnyire egyáltalán nem papíron megjelent kritikai kiadások online változatáról van szó. Ezek olyan önálló, új filológiai munkák, melyek gazdag apparátusuk és a forráskiadásokkal való szimbiózisuk miatt éppenséggel el sem fértek volna egy papírkönyvben.) Természetesen egyetlen példa alapján helytelen lenne általános következtetéseket levonni, mégsem árt talán megjegyeznünk, hogy ebben az esetben megfordult a klasszikusnak tekintett út, s a Szegedi Béla által elsőként közölt négy új sor éppen a hálózati kritikai kiadásnak köszönhetően kerülhetett be a nyomtatott szakirodalomba.

Elektronikus szövegekről szólva: mindenképpen érdemes lenne a 12. RMKT-kötetben megjelent, kombinatorikus műnek tekinthető *Fortuna sorsvetőkönyv* programozott változatát is elkészíteni az Orlovsky által ígért online kiegészítések között, hiszen az olyan szórakoztató jóslatok, mint a „menj rozsomákhöz Buzaházra”, igazán csak működés közben, interaktív módon felelnek meg hivatásuknak. Jó példák ezek arra, hogy a papírkönyvek világában sem csak olvasókat kell feltételeznünk, hanem már ekkor is léteztek felhasználók, illetve hogy a rendeltetésszerű használatnak nem pusztán a végigolvasás volt az egyedül lehetséges módja.

A kötet jegyzetapparátusa megfelelően gazdag, a sorozat szokásához híven a varia lectiók lapalji, az egyéb megjegyzések végjegyzetben következnek. A jegyzetek bevezetői jól áttekinthető formában ismertetik a szöveg forrásait, strófaképletét, dallamát és modern kiadásait, megadják a szöveg RPHA-számát, jól használhatók és nagyon helyesen csak a legfontosabb információkat tartalmazzák, de azokat gazdagon: segítik, de nem lehetetlenítik el, nem nyomják agyon a jövőbeli interpretációt, mint mondjuk a száz évvel ezelőtti kötetek, melyeknek mára már avíttassá vált szövegelemző, -értelmező kommentárjait sajnos gyakran idézik szó szerint némely, nem túl erős kritikai érzékkel és talán nem igazán élénk szellemmel megáldott egyetemi hallgatók a szemináriumi referátumokban.

Ami a rövidítések jegyzékét illeti, nem világos, mi lehetett az oka egy igen sajnálatos kihagyásnak: a „*Balassa-kódex, 1994*” tétel feloldásában egyáltalán nincs megemlítve a kódexet átíró, jegyzetelő és a kísérő tanulmányt író Vadai István neve. E kihagyás, a filológiai munkát végző kolléga nevének és tevékenységének meg nem említése oly méltatlanul tűnik, hogy csakis valamiféle technikai hibára merünk gondolni. Szegény Vadaira sajnos igencsak rájárt a rúd, mert az RPHA bibliográfiái leírásában is – itt már érezhetően szerkesztési koncepció alapján – mellőztetik a neve, ahogy (a főszerkesztő kivételével) a többieké is. Hogy mindez elvi állásfoglalás következménye, azt az mutatja, hogy ugyanez érvényes az RMKT-kötetek munkatársaira is. Holott a könyv 786. lapja teljesen üres, vagyis papírtakarékossággal nyilvánvalóan nem indokolható a sovány, nem teljes hivatkozás. Az is meglepő, hogy a kötetnek – legalábbis a kolofónban feltüntetett adatok alapján – egyáltalán nem volt lektora.

Ha már az RPHA címléírásáról volt szó az imént, meg kell jegyeznünk, hogy a legtöbben az alábbi címmel szoktak hivatkozni az adatbázisra: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données* – ám a francia alcím, mely csupán a számítógépes repertórium 1992-es, 3.0-s verziójának kiadásához mellékelt papírkönyvön szerepel, mindössze annyit jelent, hogy „kézikönyv/segédlet az adatbázis hibáinak javításához” – erre (azaz a papírkötet alcímére) hivatkozni tehát voltaképpen felesleges. Ellenben a használt számítógépes verzió számának feltüntetése fontos lenne; az Orlovsky által megadott online címen például – pillanatnyilag (azazhogy immár 2000 óta) – az 5.05-ös verzió érhető el, s ez (az 1999-es 5.0-s verziótól fogva) már magyarul is beszél.

E kisebb és talán bosszantó apróságoktól eltekintve azonban az RMKT sorozat 12. kötet szép és gazdag anyagot tartalmaz, komoly munka gyümölcse, mindenképpen helyes volna hát, ha Orlovsky online is mihamarabb közzétenné e szövegek forráskiadásokkal bővített változatát a jövőbeli tudományos kutatás és az egyetemi oktatás érdekében. Az igényes kivitelű papírkötet addig is RMKT-sorozatunk egyik legforgatottabb darabja lehet. (Sajtó alá rendezte Orlovsky Géza, Budapest, Balassi Kiadó, 2004, 812 lap, 3 200 Ft)

TÓTH TÜNDE

Jakus Lajos
(1915–2004)

Megint elment valaki a magyar irodalom és művelődéstörténet csöndes, szerény, szorgalmas munkásai közül. Jakus Lajos evangélikus kántortanító volt, utóbb magyar–történelem szakos tanár, iskolaigazgató Pencen. Ugyanott múzeumalapító: 1948 és 1952 között gyűjtötte egybe a két vármegye, Pest és Nógrád határán fekvő Cserhát-vidék községeinek (Penc, Rád, Csóvár, Kosd) levéltári, régészeti, néprajzi, irodalmi emlékeit. A helyi általános iskola egyik szobájában megnyílt penci Falumúzeum – az elsők egyike az országban – 1960-ban költözhetett mai helyére, a község legrégebbi épületébe. A gyűjtemény, amelynek kiállítását 1960 és 2001 között több mint hetvenezren keresték fel, Petőfi-relikviát is őriz: a költő Koltón használt dohányosztályját.

Az irodalomtörténet-írás elsősorban Petőfi-kutatóként tartotta számon őt. Pencen a költő háromszor járt. Először aszódi diákként, 1835 karácsonyán téli vakációra érkezett ide, osztálytársaival együtt, az ő hívásukra, de egyúttal felkeresendő nagynénjét, az itt gazdaasszonyként szolgáló özvegy Benczurné Hruz Évát is. Az 1838. őszi, október második felére esett penci szüretnek, ahová már selmeci diákként jött, versemlékei is vannak. Elhittük Jakus Lajosnak azt is, hogy *A hűtelenhez* című költemény (1838. október 26.) nem Seirnecen, hanem Pencen íródott. De kell tudni e szürettről ahhoz is, hogy helyesen értelmezhessek a *Sovány ős* című, 1844. októberi vers 11–14. sorát, amikor a budai Várban lévő nyomdába korrektúrázni felbaktató segédszerkesztő nosztalgiával tekintett észak felé: „Nagyszálnak borszülő hegye / Távolból kékellik felém, / Nagyszálnak borszülő hegye / Sok jó napot szerzett nekem...” Petőfi emlékidézését nagyban segíthette, hogy 1843 nyarán, Gödöllőn fordítói munkát végezve, onnan kirándulva harmadszor is megfordult Pencen. Hogy a község mára elismert Petőfi-emlékhely lett, nagy szerepe volt Jakus Lajosnak.

De nem csak ebben. Azokban az esztendőekben, amikor – proletár internacionalizmus ide, közös hagyományok oda – szó sem lehetett arról, hogy szlovákiai közgyűjteményekben, kivált egyházi forrásokban magyarországi kutató vizsgálódják, Jakus Lajos hétvégeken, szünidőben föl pattant motorkerékpárjára, és nemcsak a közeli falvakban gyűjtött falumúzeuma számára, hanem (átlépve az országhatárt) fölkereste a felvidéki parókiákon evangéli-

kus hitsorsosait is. Így szaporodtak a Petrovics és a Hruz család anyakönyvi adatai a lutheránus matrikulák másoknak hozzáférhetetlen rovataiból. Dienes András mellett főleg neki köszönhető, hogy a családfát ma a dédszülőkig tudjuk – nem-nemes létükre is – visszavezetni. Ezenközben, persze, neki is hadakoznia kellett a legendákkal: a „szerb” kocsmáros-apáról meg a nemesi származásról. Kutatásait a Pest megyei Múzeumigazgatóság évkönyvében összegezte, két nagy tanulmányban: *Petőfi családja, Életképek Petőfi diák- és ifjúkorából* (Studia Comitatus Pestiensis 19. kötet, Szentendre, 1989). Ismeretük nélkül érvényes Petőfi-életrajz sem most, sem a jövőben nem készíthető.

Falutörténeti monográfiái mellett több mint hatvan tanulmányában, cikkében egyforma ügyszeretettel és forráskutató alaposággal tárta fel és írta meg régi prédikátorok, iskolamesterek, kuruc táborigazgatók, hajómalom-molnárok, szűrszabók, tisztartók és egyszerű parasztcsaládok történetét. De tőle tudjuk azt is, hogy Kosdon valaha kőszénbánya működött, hogy az utolsó cserhádi betyárt Sisa Pistának hívták, és hogy Vácott van család, amelyik 450 éves helyi múlttal dicsekedhet. Azaz, 1946 óta művelte azt, amit ma a történettudomány mikrohistóriának nevez, és amiben az ideológiákból és a nagypolitikából kiábrándult XXI. századelő még hinni tud.

Megint elment valaki... Ki(k) áll(nak) majd a helyére?

Kerényi Ferenc

Számunk szerzői

DEVESCOVI BALÁZS tudományos munkatárs, ELTE
KERÉNYI FERENC tudományos osztályvezető, MTA Irodalomtudományi Intézet
KISS NOÉMI egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem
KUNKLI ENIKÓ doktorandusz, Debreceni Egyetem
LACZHÁZI GYULA doktorandusz, ELTE
MOLNÁR SÁRA doktorandusz, ELTE
SZILÁGYI MÁRTON egyetemi docens, ELTE
TÓTH TÜNDE egyetemi docens, Veszprémi Egyetem

A kiadásért felel Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő Ruttkay Helga
Tördelte Somogyi Gábor
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető Balogh Mihály

HU ISSN 0324 4970

Ára számonként: 300 Ft
Előfizetés egy évre: 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Budapest, VIII. ker. Orczy tér 1. Telefon: 06 1/477 6300 postacím: Bp., 1900
további információ: 06 80/444 444, hirlapelofizetes@posta.hu),
valamint átutalással a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Vidéken előfizethető a postahivataloknál és a kézbesítőknél
Külföldi előfizetés a Hírlapelőfizetési Irodában
Példányonként megvásárolható
a Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.)
és a Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.),
az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba)